

॥ श्रीमद्व्यासराज गुरुराजोविजयते ॥

अद्वैतदीपिका वातागमः

श्रीनिवासायनम

॥ ॐ ॥ वंदे वंदारु मंदारमिंदिरा मंदिरोत्तम ।
अनुगानस्मदोह मांद्र सुकरविग्रह ॥

मायातत्रामरारिस्मयमपनयतो मध्वसिद्धान्तनाम्नो
नेत्राणीव त्रयोपि त्रिजगति नृहरेरर्चयंतयन्मखना ।
यद्वागद्वैतविद्याचलकुलकुलिशप्रौढिमाढ्योरतेम
श्रेयोभूयोविदध्यात्सुमहितमहिमा सम्प्रति व्यासराज ॥

अद्वैतदीपिकायेय तस्यावातागमाभिध ।
निबंध क्रियते प्राचामुपजीव्यवरस्मरती ॥

वर्तिवदनमत्वाद्रूपण मोहयन्स्वात्
य इहकिलविशेषे दोपदृष्ट्याल्पबुद्धि ।
तिमिरभिदिनितान कल्पयन् तिग्मभानौ
निबिडतमउलूकस्तत्तुला संबिभर्ति ॥

अत्राद्वैतदीपिकाकारै स्वस्य भाषापाटवादिख्यापनाय स्वग्रन्थे महताडम्बरेण [illegible] कृता । तथन्तर्गतेन मङ्गलश्लोकेन निरीतिमात्मभि

ल्पन परप्रदर्शिता सत्साधनबाधनजातस्याभासतामात्रं व्युत्पादयिष्याम । यद्यप्यत्र खंडनकारवचनानामतिस्पष्टार्थानां दीपिकाकारीय विवरणानपेक्षत्वा त् - तद्बुद्धिमात्रपरिकल्पितार्थाभासपरत्वविवक्षा ज्ञापकाभावाच्च खंडनग्रंथो परि ग्रंथकृदुक्त दूषणानामनुद्धार्यतया तानि वज्रकल्पान्येव । दीपिकाका र कुबुद्धिकल्पितस्तत्र दूषणाभासानां त्वत्यंतनिर्दलत्वेनक्षोदाक्षमत्वात् तद्दूषण प्रयासोपि मृतमारणवद्विफलएव । तथापि मदजनमनोव्यामोहहेतुत्वाद्द्वैत दीपिकाकारोत्प्रेक्षित दूषणाभासानामसारताव्युत्पादनेनाति हेयतावश्यप्रदर्शनी येति पुनरपि मृतमारणायायमारभ । इत पर दीपिकाकृता मुखमस्तीति वक्तव्यमिति न्यायमनुरुध्य पुनरप्येतेनखंडनमाचरितमिति मदजनेषु स्वमह त्वविख्यापयिषया खंडताभासलेखनेपि ननत्प्रतिवचनार्हं । किंतु तदसंबद्ध प्रलापस्य प्रतिवातायास्मान्प्रति तत्प्रहिता अद्वैतसिद्धिकारेण कुकविना कल्पि तश्लोकरूपा पिशाच्येव किंचिद्विकारेणास्माभि प्रतिप्रेष्यते । किंचिद्विकार श्चायं ॥

कुमतिरिहसुतन्वेऽतत्ववागीवगाक
प्रल्पति यदकांडे दूषणाभासमुच्चै ।
प्रतिवचनममुष्मै तस्य को वक्ति विद्वान्
नहि रुतमनुरौति ग्रामसिंहस्य सिंह ॥ इति

प्रकृतमनुसराम । तथाहि ॥ यत्तावदुक्तमद्वैतदीपिकायां ॥ नैतच्चद्रिकासमर्थनार्थं । किंतु दूषणांतरोपन्यासेन स्वतंत्र भामतीसिद्धांत निरसितुमेव । नहि भामतीकारा विशिष्टविषय ज्ञान शुद्धविषयमपि भव तीति निरूपयंति । विवरणवाक्यस्यचात्रोपन्यासो न भामतीदूषणसमर्थो भवेत् । नहि भामतीकारा शुद्धब्रह्मविषय ज्ञानमुरीकुर्वंतीत्यादि ॥

तदेतत्प्रकाशप्रमरागयानवबोधविजृंभितं । नहि वयमिदानीं भामतीखडना र्थं प्रवृत्ता. । किंतु तात्पर्यचंद्रिकायामेव सोपपत्तिकं सुव्यक्तमेव भामतीख डनं कृतं । वयतु तत्खडनाभासस्य खडनार्थमेव प्रवृत्ता । सतिचैवं विवरणग्रंथं तद्व्याख्यानतत्त्वदीपनादिग्रंथंचोपजीव्य चंद्रिकाखंडनार्थं प्रवृत्तप्रति तदीयपूर्वोत्तरवचनसंदर्भ विवरणादिग्रंथंचानूद्य तन्न्यायेनैव तदीयदूषणाभासभंग व्युत्पादनेन चंद्रिकाखडनस्य खंडने चंद्रिकासमर्थनस्यावर्जनीयतया प्राप्तत्वेना स्य तत्समर्थनार्थत्वाभाव श्लाघनीयप्रज्ञैर्दीपिकाकारै कथमवगत इति त एव विभावयंतु ॥

यदपि नहि भामतीकारा इत्यादि । तन्न ॥ भामतीमतेप्यहंका रस्य चिदचिद्ग्रंथिरूपत्वांगीकारेणाहंप्रत्ययस्याधिष्ठानतया शुद्धचिद्विषयताया अवर्जनीयतया प्राप्तत्वेनानुक्तिमात्रेण प्रमितार्थापलापायोगात् ॥

वस्तुतस्तु ॥ भामत्या "तस्माच्चिदात्मैव कार्यकारणसंघातेन ग्रथित स्वयं प्रकाशोपि बुध्यादिविषयविच्छुरणात्कथंचिदस्मत्प्रत्ययविषयोहंकारास्प दं जीव इति क्षेत्रज्ञ इतिचाख्यायते । नखलुजीवश्चिदात्मनोभिद्यते" इत्या दावनेकत्र चिदात्मन शुद्धस्याहंप्रत्ययालंबनत्वं व्यक्तमेवोक्तमिति तदनुक्तिव चनं भामतीग्रंथाध्ययनिबंधनमेवेति किंचिदेतत् । एवं भामतीमतइव विवरण मतेपि विचारआक्षिप्त इति वदता त्वयैव क्वचित्तयोर्मिथ समतिव्युत्पादनेन प्रकृते विशिष्टे शुद्धस्यानुगमविषयेपि समतिसंभवेन तत्रविवरणानुवादोपि सूप पन्नएव । परंतु यत्र तयोर्विसंवादस्तत्र खलु तदनुवादोन युक्त ॥

यत्तु ॥ भामतीकाराः अखंडसाक्षात्कारोपि वृत्युपहितविषय एवाज्ञाननिवर्तक न शुद्धविषयकंज्ञानमूरीकुर्वतीत्यादि । तदविमर्शसुंदरं । तथाहि ॥ कुत शुद्धस्य वृत्यविषयत्वं । नच यत्तदद्रेश्यमित्यादि श्रुत्या

शुद्धस्वरूपे दृश्यत्वनिषेधात् वृत्त्युपहित एव तत्र दृश्यत्वं स्वीक्रियत इति वाच्यं । तद्वाक्यजन्यबोधविषयत्वस्याप्युपहित एव सत्त्वेन शुद्धे तन्निषेधासाधकत्वात् । स्वाविषयेपि तत्साधकत्वे उक्तश्रुत्यैव घटादि केवलरूपेपि दृश्यत्वनिषेधः किं न स्यात् । ननूक्तश्रुतितात्पर्यविषयीभूतं यत् तत्तादात्म्यस्य शुद्धे सत्त्वात्तेन तस्याऽदृश्यत्वसिद्धिः न घटीयकेवलरूपस्येति चेन्न । तत्तादात्म्यस्यापि तन्मते स्वोपहित एव सत्त्वेन तत्सत्त्वेनापि शुद्धे दृश्यत्वाभावादि सिद्ध्ययोगात् । एतेन शुद्धं स्वप्रकाशत्वादेव सिध्यति । नतु तदवगाहिवृत्तिज्ञानविषयतयेति परास्तं । तस्य स्वप्रकाशत्वादिबोधकश्रुत्यविषयत्वात् । नच पूर्वोक्तरीत्या शुद्धं स्वप्रकाशं नवेत्यादि संशयादिकप्रतिप्रतिरोधित्वमेव तद्वाक्यस्य शुद्धविषयकत्वमिति वाच्यं । शुद्धविषयकसंशयाप्रसिद्धेरद्वैतचन्द्रिकादौ निरूपितत्वेन तद्विरोधिताया दुरपराहतत्वात् । अपि शुद्धविषयकज्ञानाजनकत्वे तत्संशयविरोधित्वासम्भवाच्च । केनचित् तादृशसामग्रीकल्पने उक्तवाक्यजन्यधियस्तद्विरोधित्वस्य वाचस्पतिना कल्पनामात्रेण तद्वाक्यस्य शुद्धपरत्वे पुरुषान्तरेण घटसंशयविरोधित्वकल्पनामात्रेण घटपरत्वमपि दुर्निवारमिति सत्यकः श्रुत्यर्थविचारकौशलं प्रकटीकृतं ॥

किंच वृत्त्युपहिते वृत्तिविषयत्वस्य अज्ञानोपहिते अज्ञानविषयत्वस्य सत्त्वे तयोरुपहितयोर्भिन्नत्वेनैकविषयकत्वाभावान्निवर्त्यनिवर्तकभावानुपपत्तिरपरिहार्यैव । इतराप्रकारकत्वमात्रेण निवर्तकत्वे पूर्वोक्तघटादिनिर्विकल्पकादेरपि तत्सादविशेषात् । तथाच शुद्धांशे अन्याप्रकारकवृत्त्युत्पत्तेरावश्यकत्वे शुद्धे वृत्तिविषयत्वस्यापरिहार एव ।

यदप्युक्तं कल्पतरौ ॥ 'निरुपाधिब्रह्मेति विषयीकुर्वाणा वृत्तिः स्वस्येतरोपाधिनिवृत्तिहेतुरुदयते । स्वस्यापि उपाधित्वाविशेषात् । तत्

स्वगततया विनाशहेतुसान्निध्याद्विनश्यद्वस्थत्वं । एवंच नानुपहितस्य विष यतेति । एव ननु वृत्तिविशिष्टस्य शबलतया ननत्वसाक्षात्कारगोचरता । वृत्त्यवच्छिन्नात्मविषयत्वेच वृत्ते स्वविषयत्वापात । विशेषणाग्रहे विशि ष्टाग्रहात् । उपलक्षितस्यतु नवृत्त्युपाधिकतेति । उच्यते ॥ वृत्युप रागोत्र सत्तयोपयुज्यते । न प्रतिभास्यतयाऽतोवृत्तिसंसर्गे सत्यात्माविषयो भवति न स्वत इति । ननूपाधिसंबन्धाद्विषयत्व विषयत्वेचोपाधिसंबन्ध इती तरेतराश्रयत्वमत आह । अन्यथेति ॥ न ब्रह्मसाक्षात्कारस्य ब्रह्मविषय कत्वप्रयुक्त चैतन्यप्रतिबिम्बितत्व । किंतु स्वत ॥ घटादिवृत्तिष्वपि साम्यात् । चैतन्यंच ब्रह्मेति स्वाभाविको वृत्तेस्तत्संबन्ध" इति च । परि मलेपि ॥ 'सत्तयोपयुज्यत इत्यविद्यमानव्यावर्तकत्वनिषेधान्नोपलक्षण । न प्रतिभास्यतयेति कार्यान्वयनिषेधान्नविशेषणं । किंतु कार्यानन्वयी सत्वनि यत उपाधिस्तृतीयप्रकार एव । चैतन्य ।बिम्बत्व मजातंचैतन्यप्रतिबिम्ब त्व । तथाच चैतन्यवृत्त्यो प्रतिबिम्बतदुपाधित्वलक्षणसंबन्धो नविषयविषयी भावप्रयोज्य । किंतु स्वयमेव तत्प्रयोजक इति नान्योन्याश्रय" इति । अत्रोच्यते । तथाहि ॥ यदि वृत्ति स्वसन्निधिमात्रेण चैतन्यस्य स्वोप हितता सपाद्य स्वयमुपाध्यविषयासती मिथ्याभूतोपहितविषया भवति । तर्ह्यज्ञानमपि स्वसन्निधिमात्रेण चैतन्यस्य स्वोपहितता सपाद्याज्ञानाविषयक सदज्ञेयविषयक भवतीत्यज्ञानमपि मिथ्यार्थविषयक स्यात् । ततश्च ज्ञानाज्ञा नयोस्समानविषयकत्वान्निवर्त्य निवर्तकभावानुपपत्ति । चरमवृत्ते मिथ्यार्थ विषयकत्वेन भ्रमत्वादाज्ञाननिवर्तकता । अपसिद्धान्तश्च ॥

किंचानुपहितस्य शुद्धस्य वृत्त्यविषयत्वेन तस्य चरमवृत्तिविषयत्वाय तत्स्वरूपानुसन्धान तत्पर्युपहितत्व । उपहितेन चैतन्ये तद्विषयत्वत्युत्त

ति निर्विषयवृत्तेरनुत्पादात् । एवञ्च चैतन्यस्य विषयत्वे तद्विषयकवृत्त्युत्पत्ति वृत्त्युत्पत्तौच चैतन्यस्य वृत्त्यधीन विषयत्वमित्यन्योन्याश्रयो दुर्निवार एव । किंचोपाध्यविषयकत्वे सत्युपहितविषयकत्वं अनुपहितविषयकत्व एव पर्यवस्यतीति शुद्धस्य विषयत्वमपरिहार्यमेव । किंच मामत्यां''क्रियासमभिहारेणे दृगात्मतत्वमभिदधति तत्पराणि सती''त्याद्युक्तया शुद्धात्मनो वेदातवेद्यत्वमूरीकृतमेवावगन्यते । नहि शक्त्या लक्षणायावा शुद्धात्मन' शास्त्रजन्यज्ञानविषयत्वाभावे शास्त्रस्यात्मतत्वपरत्व मभवदुक्तिकं । उपहितंतु मिथ्यात्वादेव न शास्त्रतात्पर्यविषय इति ॥

किंचोपहितरूपेणैव शुद्धब्रह्मण प्रमाणविषयत्वेन दृश्यत्व मिथ्यात्वञ्च स्यात् । तथाच स्फुट शून्यवाद । प्रमाणाविषयीकृतस्यालीकत्वात् । एव शुद्धात्मन स्वाकारवृत्तिप्रतिबिंबितचैतन्यविषयत्वरूपफलव्याप्यत्वापातेनाखडाकारवृत्तिचैतन्ययोरुपाधिप्रतिबिम्बत्वलक्षणसंबध एव नागीकर्तु शक्य इति तस्य स्वाभाविकत्वमष्टमगर्भवत् दूरापास्तमिति नान्योन्याश्रयपरिहारोपि । यदत्रोक्तमद्वैतचन्द्रिकाया''ब्रह्मान्विते स्वविषयत्वे अनन्वितत्वे सति विद्यमानत्वंच सति स्वविषयव्यावर्तकत्वाद्वृत्तेर्विषयत्वप्रत्युपाधित्व । यदनन्वित विद्यमान यद्विशिष्टस्येतरस्माद्व्यावर्तक यद्भवति तत्तत्रोपाधि यथा घटकारणत्वादौ दडत्वादिकमिति'' । तन्न ॥ तल्लक्षणाभावात् । तथाहि पंकजपद प्रयोगे पद्मत्वमुपाधि । तच्च योगेन पद्मापद्मसाधारण पकजपदप्रयोगपद्मे इतरस्माद्व्यावर्तयति । नतु पद्मे तत्सपादयति ॥ योगेन प्रागेव तत्रतत्प्रत्यायनात् । नच स्वव्यापार स्वाश्रयचेतरस्माद्व्यावर्तयति । किंच धर्मिणिविद्यमानस्तत्समसत्ताको धर्मो भवत्युपाधि । अन्यथा प्रातिभासिकपद्मत्वस्यकुमुदादावपि सभवेन तत्राप्युपाधि स्यात् । नचेह वृत्तिस्तथेति ॥ अधिकमाकरे व्यक्त ॥

यदपि ॥ नहि भामत्यां पूर्वपक्षे सिद्धांतेवा शुद्धपदघटित वाक्य मस्तीति । तत्पूर्वोत्तरभामतीग्रंथाध्ययनविस्मित । "चिदात्मा तु श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणगोचर तन्मूलतदविरुद्धन्यायनिर्णीतशुद्धबुद्धमुक्तस्वभाव इति -पदांतरावगमितं नित्यशुद्धबुद्धत्वादीति - ब्रह्मस्वरूपस्योपाधिकलुषितस्य जीवस्य प्रागप्यपरोक्षत्वात् ॥नहि शुद्धबुद्धत्वादयोः वस्तुतोतिरिच्यते" इतिच तत्र तत्र सिद्धांतादिग्रंथेषु शुद्धपदघटितवाक्यानामव्याप्यविलीनत्वात् ॥

वस्तुतस्तु ॥ "परोक्ते दृष्यएवांशोमितैः शब्दैरनूद्यते" इति स्वप्रतिज्ञानुसारेण भामतीनिष्कृष्टसिद्धांतस्य स्वकीय मितशब्देनानुवादश्चंद्रिकायां सूपपन्न । नहि चद्रिकाकारै परकीयानुपूर्वीविशिष्टवेषेण तदीयशब्दानुवाद प्रतिज्ञातः । येन परग्रंथे शुद्धेत्यानुपूर्वीविशिष्टशब्दाभावो दोषावहो भवेत् । परतु "भवेदेतदेव यद्यहमित्यनुभवे आत्मतत्वं प्रकाशेत । नत्वेतदस्ती"त्यादि भामतीग्रथमर्मेणाहंप्रत्यये शुद्धात्मा न भातीत्यस्यार्थस्य स्फुटप्रतिभासात् - यथा प्रतिज्ञस्वीयमितशब्देन तदनुवाद एव युक्त इति यत्किंचिदेतत् ॥

यदपि ॥ शुद्ध स्वप्रकाशमित्यास्याशुद्धत्वमप्रकाशत्वव्यापकमित्यार्थवर्णनेनेत्यादि । तदपि मद ॥ यत्राशुद्धत्वाभावस्तत्रास्वप्रकाशत्वाभाव इति व्यतिरेकसहचारज्ञानाय शुद्धस्यापिज्ञेयत्वत् । किंच वृत्तिपदेनाविद्यावृत्तिर्मनोवृत्तिर्वा विवक्षिता । नाद्य ॥ जगन्मिथ्यात्वसिद्धे प्राक् भ्रमरूपाविद्यावृत्तिविषयत्वासंभवात् । नान्त्य ॥ साक्षिवेद्ये शुक्तिरूप्यादावन करणधर्मसुखादिषुच भागासिद्धे । यत्तु ॥ शुक्तिरूप्यादिक मिथ्येत्याकारकमनोवृत्तिविषयत्वमादाय नभागासिद्धिरिति । तन्न ॥ शुद्ध ब्रह्म वृत्तिव्याप्य नेत्याकारकवृत्तिविषयत्वमादायतत्रानैकान्त्यात् ॥

यत्तु । अस्वप्रकाशत्वव्यापकाभावप्रतियोगित्वरूपाया स्वप्रकाश त्वव्यातिरेकव्याप्तर्यदोपहितत्वाभावरूपं शुद्धत्वं ज्ञानउद्बुद्धसंस्कारोवा तदो नःशुद्धत्वविशिष्टे स्वप्रकाशत्वाभावो न ज्ञायते । वन्ह्यभावव्यापकाभाव प्रतियोगित्वस्य धूमे निश्चये उद्बुद्धसंस्कारेवा सति धूमवति वन्हेरभावस्या ज्ञानवदिति तादृशव्याप्तिज्ञानस्य तादृशज्ञानाभावप्रयोजकत्वमेव स्वप्रकाशत्ववि शिष्टशुद्धसाधकत्वमिति । तन्न ॥ स्वप्रकाशत्वव्याप्यवत्तया शुद्धस्य ज्ञाना भावे तत्र स्वप्रकाशत्वाभाव ज्ञानस्य बाधकाभावात् । स्वप्रकाशत्वव्याप्ये उपहितत्वाभावरूपे शुद्धत्वे ज्ञातेच शुद्धज्ञानस्याप्यवर्जनीयत्वात् । दृष्टान्तेपि वन्हिव्याप्यधूमवत्तयाज्ञात एव पर्वतादौवन्हेरभावो नज्ञायते । उपहितत्व स्यास्वप्रकाशत्वव्यापकत्वे ज्ञातव्ये शुद्धत्वस्वप्रकाशत्वयोः सहचारग्रहआवश्य क । अन्यथा अस्वप्रकाशत्वे व्यभिचारज्ञानानुच्छेदेनोक्तव्यापकताज्ञाना सम्भवात् । सहचारग्रहेच शुद्धधीरवर्जनीयैव । शुद्धत्वविशिष्टत्वेन शुद्धज्ञानेच शुद्धे अस्वप्रकाशत्वनिषेधरूपस्वप्रकाशत्वस्य ... पर्यवसान भवतीति । यदपि ॥ चन्द्रिकाकृतामुक्तविकल्पदूषणानि भामतीसिद्धान्ताद्यनवलोकनविजृम्भितानीत्या दि प्रलपन । तदप्यनादेयमेव ॥ स्वातन्त्र्येण चन्द्रिकाखण्डनेन भामत्यु ज्जीवनार्थं प्रवृत्तेन खण्डनाकारेणानुक्तोपालम्भनदोषमसतमनभिधाय तथानुवाद चन्द्रिकृता भामतीमसतमूरीकृत्य भामत्यभितशुद्धशब्दस्यार्थविशेषकल्पनया चन्द्रिकोक्तदूषणपरिहारप्रयासेन शुद्धो न भातीति कोर्थ इत्यादि चन्द्रिकानूदित पक्षस्य भामतीसिद्धान्तत्वनिर्धारणात् । कल्पतरौ पूर्वपक्षसिद्धान्तोपसंहारग्रंथे आत्मस्वरूपस्याहप्रत्ययविषयत्व प्रत्यक्षप्रबल्यचोपजीव्य जिज्ञासाक्षेपस्य निरु पाधिकात्मनोहप्रत्ययाविषयत्व प्रत्यक्षस्याभासत्वचोपजीव्य तदाक्षेपसमाधानस्य च व्यक्तमुक्तत्वाच्च । तथा च निरुपाधिकात्मा - आत्मा ... - आत्मा

रूप - इत्यादिशब्दाभिलप्यमान शुद्धात्मा अहम्प्रत्यये न भातीति भामतीसिद्धां तोपरि ग्रंथकृदुक्तविकल्पदूषणानामत्यंतसश्लिष्टतया सर्वज्ञकल्पनां चंद्रिकाकृता मज्ञानकल्पनस्य सौरालोके दिवाभीतांधकारकल्पनवत्स्वाज्ञानमूलत्वात् ॥

यत्तु ॥ खडनकारवचनस्य शुद्धपदविवरणादिरूपस्य कृत्वा निन या प्रवृत्तत्ववचनं । तदपि प्रेक्षावद्भिरश्रद्धेयमेव । अभ्युपगमवादप्रयो जनानिरूपणात् । सतोप्यनुक्तोपालंभनदोषस्यानुद्भावने कारणानभिधानात् । तज्ज्ञापकाभावाच्चेति ॥

यदपि ॥ विशिष्टज्ञानं स्वरूपेण शुद्धविषयकं न भवति । किंतु किंचिद्रूपेण तद्विषय भवतीत्यादि । तत्रोच्यते ॥ स्वरूपेणेति कोर्थ । स्वस्य रूपमिति विवक्षया स्ववृत्यसाधारणरूपोपरागेणेतिवा - धर्मिभूतशुद्धस्य रूपविषयमपि न भवतीतिवा । नाद्य भामतीमते अनुपहिते व्यावहारिक धर्मस्याप्यनंगीकारेण चरमवृत्तेरप्युक्तरूपेण शुद्धविषयकत्वाभावात् । अधि ष्टानविधयात्मस्वरूपविषयत्वमंमत्या अपसिद्धातापाताच्च । वयतु स्वरूप - पररूपादिमकलधर्मानुपरागेणोपरागेणवात्मस्वरूपस्य विशिष्टज्ञानविषत्वसपाद नेन कृतार्था स्वरूपेणात्मनो विषयत्व नाशास्महे । शुद्धस्वरूपस्य विशिष्ट ज्ञानविषयत्वंतु लधुचंद्रिकया शुद्धस्य किंचिद्रूपेण भानमिति व्यक्तमुक्ततया अविकंत्विति न्यायेन सिद्धमेव । परंतु - तत्र प्रतीयमानं रूपं - स्वकीय वा परकीयंवा - सत्यं - मिथ्यावा भवतु । तेन रूपेणात्मस्वरूपस्य विषय त्वतु नापन्होतु शक्यमित्यलं निर्विकल्पक्षप्रतिक्षेपेणेति । एतेनाद्वैतसिध्याद्य नुवाद परास्त । किंच भामतीमते स्वरूपेणशुद्धविषयकज्ञानस्यैवानं गीकारादहम्प्रत्यये शुद्धात्मा न भातीत्यादि विशिष्योक्तिरेवायुक्तेति संक्षेप ॥

यदपि विवरणग्रन्थस्याप्ययमेवाभिप्राय इत्यादि । तद्विवरणग्रंथाज्ञानमूलं । तथाहि॥ ''यथा तार्किकमते कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नाकाशस्य शुद्धाकाशान्यत्वेपि तद्धर्म शब्द शुद्धाकाशस्यापि धर्म । अन्यथा शब्दाश्रयत्वेनाकाशानुमानासंभवात् । तथा किंचिदुपहितचिदाश्रितमपि ज्ञानं शुद्धचिन्निष्टं भवत्येव । विशिष्टचिति शुद्धचितोनुगमात् । तमेव भांतमिति श्रुत्या तत्प्रतीतावेव प्रतीतेश्च । दृश्यत्वादिकमुपहितनिष्टमेव शुद्धचिता तादात्म्यरूत्वात्तस्य । अत्यन्ताभेदे समवायायोगाच्च । विषयावच्छिन्नचिता सहैकीभावापन्नांत करणावच्छिन्नचित्तादात्म्यापन्नस्य वृत्तिरूपस्य तत्प्रतिबिंबितचिद्रूपस्यवा ज्ञानस्य विषयावच्छिन्नचिदभानापादकाज्ञानसमानदेशत्वमुक्तरूपमस्त्येव । इदंचोपहितनिष्टस्य शुद्धचिन्निष्टत्वोपपादनं यथाश्रुतसमानदेशत्वाभिप्रायेणेत्यादि'' विवरणसमर्थनपर लघुचंद्रिकादिग्रंथाध्यनिमित्तत्वात्तथाभिप्रायकल्पनस्य ॥

यदपि ॥ अहं मुक्त स्यामितीच्छायां शुद्धाभानेपि अनवच्छिन्न शुद्धस्वरूपमात्रविषय पार्ष्टिकबोधमादायैवात्ममात्रगतमुक्तीच्छापर्यवसानं बोधयतीति नानेनवाक्येनाहंप्रत्यये शुद्धभान खंडनकारै स्वीकृतमित्यादि । तदप्यापातरमणीयं । अहं मुक्त स्यमितीच्छामंपत्यनंतर सामग्रीविरहे प्रयोजनाभावेन सति शुद्धचिन्मात्रविषयकमानसादिबोधकल्पनासंभवात् । तत्कल्पनामात्रेण विशिष्टगतमुक्तीच्छाया विशेष्यमात्रगतमुक्तिविषयत्वपर्यवसानस्य विशिष्टेच्छाया शुद्धभानाभावे कर्तुमशक्यतयोक्तासंबद्धप्रलापस्यानादरणीयत्वात् । अधिकमन्यत्र व्यक्त ॥

यत्तु ॥ विशिष्टस्यातिरिक्ततापक्षे नैष दोष इति । तन्न ॥ त्वन्मतेविशिष्टशुद्धयोस्तादात्म्यांगीकारेणोक्तदोषस्य वज्रलेपत्वात् । अन्यथा विशिष्टज्ञानानन्तरविशेष्ये संशयादि प्रसंगात् । तथाच भामतीसमर्थ

नार्थं खंडनकारपरिकल्पितकल्पे चंद्रिकोक्तविकल्पदूषणानि संलग्नान्येव नानु क्तोपालंभनानीति नशतेनापिप्रयत्नानां दीपिकाकारेण परिहर्तुं शक्यानीति सुस्थान्येवेति सिद्धं ॥

यदपि ॥ अत्रहि अविद्याप्रतिबिंबोंत करणप्रतिबिंबोवेति मतद्वय मद्वैतिनामित्यादि । तदप्यद्वैतसिद्धांतानवबोधविलसित । विवरणे "नन्वज्ञा नं जीवावच्छेदोपाधिरितिपुरस्तादुक्त । तत्कथमहकारोपाधिता जीवस्याभि धीयत इति । नैष दोषः ॥ चैतन्यस्यावच्छेदकविकल्पतारतम्येन व्यव हारविकल्पतारतम्यात् । तथाहि ॥ निर्विकल्पक चैतन्यमात्रैकरसं अवि द्यासंबंधादीषद्विकल्पव्यवहारालंबनं भवति सुषुप्ते । ततस्तदुपादानांत कर णावच्छेदात्तदेव स्थूलतरं व्यवहारालंबनं भवति स्वप्ने । पुनरत करणसंसृ ष्टस्थूलशरीरोपरागात्स्थूलतमं भवति जागरणे । नचोपाधिभेदाज्जीवभेदप्र संग । पूर्वपूर्वोपाध्यवच्छिन्नस्यैवोत्तरोत्तरेणावच्छेदात् । निरपेक्षोपाधि भेदेहि जीवभेद "इति व्यक्तमुक्ततया मतद्वयस्याप्रामाणिकत्वात् । "कार्योपाधिरयं जीव. कारणोपाधिरीश्वर" इत्यादि श्रुतिविरोधात् । अविद्या बिंबत्वमीश्वरत्वं । तत्प्रतिबिंबत्व जीवत्व ॥ अविद्यातूभयानुगतचिन्मा त्रसंबंधिनी । उपाधे प्रतिबिंबपक्षपातित्वाज्जीवे संसार । अत करणतु नावच्छेदो नाप्युपाधि । कृतनाशाकृताभ्यागमप्रसगादित्यादि त्वदीयप्र क्रियाविरोधाच्च । भामतीमते त्वत्कल्पनानवसरप्रकारो व्यक्तीभविष्यत्युप रिष्टादिति ॥

किंच प्रतिबिंबे उपाधितादात्म्यमन्यत्रादृष्टमेव कल्पनीयं । अत्रो क्तं लघुचंद्रिकाया ॥ असबद्धस्योपाधित्वायोगात् । सबधांतरायोगाच्चा ध्यासिक एव सबंधो वाच्य इति तादात्म्यसिद्धिरिति । तन्न ॥ अतः

करणादे करणरूपतया कर्त्रधीनत्वेन तेन सह स्वस्वामिभावाद्यनेकविधसंभावितसंबंधानामाकरे व्यक्तमुक्तत्वात् । तादात्म्याध्यासस्य दूषयिष्यमाणत्वाच्चेति ।

यदपि ॥ भिन्नपदेनचात्र तादात्म्यानापन्नमित्यर्थो विवक्ष्यते । असन्मतंतु अविद्याप्रयुक्तात करणतादात्म्यापन्नचिद्रूपस्य सौषुप्तिकाविद्यातादात्म्यापन्नचिद्रूपस्यच वारणार्थं भिन्नातविशेषणमित्यादि । तदप्यसारं ॥ सुप्तौश्वासादिक्रियादर्शनेनांत करणस्य ज्ञानशक्तिविशिष्टवेषेण विलयेपि क्रियाविशिष्टवेषेण सत्वांगीकारात्तत्राप्यत करणतादात्म्यापन्नचित संभवेनाविद्यातादात्म्यापन्नचिद्विवक्षाया व्यर्थत्वात् । दृश्यमात्रतादात्म्यपन्न स्वोपादानाज्ञाननिवर्तकज्ञानविषयेच ब्रह्मणि अत करणतादात्म्यानापन्नत्वस्य दुर्घटत्वेन शुद्धासंग्रहप्रसंगाच्च ॥

विवरणे''एकाग्निसंबंधादयोदहनीतिवदज्ञानात करणयोरेकात्मसंबंधाद दृमित्यवभासो नात करणस्याज्ञानसंबधादि''त्यादिना ग्रंथेन शुद्धात्मन्येवात करणतादात्म्यस्य व्यक्तमेवोक्तत्वाच्च । सन् घट इतिवत्सदत करणमिति प्रतीतेस्तत्र तत्तादात्म्यस्यापन्होतुमशक्यत्वाच्च ॥

एतेनाविद्यातादात्म्यानापन्नत्वमपि प्रत्युक्त । अन्योन्याश्रयादिभिया शुद्धएवाविद्याध्यासस्य समर्थितत्वेन तत्र तत्तादात्म्यस्यावर्जनीयत्वात् । सदज्ञानमितिप्रतीते । दृश्यसामान्यतादात्म्यापन्ने स्वनिवर्तकज्ञानविषये शुद्धएवाविद्यातादात्म्यस्याकामेनाप्यंगीकार्यत्वाच्च । तथाच शुद्धासंग्रहो दुर्वार एव । वस्तुतस्तु ॥ ''इति भाष्यकृतो भाषा तेन भ्रांतिर्द्विरूपिणी । तादात्म्यारोपरूपाच धर्मारोपात्मिकापि वा । नाज्ञानमहमित्यस्ति नाज्ञानवानस्मीत्यपि । अतो ब्रह्मणि तेनास्यान्कथमज्ञानकल्पना ।

अज्ञोहमिति च ज्ञानं सिद्धाज्ञानस्य वेदनं । उक्ताकारद्वयायोगात्सिद्धिश्च भ्रमरूपिणी । नास्त्येवेति कुतोऽज्ञानं कल्पितं स्याद्वियतुधी । नाज्ञानकल्पना रूपा ततोऽज्ञानमकल्पित'' इत्युक्तरीत्या अज्ञानत्वरूपाज्ञानधर्मससर्गारोपस्यैव युक्तत्वेनाज्ञानसंसर्गारोपस्यायुक्ततयाऽज्ञानानुवेधाभावान्नाविद्यातादात्म्यापन्नत्वमात्मनः संभवतीति न तत्तादात्म्यानापन्नत्व जीवचैतन्यव्यावर्तकं। एवं ममांत करणं नाहमंत करणमित्येव प्रतीत्या अहमत करणमित्यत करणानुवेधाभावान्नतत्तादात्म्यापन्नत्वमात्मन इति न तत्तादात्म्यानापन्नत्वमपि व्यावर्तक । अंत करणस्य स्वरूपेणात करणत्वादिना तादात्म्यारोपाभावेपि कर्तृत्वादिविशिष्टवेषेण तत्तादात्म्यारोपसभवइत्यादिकत्वनुपदमेव निरसिष्यते । अपिच तादात्म्यानापन्नत्वमपि आपन्नत्वाभावो आपन्नभेदोवा । पक्षद्वयेपि शुद्धशब्दार्थस्य द्वंशतया प्रागुक्तदोषाणामत्रापि वज्रलेपत्वात् भक्षितेपीति न्यायेन दीपिकारप्रयासो विफल एव ॥

किंचेश्वरस्य स्वप्रपन्नमायाख्यामनिवृत्तिरूपमायानिरसनसमर्थस्याविद्यातादात्म्याध्यासस्यासंभावितत्वेन तत्तादात्म्यानापन्नत्वात् अत करणतादात्म्यानापन्नत्वांगीकाराच्चेश्वरस्य शुद्धत्वापत्तिरप्यपरिहार्यैव । अधिकमाकरे व्यक्त

यदपि चिद्रूप इति शुद्धस्य ज्ञानरूपत्वमुक्तं । तदप्यापातरमणीयं॥ अज्ञानाविरोधिन शुद्धत्वादेव व्यवहाराद्यनुकूलशक्तिविधुरस्य ज्ञातृज्ञेयविहीनस्य ब्रह्मणो ज्ञानरूपत्वस्यासभव दुक्तिकत्वात् । न च ज्ञानस्य विषयतादात्म्यमेव सविषयकत्व । तच्च सर्वदृश्यतादात्म्यापन्ने ब्रह्मण्यक्षुण्णमिति वाच्य । तादात्म्यस्य विषयतारूपताया अनुपदमेव निराकरिष्यमाणत्वात्। सर्वदृश्योच्छेदरूपमोक्षे सविषयकत्वायोगाच्च । न च यत्कदाचित्सविषयक

त्वमात्रेण ज्ञानत्वोपपत्तिरिति वाच्यं । ज्ञानस्वरूपत्वं स्वसमानसत्ताकस्वनिष्टविषयिताव्याप्यमित्येव व्याप्तेरव्यभिचारेण व्यापकाभावे व्याप्याभावनिर्धारणात् । सविषयकत्वारोपमात्रेण ज्ञानत्वं घटादेरपि ज्ञानत्वापातात् । तत्रापि कदाचित्कचित्सविषयकत्वभ्रमसंभवात् । न च ज्ञानस्वरूपत्वं प्रति ब्रह्मज्ञानेतराबाध्यसविषयकत्वं व्यापकमतो नोक्त दोष इति वाच्यं । सन्निपातादिना मरणस्थले तस्य बाधानुदयेनोक्ताबाध्यत्वस्याप्यनपायात् । यत्तु ॥ ज्ञाने तादात्म्यमेव मुख्य विषयत्वं । इच्छायास्त्वाकाराख्यं गौणमेवेति । तदसत् ॥ मोक्षे ज्ञानानंदयोर्भेदाभेदनिर्वाह्यतादात्म्याभावेन विषयविषयिभावानुपपत्या आनंदाप्रकाशो तस्यापुरुषार्थत्वापत्ते । नचानावृतानंद एव पुमर्थः । आनंदस्यानुभवगोचरत्वानगीकारे तदावरणत्वस्यैव वक्तुमशक्यत्वात् । एवं क्रियाकर्तृभावविरोधेन समानसत्ताककर्तृशून्यत्वाच्च न ज्ञानरूपत्वं ब्रह्मण इति दीपिकाकारोत्प्रेक्षितशुद्धशब्दार्थस्तन्मत एवातिहेय इति प्रथमत एव सम्यक् प्रकटीकृत दीपिकाकारेण स्वसिद्धांतकौशलमित्यलं दुर्बलविशसनेनेति ॥

यदपि अतःकरणतादात्म्यापन्नो जीव इति । अत्र दीपिकाकारस्याद्वैतसिद्धिलघुचद्रिकादौ न्यायामृतोक्तदूषणोद्धारः कृतस्तत एव न्यायामृतं खडितमिति महामोहनिरसनार्थं न्यायामृतोक्तान्यद्वैतदूषणानि संश्लिष्टानि न केनापि कथंचिदप्युद्धर्तु शक्यानीति परप्रत्यायनार्थंच किंचिद्विचार्यते । तथाहि ॥ जीवे तावदत करणतादात्म्यमसंभवदुक्तिकमेव । अत्रोक्तमद्वैतचद्रिकाया ॥ आवश्यक खल्वात्मन्यंत करणतादात्म्याध्यासः । तं विना आत्मनि कर्तृत्वादेरंत करणधर्मस्य भानानुपपत्ते । तदुक्तं पंचपादिकाया ॥ “तस्याअनाद्यविद्याया परमेश्वराधिष्टितत्वलब्धपरिणामविशेषो विज्ञानक्रियाशक्तिद्वयाश्रय कर्तृत्वभोक्तृत्वैकाधार कूटस्थचैतन्यसवलनसमा

ज्ज्योति स्वयं प्रकाशमानोऽपरोक्षोऽहंकारोऽयत्संभेदात्कूटस्थचैतन्योऽनिदमश आत्मधातुरपि मिथ्यैव भोक्तेति प्रसिद्धिमुपगत । सचाहंकार· चिदात्मनो बुध्या निष्कृष्यवेदांतवादिभिरंत करण मनोबुद्धिरहप्रत्ययी इतिच विज्ञान शक्तिविशेषमाश्रित्य व्यपदिश्यते । परिस्पदशक्त्याच प्राण इति । तेनांत करणोपरागनिमित्तं मिथ्यैवाहकर्तृत्वमात्मन स्फुटिकमणेरिवोपधान निमित्तो लोहितिमा" इति । नच कर्तृत्वाद्य आत्मधर्मा एव स्वाभाविका भवंतु । किंत्वंतःकरणधर्मत्वमगीकृत्यात्मनि तत्प्रतीतिनिर्वाहायांत करणतादात्म्याध्यासकल्पनयेति वाच्यं । तथासति कर्तृत्वस्य कृतिरूपतया तस्यात्मनि तादात्म्येनोत्पत्तिप्राप्त्याऽत्मनोप्युत्पत्तेरावश्यकत्वे निर्विकारत्वबोधकश्रुत्याद्यप्रामाण्यापत्ते. । कृतीच्छादीनां सामानाधिकरण्यस्य सर्वसमततयेच्छादीनां च "काम· संकल्प एतत्सर्वं मन एवेति" श्रुत्या मनोधर्मत्वावगते· । सुप्तौ मनसोऽभावे न कर्तृत्वानुभवाभावाच्च । मनउपाधिकमेवकर्तृत्वमात्मनश्चकास्त इत्यत्र युक्तं । नन्वेव तर्हि जपोपाधिना स्फुटिके लौहित्यप्रतीतिवन्मनोरूपोपाधिना आत्मनि कर्तृत्वप्रतीत्यगीकारे जपा रक्ता स्फटिकश्च रक्तमिति वन्मन कर्तृचैतन्यंच कर्त्रितिपृथग्व्यवहारप्रसग । सादृशप्रतीत्यो स्फटिकलौहित्यादिस्थल इव विपरीतप्रमाभावश्चस्यात् । तथाचात्मनि कर्तृत्वस्य प्रातिभासिकत्वप्राप्त्या"कर्ता शास्त्रार्थवत्वात् । यथा च तक्षोभयथे"त्यधिकरणविरोध· । तत्रात्मन एव कर्तृत्वस्य व्यवस्थापितत्वात् । एवं मनस कर्तृत्वे मननादिक्रियाकरणत्व न स्यात् । इष्टापत्तौच यन्मनसा न मनुत इत्यादि श्रुतिषु करणत्वश्रवणविरोध । श्रवणादिकर्तृत्वस्य बंधस्यच बुद्धिनिष्ठत्वप्राप्त्या तत्सामानाधिकरण्यानुरोधेन मोक्षस्यात करणनिष्ठत्वापत्ति । प्रतियोगिध्वसयो सामानाधिकरण्य निय

मात् । शास्त्रफलममति विशेपशास्त्रे प्रयोक्तर्येवेति नियमान्मोक्षस्यात क रण प्रत्येव पुरुषार्थनाचेत्यादयो दोषा स्युरिति चेन्न । मम मन. पाठे प्रवर्तत इति प्रतीते· अहं करोमीति प्रतीतेश्च तवापीष्टत्वेन तत्र मनस आत्मनश्च पृथक् कर्तृत्वभानस्यावश्यकत्वे उक्तापादनस्येष्टत्वात् । न च पृथगुल्लेखबलात्तयोर्भेदभानादात्मांत करणयोस्तादात्म्याध्यासानुपप त्ति रि ति वा च्य । आत्यतिकभेदग्रहस्यैव तद्विरोधित्वेन प्रकृते तदभावात् ॥

वस्तुतस्तु ॥ मनस्त्वचैतन्यादिविशिष्टवेषेण पृथगुल्लेख तेन रूपे णात्यतिकभेदश्च । तथापि कर्तृत्वादिविशिष्टरूपेणैव तादात्म्याध्यास अत उक्तप्रतीत्यगीकारे न काचिदनुपपत्ति । नच मनसश्चैतन्येन सहात्यतिक भेदगोचरप्रत्ययाभाव इति वाच्य । मनो न स्फुरणं किंतु स्फुरतीति प्रत्य यात् । आत्मन्यहकारेच कर्तृत्वावगाहिज्ञानद्वयस्य ब्रह्मज्ञानेनैव बाधेनैक विनापरस्य ब्रह्मज्ञानांतरेणाबाधान्नविपरीतप्रमाद्यापादनावकाश । नचैव तर्ह्यस्य सोपाधिकभ्रमत्वे कदाचित्स्फटिकानवगाहिन कुसुम रक्तमिति प्रत्यक्ष स्य एव कुसुमानवगाहिन रक्त स्फटिकमिति प्रत्यक्षस्येवात्मानगाहिन कर्तृ त्वसाक्षात्कारस्य अत करणानवगाहिन आत्ममात्रावगाहिकर्तृत्वसाक्षात्कारस्य चापत्तिरितिचेन्न । स्फटिकस्य कुसुमसन्निधिमात्रेण तादृशप्रत्ययद्वयसंभवे पि प्रकृतांत करणस्यात्मतादात्म्यापन्नस्यैवोपाधित्वेन परस्परानवगाहिप्रत्यक्षानु दयात् । नच तादात्म्यरूपसश्लेपात्तद्वृत्ति धर्माध्यासानंगीकारे रज्जौ सर्पस्य तादात्म्येनाध्यासात्तद्वृत्ति भीपणत्वादिधर्माध्यासेनाविशेपादसंश्लिष्टनिष्टतद्ध र्माध्यासस्यैव सोपाधिकत्व वाच्य । तथात्वे अग्न्युपाधिकस्यायोनिष्टदाहक त्वाध्यासस्य नीरनिष्टक्षीरोपाधिकमाधुर्याध्यासस्यच सर्वसमतसोपाधिकत्वानु पपत्त्या अधिष्टानोपाध्यो परस्परा विपयकप्रतीत्यविपयत्वरूपाश्लेपस्य सोपाधि

कत्वे तंत्रत्वाभावात् । किंतु यदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वं यद्धर्माध्यासस्य तदधिकसत्ताक तद्धर्माश्रयीभूत यद्वस्त्वतरं तदभावस्यैव तत्रत्वात् । जपारूपोपाधिसन्निधिकाल एव स्फटिकलौहित्याध्यासाज्जपान्वयव्यतिरेकित्व लौहित्याध्यासस्य अतस्तादृशजपापेक्षयाऽधिकसत्ताकस्य जपांतरस्याभावात्सोपाधिकत्व । एवं मन. सत्ताकाल एवात्मनि कर्तृत्वाध्यासातादृशकर्तृत्वाश्रयीभूतमनोपेक्षया ऽधिकसत्ताककर्तृत्वाश्रयीभूतवस्त्वतराभावात्सोपाधिकत्वनिर्वाह । रज्जौ भीषणत्वादिधर्माध्यासस्य रज्वारोपितसर्पान्वयव्यतिरेकित्वात्तादृशभीषणत्वाश्रयीभूतारोपितसर्पापेक्षयाऽधिकसत्ताकसर्पांतरस्य सत्वान्नतद्भ्रमस्य सोपाधिकत्व । नापि पूर्वाधिकरणद्वयविरोध । तत्र हि बुद्धेरेव कर्तृत्व भोक्तृत्वं चैतन्यस्येति पूर्वपक्षे करोमि भुजे इतिप्रतीत्या कर्तृत्व भोक्तृत्वयो सामानाधिकरण्यनियमात् कर्तृत्वमात्मनोपीति व्यवस्थापितत्वात् । नन्वेत करणस्यापि कर्तृत्वे भोक्तृत्वमपि स्यादिति चेन्न । इष्टापत्ते । सुखाद्यनुभवतादात्म्यरूपभोक्तृत्वस्यांत करणेप्यारोपितस्य सत्वा गी[illegible] । "यथाचतक्षोभयथेति" सूत्रे पूर्वाधिकरणोक्तस्यात्मनिष्ट कर्तृत्वस्य स्वाभाविकत्वपूर्वपक्षेणौपाधिकत्वस्य समर्थितत्वाच्च न तद्विरोधोपि । अत एवात्मनि कर्तृत्वातरस्यैवोत्पत्यगीकारात् श्रवणादि कर्तृत्वेन मोक्षस्याप्युपपत्ति । अन्यथा कर्तृत्वादिविशिष्टात करणतादात्म्याध्यासमात्रात्कर्तृत्वादिव्यवहारे आरोपितत्वस्याप्यभावापत्ते । उपपादितश्चैतत्पंचपादिकाकृता । 'स्फटिकमणेरिव लोहितिमा कर्तृत्वादिकमात्मनो मिथ्येति" । स्फटिकलौहित्य तत्संसर्गश्च मिथ्येति प्रतीतिबलात्तत्र यथा मिथ्याभूत लौहित्यातर जायते तद्वदात्मन्यपि कर्तृत्वातर जायत इति तदर्थ । शरीरवृत्ति गौरत्वादिमसर्गाध्यासमात्रेणाद् गौर इत्यादिप्रतीतिव्यवहारयोरुपपत्तेर्न तत्र गौर

त्वाद्यतरोत्पत्ति स्वीक्रियते । भीषणत्वादि ममर्गाध्यासमात्रस्य रज्जाविव मनोनिष्ठकर्तृत्वमसर्गाध्यासमात्रेणैवात्मनो बद्धत्व - तत एव बन्धमोक्षयो सामानाधिकरण्यमित्यभिप्रत्य विवरणे मनोवृत्तिनिष्ठकर्तृत्वाध्यासोऽपि निरूपित । न चोक्तपक्षद्वयेपि मनन श्रवणादिकर्तृत्वात्तस्यापि मोक्षापत्ति । तस्यैव नाशेन मोक्षापादनायोगात् । फलस्य कर्तृत्वनियमेऽपि कर्तृत्ववत फलनियमाभावात । कर्तृत्वादिबन्धस्यात्मनिष्ठत्वात्तन्नाशरूपमोक्षस्यापि तत्रैव सत्वात्प्रतियोगित्वमयो सामानाधिकरण्यानुपपत्ति ॥

वस्तुतस्तु ॥ प्रतियोगितन्नाशयो सामानाधिकरण्यनियमो नास्त्येव । आश्रयनाशजन्यरूपादिनाशे व्यभिचारात् । इत्थ च मोक्षस्यात्मानप्रत्येव पुरुषार्थत्वान्नात करणप्रति पुरुषार्थतापत्ति । शास्त्रफल प्रयोक्तरीति नियमो नास्त्येव । जातेष्टि पितृयज्ञादौ व्यभिचारात् । ननु यत्र प्रयोक्तृगततया शास्त्रेणैव फलमुक्त । तत्राय न्यायोन प्रवर्तते । संदेहाभावात् ॥ किंतु तदन्यत्रवनिचेतर्हि प्रयोक्तृगतत्वेन प्रसिद्धफलान्यस्य ल एवाय नियम इत्यागत । तथा चास्थानत्कार्योच्छेदरूपमोक्षस्य प्रयोक्तृनिष्ठत्वासभवात्तद्वृत्तित्वेनवप्रमितत्वान्नोक्तस्थले भवदुक्तनियमव्यभिचारप्रसक्ति । वस्तुतो मोक्षो न शास्त्रफल । यन्निष्टफलसाधनत्वे शास्त्रतात्पर्य तदेव हि शास्त्रफलमित्युच्यते । अज्ञाननिवृत्तिरूपमोक्षसाधनत्वे तत्त्वज्ञाननिष्ठ न शास्त्रतात्पर्य । ज्ञाननिष्ठाज्ञाननिवर्तकत्वस्य लोकसिद्धव्याप्तिमूलकानुमानगम्यत्वं न तदंशे शास्त्रस्यानुवादरूपतापत्त्या तात्पर्यस्य वक्तुमशक्यत्वात् । नापि मनस कर्तृत्वं करणत्वविरोध । 'विज्ञान यज्ञ तनुते कर्माणि तनुतेपिचेति" श्रुत्युक्त यज्ञादिकर्तृत्वस्य मनोविज्ञानबुद्धिशब्दवाच्य वस्तुन सत्वेपि वृत्तिप्रतिबिम्बितचिद्रूपा इत्यवच्छिन्ना भग्नावरणा वा चित्तगुप

लब्धिपदार्थभूतात्मप्रतिकरणत्वे बाधकाभावात् । तस्मादात्मन्यत करणतादा त्म्याध्याम आवश्यक इति ॥

अत्रोच्यते । यत्तावदुक्तं कर्तृत्वस्य कृतिरूपस्यात्मधर्मस्योत्पत्तौ आत्मनोऽप्युत्पत्त्यादिरूपविकार स्यादिति । तन्न ॥ कर्तृत्वस्य कृतिरू पातिरिक्तधर्मत्वानङ्गीकारात् । मन आदिवृत्तिहेतुभूतात्मस्वरूपभूतशक्ति रेव कर्तृत्व । तदनङ्गीकारे सुप्त्यनन्तरं मनस कर्तृत्वे न त्वदभिमतकृत्या त्मना अपरिणामात्तस्याकर्तृत्वापत्ते । द्व्यणुकादिवत्क्वेवलेश्वरकर्तृत्वाङ्गीकारे यत्नमस्करोमीत्यनुभवापलापापत्त । स्वरूपशक्तेश्चोत्पत्त्यादिशून्यत्वान्नतज्ज ननादिप्रयुक्तविकारशालित्वमात्मन इति न निर्विकारत्वश्रुतिविरोध ॥

वस्तुतस्तु । जीवस्य कृत्याश्रयत्वेऽपि ज्ञानाश्रयत्व इव न द्रव्यान्त रापत्तिरूपविकारापत्तिरिति चन्द्रिकोक्तया सिद्धान्ते आत्मनोभिन्नाभिन्नाश्रि ताद्विलक्षणविकाराभ्युपगमान्निर्विकारत्वश्रुतिरीश्वर एव मुख्या । जीवे तु यथासम्भवमेवेति न कोपि दोष । तादृशकर्तृत्वस्य विरोधित्वाभिमतस्थूल नाशरूपमोक्षेपि 'मनत्रपर्येती''त्यादिना श्रूयमाणत्वाच्च मन उपाधित्व । सुषुप्तौ मनोनिष्टकृत्यनुकूलप्रेरणाया अभावेपि अनन्दानुभवानुकूलाशक्तिरस्त्ये वेति न तत्रापि कर्तृत्वसामान्याभाव इति न मनस कर्तृत्वान्वयव्यतिरेकरूप युक्त्यवकाश । उक्तश्रुतेर्मोक्षपरत्व त्वन्यत्रमोक्षनिरूपणप्रस्तावे व्यक्त । निर्विशेषात्मस्वरूपपरत्वस्य श्रुतीनामन्यत्रापाकृतत्वात् । तादृशशक्तिरूपक र्तृत्वस्यात्मना सविशेषाभिन्नत्वात् । धर्मधर्मिभावादिव्यवहारश्चोपपत्ति । नचात्रमानाभाव । "बलमानन्दओजश्च सहोज्ञानमनाकुल । स्वरूपा ण्येव जीवस्य व्यज्यन्ते परमाद्विभो''रितिश्रुतौ बलशब्देन शक्तेरुक्तत्वात् । एतेन मम मन पाठे प्रवर्तत इति प्रतीतित्रात्मनस्तोपि कर्तृत्वमित्यपास्त ।

तत्प्रतीतेरेवाभावात् ॥ व्यपदेशमात्रस्य करणे कर्तृत्वोपचारेण सभवात् । अन्यथा मम हस्त एव करोति मम जिह्वैव ब्रवीतीत्यादिव्यपदेशाद्धस्तादीनामपि कर्तृत्व स्यादविशेषात् । एवं मन कर्तृ चैतन्यच कर्त्रिति प्रतीत्यापत्तिरपि दुर्वारा । मनो न स्फुरणमित्यात्यतिकभेदावगाह्यनुभवस्य त्वयैवागीकृतत्वेन तत्सत्वे केनापि रूपेणात्ममनसोस्तादात्म्यभ्रमस्य देहतादात्म्यभगावसरे दर्शितरीत्या असभवेन मानाभावेनचानुपपत्तौ त्वदुक्तरीत्या सोपाधिकभ्रमत्वस्यायोगेन मनसोपि कर्तृत्वे कुसुम रक्त स्फटिकच रक्तमिति प्रत्ययवैलक्षण्यस्योपपादयितुमशक्यत्वात् ।

यदप्युक्त करणस्य भोक्तृत्वे इष्टापादनं । तदसारं ॥ सुखानुभवतादात्म्यमात्रादुक्त करणस्य भोक्तृत्वागीकारे जडभूतात करणतादात्म्यादात्मनोपि जडत्वापत्ते । मनस कर्तृत्वे मोक्षापत्तिरपि दुर्वारा ॥ तत्र मनसो नाशान्नमोक्ष इतित्वनिस्थरीय । तावतापि सागश्रवणादिरूपसाधनानुष्ठातु फलाभावे तद्बोधकवेदाप्रामाण्यादेर्दुर्निवारत्वात् । न हि वेदेन कर्तृनाशोपि सामग्रीघटकतया निरूपित येन तदप्रामाण्य न स्यात् । त्वदुक्तरीत्या भोक्तृत्वागीकारवन्नित्यानुभवतादात्म्यादुक्त करणस्य नित्यताया अप्यवार्यत्वाच्च । शास्त्रस्य मोक्षफलकत्वाभाववचनन्त्वतीव शोभते । शास्त्रस्य निष्प्रयोजनताया स्वत एवाभ्युपगतत्वेनानारभणीयत्वस्यैवागीकृतप्रायत्वात् । न च शास्त्रमाध्याखडार्थज्ञानस्य मोक्षहेतुत्वादेव शास्त्रस्य सफलत्वमिति वाच्य । स आमेति लौकिकवाक्याधीनाखडसाक्षात्कारस्य मोक्षाहेतुत्वेन व्यभिचारात् । शास्त्रश्रवणाधीनविजातीयसाक्षात्कारस्य मोक्षहेतुत्वागीकारे तस्य शास्त्रानुपजीविप्रमाणागम्यतया तदशे तात्पर्य दुर्वारमेव । अविद्यातत्कार्योच्छेदरूपमोक्षोप्यन्यनिष्टत्वेनैव प्रमित इत्यप्यसार ।

प्रमाणेन प्रयोक्तृन्यस्यैव फलं भवतीति प्रतिपादने कस्यापि तत्र प्रवृत्त्यनुदया पातात् । लोकानां साक्षात्परंपरयावा स्वफलसाधनत्वज्ञानेनैव प्रवृत्ते । अत एव यत्राप्रयोक्तृगततया शास्त्रेण फल प्रमीयते । तत्रापि प्रयोक्तुरिच्छाद्वारा प्रवृत्तिनिर्वाहाय पुत्रपूतत्वादिसाध्यस्वसंबंधिफलविशेषलाक्षणिकमेव पूतत्वादिबोधक पदमवश्यं वाच्य । अन्यथा तद्वाक्यस्याप्रवर्तकत्वापत्ते । ननु सत्यमेतत् ॥ तथाप्यहमर्थस्य चिदचिदात्मकत्वादहमर्थगतत्वेन फल प्रतीच्छाप्यात्मसंबंधिफलेच्छाभवत्येव । अतस्तन्मूलकप्रवृत्यादिरूपकर्तृत्व महमर्थांतर्गते जडे अप्युपगम्यत इति चेन्न । कर्तृत्वस्य शक्तिरूपताया उक्तत्वात् । अहमर्थस्य चिदचिद्ग्रंथिरूपताया आकरे निराकृतत्वाच्च । अहमर्थस्य चिदचिद्ग्रथित्वेपि मम मोक्षो भवत्वितीच्छाया विशिष्टसंबंधिफल विषयकत्वप्राप्त्या केवलात्मसंबंधिफलस्य तदविषयतया केवलात्मसंबंधिमोक्षस्य एतद्वयोविशिष्टस्य ममेद भवत्विनीच्छावतस्तद्वयोऽतिक्रमोत्तर जायमानफलस्यैव पुरुषार्थत्वमेव न स्यात् । नहि मद्घटकस्वात्मनो मोक्षो भवत्वितीच्छया लोके प्रवृत्तिरनुभूयते । किंतु तथेच्छाया स्वघटकस्य स्वात्मान्यत्वेनैव गृहीतनया स्वीयफलांतरेच्छा विना प्रवृत्यभाव एव प्रमन्यते ॥

एतेन पित्रर्थत्वेन पुत्रपूतत्वेच्छया पितु प्रवृत्तिवदात्मनांत करणार्थत्वेनात्ममोक्षेच्छयात करणस्य श्रवणादौ प्रवृत्तिरित्यपि प्रत्युक्तं । पूतत्ववत्पुत्रस्य पितृपारलौकिकसुखोपयोगितारूपतदर्थत्ववदात्मनन्यथाभावस्य वक्तुमशक्यत्वात् । प्रत्युतात करणलयस्यैवात्ममोक्षत्वेन तस्यानर्थरूपताया एव वक्तव्यत्वाच्च ॥

एतेन स्वसंबंधित्वेन यत्र यस्य द्वेषस्तस्य स्वसंबंधित्वेन तदभावेच्छेति नियम । ममेद माभ्त्विति द्वेषादेव तदभावोस्त्विती च्छानुभवात् । तथा च कर्तृ

त्वादिकं स्वसत्त्वविन्वेन द्विषता तदभावस्यैप्यमाणत्वात्कर्तृत्वादिबंधाभावश्चिन्निष्ट एव युक्त । नतु बुद्धिनिष्टतयाऽपादनार्हइत्यपि प्रत्युक्त । ममानर्थो माम्स्त्विति द्वेषस्य तदभावोस्त्वितीच्छायाश्च त्वन्मते चिदचिद्ग्रथिविषयकत्व स्यैव सत्वेन तत्परित्यागेनानर्थाभावस्य चिन्निष्टत्वागीकारे बुद्धिनिष्टत्वापादन स्येष्टत्वात् । एवमविकसत्तादिघटनया सोपाधिकत्वपरिष्करणं त्वविकसत्ता देर्निरस्तत्वादेव निरस्तप्राय ॥

यदप्युपलब्धिप्रति वृत्तिद्वारा हेतुत्वरूपकारणत्वेपि मनस क्रियातर प्रति कर्तृत्वे बाधकाभाव इति । तदप्यसत् ॥ जानातीच्छति करोतीति प्रमा बलेन कर्तृत्वस्य ज्ञानेच्छासमानाधिकरणस्यैव प्रतीतेर्मनसो ज्ञातृत्वाभा वेपि कर्तृत्वमित्यस्यागीकर्तुमनुचितत्वात् । मनस एव ज्ञातृत्वागीकारेतु तत्करणत्वविरोध एव । " विज्ञान यज्ञ तनुते"इति वचनतु न बुद्धि मन आदि शब्दवाच्यजडपर । परतु ब्रह्मपरमेव । " विज्ञान ब्रह्मचेद्वेद तस्माच्चेन्नप्रमाद्यति । शरीरे पाप्मनो हित्वा सर्वान्कामान्समश्नुते''इति तद्विषयत्वेनोदाहृतवाक्यशेषोक्तमोक्षहेतुज्ञानविषयत्वरूपलिंगबाधात् । नच स्ववाक्योक्तयज्ञादिकर्तृत्वस्य ब्रह्मणि बाधान्नब्रह्मपरमिद वाक्य । वाक्यशेष स्त्वन्नब्रह्मत्यादिवाक्यवद्विज्ञानादौ ब्रह्मविदाप्नोति परमितिवाक्योक्तशुद्धब्रह्मोपा स्तिपर इति वाच्य । ब्रह्मणो निर्विशेषत्वस्यापाकृतत्वेन सहि सर्वस्य कर्ते 'ति वाक्यबलेनेश्वर एव कर्तृत्वस्य मुख्यतया ' विज्ञान यज्ञतनुते''इत्य स्य ब्रह्मपरत्व बाधकाभावात् । मिथ्योपासनापक्षस्य निराकृतत्वेनाब्रह्मणि विज्ञाने ब्रह्मत्वोपासनाविधानायोगेन वाक्यशेषस्य तत्परत्वायोगाच्च । ''अन्न ब्रह्मे''त्यादावन्नपदार्थस्य ब्रह्मत्वेनागीकारात् दृष्टातोप्यसगत । नचा न्नस्य ब्रह्मत्वे औषधिजन्यत्वविरोध । औषध्यतर्गतेश्वररूपेणान्नान्तर्गतस

गवद्रूपस्य तद्वाक्येनाभिव्यक्त्यादिव्युत्पादनेनैतद्दोषस्याकरे परिहृतत्वात् । नच "ध्यायतीव" त्यादिश्रुताविव शब्दश्रवणेन कर्तृत्वाभावस्यैव प्रतीतेः "तत्रैवं सति कर्तारमात्मानं केवलं तु यः । पश्यत्यकृतबुद्धित्वान्न स पश्यति दुर्मतिः" रित्यादिस्मृत्या अधिष्ठानं तथा कर्ता करणं चेत्युक्तानां पंचानां पञ्चैते तस्य हेतव इति निश्चयानन्तरं हेतुत्वाभिमतपञ्चसु सति केवलं कर्तृत्वादिशून्यमात्मानं कर्तारं पश्यतीत्याद्यर्थकतया आत्मनः कर्तृत्वस्य निन्दितत्वाच्च नात्मनः कर्तृत्वमिति वाच्यम् । परतन्त्रमसौ प्रभुरिवेतिवत्तथाव्यवहारस्य पराधीनकर्तृत्वेनोपपत्तेः । "ओषनायां स्वल्पत्वे" इति कोशे इवशब्दस्याल्पार्थकत्वस्योक्तत्वात् । अल्पत्वस्य पारतन्त्र्यरूपत्वात् नच सादृश्यरूपमुख्यार्थत्यागे हेत्वभावः । उभयत्राप्यनुशासनस्य तुल्यतया तत्रैकस्य मुख्यत्वमन्यस्यामुख्यत्वमित्यत्र नियामकाभावात् । नच सादृश्यस्य मुख्यत्वे तत्रैव शब्दस्य प्रचुरप्रयोग एव नियामकः । शक्तेरेव मुख्यत्वेन तत्र कोशबलाच्छक्तिसिद्ध्या मुख्यत्वस्यानपायात् । अन्यथा प्रसिद्धनानार्थकपदोच्छेदापत्तेः । शास्त्रे तत्रापि प्रचुरप्रयोगस्य सत्वाच्च । मुक्तावस्थात्मना कर्तृत्वप्रतिपादकश्रुतिबलात्कल्लात्मनः कर्तृत्वसिद्धिरूपबाधकस्य सत्वाच्च । एवं गीतावाक्यमपि न भवदभिमतार्थसाधकम् । किंतु तद्विरोध्येव । तथाहि ॥ "अधिष्ठानं तथा कर्ता करणं च पृथग्विधम् । विविधाश्च पृथक् चेष्टा दैवंचैवात्र पंचमम् । शरीरवाङ्मनोभिर्यत्कर्मप्रारभते नरः । न्याय्यं वा विपरीतं वा पंचैते तस्य हेतवः । तत्रैवं सति कर्तारमात्मानं केवलंतु यः" इत्यत्र केवलं कर्तृत्वरहितमात्मानं कर्तारं पश्यतीत्यर्थांगीकारे एवमतीत्यस्यासंगतिः स्फुटैव । यः आत्मानं केवलं कर्तारं यः पश्यति स दुर्मतिरित्युक्तस्य तादृशज्ञानभ्रमत्वस्योपपादनाय पूर्वार्धे विषयबाध वस्तुस्थितिकथनेनो

पपाद्य तत्रैवंसतीत्यादिना सोनूद्यते । नहि पूर्ववाक्ये आत्मन कर्तृत्वा भावो निरूपित । किन्त्वधिष्ठानादिपंचकस्य मिलितस्यैव फलोपधायकत्व निरूपितं । हेतुपदस्य फलोपधायकपरत्वात् । कर्तृत्वकरणत्वादीना कारणत्वगर्भितनया तदवच्छिन्ने स्वरूपयोग्यतारूपकारणत्वविधानायोगेन कारणत्वावच्छिन्नपरत्वायोगात् । किंच लोकानां सहजसिद्धं ज्ञानमनूद्य तस्य भ्रमत्वमनेन कथ्यते । नहि शुद्धात्मनि कर्तृत्वप्रत्ययो भवत्पक्षेऽस्ति । अहंकरोमीत्यादिप्रतीतेश्चिदचिद्ग्रथिरूपाहकारविषकत्वागीकारात् । तादृश भ्रमस्यापि शुद्धात्मनि कर्तृत्वाध्यासरूपत्वागीकारे दुर्मतिरित्युक्तभ्रमत्वमयुक्तमेव । यावद्ब्रह्मप्रमामनुवर्तमानत्वेन ब्रह्मज्ञानेतराबाध्यत्वात् । पारमार्थिकान्यविषयकत्वमात्रेण भ्रमत्वागीकारे अधिष्ठानादिपचकहेतुत्वादिज्ञानस्यापि तथात्वावर्जनेन तादृशज्ञानत्य प्रमात्वाभिसंधिना एवसतीत्युक्तेरसांगत्यापत्ते ॥

किंच मनस एव त्वद्रीत्या कर्तृत्वे शरीरवाङ्मनोभिरिति शरीरादिसमकक्षतया क्रियासामान्यकरणत्वनिर्देशानुपपत्ति । कर्तु पृथक् निर्देशानुपपत्तिश्च नहि कर्तृभूतमनोतिरिक्त क्रियासामान्यकरणीभूतं किंचिन्मनोस्तीत्यत्र मानमुपलभ्यते । येनेद कथचित्सगत स्यात् । अपिच त्वया तत्रेत्यत्र तच्छब्देन कर्मण परामर्श सप्तम्यास्तु निरूपितत्वमर्थ कर्तृपदार्थैकदेशभूतकर्तृत्वेनमहान्वय इतिवा वाच्य । तत्र क्रियासामान्ये एवं सति एव भूते सति केवल कर्तृत्वरहितमात्मन कर्तार वेत्तीत्यर्थोवा वाच्य । तत्राद्ये एकदेशान्वयादिदोष स्फुट । द्वितीयेप्यात्मान्यस्यैव कर्तृत्वस्यानुक्तत्वात्कर्तारमिति सामान्यत एवोक्तत्वाच्चात्मकर्तृत्वज्ञानिनो दुर्मतित्वे एवसतीत्यस्योपष्टभकत्वामगति । तच्छब्दस्य पूर्वोक्ताधिष्ठानादिपचकरत्व घटकत्व सप्तम्यर्थ इत्यगीकारे आत्मन पूर्वोक्तपचकान्तर्गतत्वेनात्मनि तदन्वयस्य बाधि

तत्वादन्यत्र तदन्वयस्याप्रसक्तेः । तस्मात्कर्तारमात्मानं स्व केवलं इतरा साहित्येनफलोपधायकं वेदेति वा केवलमितरासहितमात्मान कर्तारं फलनिष्पाद कं यो वेदेतिवा अर्थ एव वर्णनीय । प्रथमव्याख्याने बुद्धिस्थत्वेन सिद्धत्वात्केवलं हेतुमिति नोक्त । द्वितीयेतु स्वातंत्र्यगर्भितार्थकर्तृपदस्य मुख्यस्वातंत्र्यघटितार्थकत्वे फलनिष्पादकत्व एव पर्यवसानं भवतीति न कुत्रा प्यस्वारस्य । भाष्ये कर्तृपदेनेश्वरोक्तावपि तात्पर्ये जीवस्याभिप्रेतत्वान्न विरोध । एवं "अहङ्कारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते" इति वाक्यात रमपि जीवस्य मुख्यस्वातंत्र्यनिषेधकमिति न तद्विरोधोपि ॥

यत्तु "मनसावाऽग्रेसं कल्पयति" इत्यादौ मनसः करणत्वं श्रूयते । तत्र विद्यमानमन पदस्य मनोगतसंकल्पसामग्रीपरत्वस्य तदुपहितमन परत्वस्य चांगीकारात् । अन्यथा शुद्धमनस "काम संकल्प" इत्यादिना संकल्पप्र त्युपादानत्वबोधनेन कणत्वस्य बाधितत्वापत्तेरिति । तन्न ॥ तथात्वे उपलब्धिप्रत्यपि मनस करणत्वस्य त्वदभ्युपगतस्यायुक्ततापत्ते. । तस्या मेव श्रुतौ धीपदस्य ज्ञानसामान्यपरत्वेनोपलब्धि प्रत्यपि मनस उपादानत्वो क्ते । वृत्तिद्वाराभग्नावरणचिदेवोपलब्धि । तत्करणत्वंच वृत्तिद्वारात द्धेतुत्वंचेत् । वृत्युपादानस्य मनस संकल्पादिवृत्तिप्रति कर्तृभूतजीवाधीन व्यापारवत्वेन संकल्पादिहेतुतया तत्करणत्वे न काचित्क्षति । उपादानस्या पि मृदादे कारणत्वदर्शनात् । अन्यथा चैत्र कपालेन घट करोतीत्यत्र तृतीयानुपपत्ते । ननु घटं प्रत्येव कपालस्योपादानत्वं कृञर्थव्यापारंप्रतितु करणत्वमेवेतिचेदिहापि मनसावाग्रेसंकल्पयतीत्यत्र धात्वर्थव्यापारे आत्मन कर्तृ त्वं संकल्पाद्युपादानस्य मनसस्तु करणत्वमस्तु । का क्षति ॥ जीवंपि मन परिणामभूतशक्त्याविर्भावरूपव्यापारसंभवात् ॥

“एव मनउत्क्रामन्मीलितइवाश्नन्खादन्पिबन्नास्ते” इतिश्रुत्या मन सोऽभावकालेप्यात्मन कर्तृत्वश्रवणाच्चात्मन एव कर्तृत्व । नच जनकत्वे नाभिमतस्यांत करणस्याभावे कृतेरुत्पत्त्ययोगात्तद्वाक्य प्रजापतिवपोत्खननवाक्य वद्बाधितार्थकत्वात्कथचिद्गौणार्थतया नेयमिति वाच्य । मनसोऽभावेप्या त्मस्वरूपभूताविर्भूतव्यापाररूपकर्तृत्वस्यात्मनि सभवेन बाधितार्थकत्वाप्रस क्त । नच “मनोहोच्चक्रामत् तत्सवत्सर प्रोष्यागत्योवाचेत्या”दीना तत्प्र करणगतवाक्याना बाधितार्थत्वमवर्जनीयमेव । जडस्य स्वतोगमनादेरनुपप त्तेरिति वाच्य । अभिमान्यधिकरणन्यायेन सर्वसामजस्यात् । अभि मन्यमानेनमहेवाभिमानिनो गमनादिबोधनात्प्रकृतार्थसाधकत्वमुक्तश्रुतेरक्षु ण्ण । एवं सुप्तौ मनसो लयेप्यात्मन श्वासादिकर्तृत्वदर्शनाच्चात्मन स्वत कर्तृत्व । नच दृष्टिसृष्टिपक्षे तदा तदीयदेहेंद्रियादे सर्वस्य विलीन तया तस्य तदा श्वासादिकर्तृत्व नास्त्येव । जाग्रतामन्योपातु भ्रांत्या प्रती यते । यद्वा ज्ञानविशिष्टमत करण मन इति क्रियाविशिष्टच प्राण इत्यभि धीयते । एव च सुषुप्तौ ज्ञानशक्तिविशिष्टस्य लयेपि क्रियाशक्तिविशिष्ट स्य लयाभावान्नश्वासादिकर्तृत्वानुपपत्तिरिति वाच्य । दृष्टिसृष्टिपक्षस्याग्रे निरसिष्यमाणत्वात् । तत्पक्षेपि सुप्ते मनोलयवत्येव पुरुष पुरुषातरैरयवि लीनमनआदिमान्सुप्त श्वसति चलतीति श्वासादिकर्तृत्वस्य कल्पितत्वेन तादृशकर्तृत्वस्य तदीयजाग्रत्कालीनकर्तृत्वस्येव ब्रह्मज्ञानेतराबाध्यत्वेन मनो भिन्नस्यात्मन एव श्वासादिकर्तृत्वापरिहारात् । अन्यथाधपुरुषीयशरीरतदी यगौरकृष्णवर्णादीनामन्यपुरुषकल्पितानामपि प्रातिभासिकतया शुक्तिरजततु ल्यतापत्ते । अत करणद्वैविध्ये मानाभावादेव द्वितीयसमाधानमप्ययुक्त । एवमद्वैतसिद्ध्याद्युक्तस्यान्यस्यापि दूषणाभासस्य निरसनमूह्यमित्यत्र पल्लवि

तेन । तस्मादहंकारास्पदस्य जीवस्यैव स्वत एव कर्तृत्व स्थितमिति न तत्रांत करणतादात्म्याध्यमस्यावश्यकतेति नांत करणतादात्म्यापन्नत्वं जीवस्य । ततश्च तस्यापि शुद्धशब्दार्थत्वापातइत्यलं प्रासगिकविषयचिंतया ॥

एव त्वन्मतं तादात्म्यमपि दुर्वच । विकल्पासहत्वात् ॥ तथा हि ॥ कि तत्तादात्म्य ज्ञानज्ञेययोराध्यासिक सबध इति त्वत्प्रक्रियानुरोधेन विषयताविशेष । भेदाभेदोभयरूपवा - भेदाभेदोभयनिर्वाह्यातिरिक्तसबधविशेषोवा । नाद्य । तथाहि ॥ कि सर्वत्र तादात्म्य विषयता - उत जडनिष्ठचित्तादात्म्य । आद्ये नीलघटयोरपि तादात्म्यस्य सत्वेन घटस्य नीलविषयत्व - नीलस्य घटविषयकत्वच स्यात् । नचेष्टापत्ति ॥ घट नीलो विषयी करोतीति प्रयोगप्रत्यययोरापत्ते नच प्रकाशस्वभावप्रतियोगिकमेव तादात्म्य तथात वाच्यं । सविषयकत्वातिरिक्तप्रकाशस्वभावत्वस्यैव दुर्निरूपत्वात् । अविद्याविरोधित्वं प्रकाशस्वभावत्वमिति चेत्तर्हि चितस्तत्साधकत्वेन तत्सबधस्य विषयतारूपत्वानुपपत्ति । वृत्तिसाहित्येन तथात्वे वृत्तेरपि तथात्वेन तत्तादात्म्यापन्नांत करणादेरपि वृत्तिविषयत्वापत्या अय घट इति ज्ञानोत्तरमिय वृत्तिरंत करण विषयीकरोतीति प्रत्ययापत्ते । अविद्याया प्रकाशविरोधिन्यास्तत्स्वभावत्वाभावेन चिन्निष्टतत्तादात्म्यस्याविषयतारूपत्वापातेनाविद्यायाश्चिद्विषयकत्वाभावापातश्च । नच तस्याआकाराख्यविषयतैव चिति स्वीक्रियते । ज्ञानाज्ञानयो समानविषयकत्वेन निवर्त्यनिवर्तकभावाभ्युपगमात । अन्यथा वृत्तिविषयतायास्तादात्म्यरूपत्वं तस्यात करणादिनिष्टत्वेन चरमवृत्तेर्मिथ्यार्थविषयकत्वप्राप्त्याप्रपचनिवर्तकत्वानुपपत्तेरिति वाच्य । तथात्वे अज्ञानस्य चिद्विषयकत्वसिद्धये तत्र तत्तादात्म्याभ्युपगमस्य निर्बीजत्वापातात् । नच तत्प्रकाशार्थं तत्सबधसि

द्वये तादात्म्याभ्युपगम इति वाच्यं । लौकिकप्रकाशस्य घटादिसंयुक्तस्यै व भासकत्वेनाज्ञानमाक्षिणोरपिसंयोगस्यैवोचितत्वात् । "असगोह्ययं पुरु ष" इतिश्रुत्या साक्षिचैतन्यस्यासंगत्वप्रतिपादनात्कथं संयोगाभ्युपगम इति चेत् तादात्म्यांगीकारेपि कथं श्रुतेर्नबाधः । तस्यापि सबंधत्वाविशेषात् ।

नापि चिन्निरूपितं जडनिष्टतादात्म्यं विषयतेति द्वितीय पक्षः । नीलो घट इतिवत् ज्ञानं घट इति व्यवहारापत्ते । नचेष्टापत्तिः "सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति" श्रुत्या सर्वस्यापि ब्रह्मरूपज्ञानतादात्म्यस्य व्यवहृतत्वादिति वाच्यं । उक्तव्यवहारस्य विषयविषयिभावरूपतादात्म्यालंबनत्वे चैत्रस्य घटज्ञानोत्पत्य नतरं स्वज्ञानस्य घटविषयकत्वबोधनाय मम ज्ञानं घट इति व्यवहारप्रसंगात् । घटस्य ज्ञानं बध्यस्तीति व्यवहारविलयापाताच्च । नहि नीलघटयोस्तादा त्म्यबोधनाय नीलस्य घट इति व्यवहर्तारो भवति । नचोक्तव्यवहारेषु ज्ञानपदेन वृत्तेरेव विवक्षणात् तस्यांचघटादितादात्म्यबाधात् आकाराख्यविष- यताबोधनाय षष्टीप्रयोग इतिसांप्रतं । वृत्तेर्जानातिवाच्यतावच्छेदकघटकत्वेन चित एव तद्वाच्यत्वागीकारेण भावे ल्युडंत ज्ञानपदेन चित एव बोधनात् ॥

किंच तादात्म्यस्य विषयतारूपत्वे चैत्रीयज्ञानमस्तीति वाक्यं श्रुण्वत श्चैत्रीयतादात्म्ये ज्ञाने ज्ञाते सति चैत्रीयं ज्ञानं किंविषयकमिति जिज्ञासा घटस्येत्याद्युत्तरंच नस्यात् । चैत्रीयलक्षणविषयस्य गृहीतत्वात् । ननु वृत्तिसुखादिनिष्टप्रतिबिंबप्रयोजकं यन्मनोमायान्यतरावच्छिन्नं चैतन्यं तत्तादा त्म्यापन्नचिद्वा असत्वापादकाज्ञानविषयत्वाभावप्रयोजकविशिष्टं यन्मनोमाया न्यतरावच्छिन्नं चैतन्यं तत्तादात्म्यापन्नचिद्वा ज्ञानमित्युच्यते । घटं जाना तीत्यत्र प्रथमकल्पे तादात्म्यसंसर्गावच्छिन्नमाधेयत्वं प्रतिबिंबे द्वितीयकल्पेच अवच्छेदकत्वस्वरूपान्यतरसंबंधावच्छिन्नमाधेयत्वं कर्मविभक्त्यर्थीभूतं अज्ञानवि

षयत्वाभावेऽन्वेति । घटस्य ज्ञानमिति कर्मणि षष्ठीस्थलेऽप्येवमेव । तथा च चैत्रीयज्ञानमितिवाक्यात् ज्ञाने चैत्रीयपदार्थतादात्म्यभानेपि ज्ञानपदार्थघटकीभूत फलाश्रयजिज्ञासानिवृत्त्यभावात् कस्येति प्रश्नो घटस्येत्युत्तरच सगच्छते । अत एव नीलो घट इति तयोस्तादात्म्यज्ञानानतर नील विषयीकरोति घट इति व्यवहारापत्तिरपि परास्ता । तन्निष्ठोक्तफलप्रयोजकस्य तादृशवाक्येन बोधनीयतया नीलतादात्म्यभानेऽप्युक्तव्यवहारविषयीभूतस्य धर्मस्याभानात् । तस्मान्नकोपि दोष इति चेन्न । एवं सति गत्यादिस्थल इव क्रियाजन्यफलशालित्वमात्रेण घटादेर्विषयत्वप्राप्त्या ज्ञानज्ञेययोस्तादात्म्यरूपयिषयविषयिभावासिद्धिप्रसंगात् । घटं जानामीति प्रत्यक्षस्यापि अभिलापकतादृशवाक्यसमानविषयकत्वात् । नच घटंजानामीत्यादौ द्वितीयार्थस्तादात्म्यं तच्च साक्षादेवज्ञानेऽन्वेतीत्युक्तार्थसिद्धिरिति वाच्य । तत्रमानाभावात् ॥ आग्रहकरणे घटंजानाति चैत्र इति वाक्याद्बोधे जाते ज्ञान घटो नेति व्यवहारानुपपत्तिः । ज्ञान घट इति व्यवहारापत्तिश्च । नच विलक्षणतादात्म्यमेवोक्तव्यवहारनिर्वाहक प्रकृततादात्म्यंतु नतादृशमिति वाच्यं । उक्तव्यवहारानिर्वाहकस्य तादात्म्यत्वोक्ते संकेतमात्रत्वापत्ते । अधिकभानेपि घटज्ञानयोस्तादात्म्यभानस्यानपायात् । नच तादात्म्यं विषयतात्वेनैव द्वितीयार्थो नतु तादात्म्यत्वेनातोज्ञानविषययोस्तादात्म्यत्वविशिष्टस्याग्रहणान्नोक्तदोष इति चेन्न । तादात्म्यत्वातिरिक्तानां विशेष्यतात्वप्रकारतात्वाद्यखण्डधर्माणा त्वयैवानगीकृतत्वात् । अगीकारेवा तद्धर्ममात्रेषु तादात्म्यत्वसद्भावे मानाभावात् । उक्तप्रत्ययेन तत्र तादात्म्यत्वानवगाहनात् । तादृशप्रत्ययातरस्याभावाच्च । नच "सर्वं खल्विदं ब्रह्मे" ति श्रुत्या ब्रह्मजगतोस्तादात्म्यबोधनात्तत्र विषयतात्वधर्मोऽभ्युपेयत इति

वाच्य । अस्याभेदे सामानाधिकरण्यस्य त्वत्प्राचीनैरनंगीकृतत्वेन य स्थाणु स पुरुष इत्यादाविव बाधायां सामानाधिकरण्यस्यैवांगीकारेणोक्त श्रुत्या ब्रह्मजगतोस्तादात्म्यस्यैवासिद्धे । यदि च विवरणादिरीत्या श्रुते स्तादात्म्याबोधकत्वमभ्युपेयते । तदेद विषयतात्व कि स्वस्य तादात्म्या तिरिक्ताश्रयानुपपत्त्या तादात्म्ये कल्प्यते । एवमेव वा ॥ नाद्य ॥ आकारत्वेन त्वया व्यवह्रियमाणविषयतासु तद्धर्मकल्पनाया आवश्यकतया तादात्म्येपि तत्कल्पनं गौरवात् । नच घट जानामीति प्रत्यये विषयता त्वेन तादात्म्यभानस्यैवागीकारादाकारतासु कुतो विषयतात्वस्वीकार इति शक्य । चरमवृत्तेर्ब्रह्मविषयकत्वव्यवहारविलोपप्रसगात् । शशविषाण मस्तीति वाक्याधीनविकल्पस्यासद्विषयकत्वव्यवहाराभावप्रसगाच्च । असति तादात्म्यानगीकारात् । बाधग्रहे शुक्तिरजतोच्छेदानतरं तदीयसूक्ष्मावस्था या अप्यभावेन चित्तादात्म्यायोगात्तत्राकाराख्यविषयतयैव तज्ज्ञानं सविषय कत्वव्यवहारस्य निर्वाह्यत्वाच्च । न द्वितीय । घटादावपि तत्कल्पना पातात् । नच चिद्रूपज्ञानस्या वश्यं विषयेण विषयस्यच तेन सबधोऽपे क्षित । तन्निर्वाहाय चिन्निरूपिताकाराख्यविषयतानां नानाविषयेष्वनत तानां कल्पने गौरवात् श्रुतिसिद्धेषु चित्प्रतियोगिकत्वेन घटाद्यनुयोगिकत्वे नच क्लृप्ततादात्म्येषु विषयतात्वं स्वीक्रियते । न घटादौ तेषां चित्प्रति योगिकत्वादिना क्लृप्तत्वाभावादिति वाच्य । तादात्म्यनिर्वाहकयोर्भेदाभे दयोश्चित्प्रतियोगिकत्वादिना क्लृप्तयोर्वातत्कल्प्य तादात्म्यएववेत्यत्र नियामका भावात् । अन्यत्र क्लृप्ताकाराख्यविषयताया एव बलात्सिद्धेश्च । नच साक्षिण सुखादि विषयकत्वनिर्वाहाय तादात्म्यमपि विषयतारूपत्वेन क्लृप्तमि ति वाच्य । साक्षिणो निर्विकारस्यान्त करणपरिणामरूपसुखादितादात्म्या

योगात् । सौरालोक घटरूपादीनामिव संयोगादिघटितसंबधांतरस्यैव भास कत्वौचित्येन तादात्म्यस्य क्लृप्तत्वासमते । किंच ज्ञानस्य विषयसबंधो विषयतारूप आवश्यक इति नियममभ्युपगम्य चिद्रूपज्ञाने तन्निर्वाहाय तादा त्म्ये विषयतात्व य कल्पयति स कीदृशविषयताया ज्ञानसबधत्वनियम गृण्हाति न तावत्तादात्म्यस्य । तस्य चिदतिरिक्तस्थले विषयतात्वेन भानस्यासिद्धत्वात् । अन्यत्रापि क्लृप्तत्वे प्रकृते तथैव सिध्या तत्साध नप्रयासवैफल्यापत्ते । आकाराख्यविषयतानिरूपितत्वज्ञानत्वयो सहचार ग्रहाद्व्याप्तिगृण्हन् तन्निर्वाहाय प्रकृते तादात्म्ये विषयतात्वमात्रकल्पनया कथ कृतार्थ स्यात् । अन्यथा धूमाग्न्योर्व्याप्तिग्रहात्पर्वते धूमे न वन्हि मनुमाय पर्वते क्लृप्ततृणादावेव वन्हित्व परिकल्प्य कृतार्थ. स्यादविशेषात् । तस्मात्साधकाभावात् बाधकभावाच्च तादात्म्यस्य दृग्दृश्यसबधरूपविषयतात्वक ल्पनमश्रद्धेयमेवेति सक्षेप ॥

नापि भेदाभेदोभयरूप तादात्म्यमिति द्वितीय पक्ष. । तद्ग्रहयोः परस्परप्रतिबधकत्वेन युगपदेकत्र भेदाभेदोभयग्रहणस्यानुपपन्नत्वात् । नचै व“सामानाधिकरण्यप्रत्यये भेदाभेदौ चकास्त”इति भामतीविरोध. । भेदाभेदयोस्संसर्गतया भानस्यैव तदभिप्रेतत्वात् । प्रकारतया तदुभयभा नस्यैवानुपपन्नत्वादिति वाच्य । अद्वैतचद्रिकाया“भेदाभेदयोर्द्वयोरपि सा मानाधिकरण्यप्रतीतौ संबधत्वमितिच दुर्वचं भेदसबधेन तद्विशिष्टबुद्धेरभेदसब धेन तद्विशिष्टबुद्धेश्च परस्परविरोधेन तदसभवा”दित्यादिनाग्रथेन तत्पक्षप्रतिषे धपूर्वक भेदसमानाधिकरणाभेदस्य सबधत्वोपगमात् । नचैतदपि युक्त । अस्य साक्षात्सबंधत्वे सबधतावच्छेदकीभूतभेदस्य विशेषणप्रतियोगिकत्वानपे क्षणाद्धस्तत्वनरभेदसमानाधिकरणस्याभेदमादायात्यंताभेदेपि घटो घट इति प्रती

त्यापत्तेः । परंपरासंबंधत्वेचाभेदस्य विशेषणप्रतियोगित्वानपेक्षणात्स्वभेदस मानाधिकरणपटाद्यभेदमादायपटो घट इत्यादि प्रतीत्यापत्ते । तत्तद्भेदसमा नाधिकरणतत्तदभेदस्यसंबंधत्वेचाननुगमात् । भेदसमानधिकरणाभेदस्य सा क्षात्परंपरासंबधत्वस्य कथं चिदुपपत्तावपि सामानाधिकरण्यप्रतीतौ भेदभानस्या प्रामाणिकत्वात् । सिद्धांतेतु अयावद्द्रव्यभाविगुणगुण्यादिस्थले सामाना धिकरण्यप्रतीतौ समसत्ताकयोर्भेदाभेदयोर्विशेषबलाद्भाननिर्वाह । अत्यंता भेदस्थलेपि घटो घट इत्यादिं प्रात्यक्षिकप्रतीते निर्वन्हि वन्हिमान् वन्हि मान् निर्वन्हि इत्यादौ वन्ह्यभाववन्निर्वन्हे वन्हिमद्वन्हिमतश्च बाधस्य दोषत्वनिर्वाहाय निर्वन्हि वन्ह्यभाववान् वन्हिमान् वन्हिमान् इत्यादि प्रतीतेश्चोपपादितत्वात् । शाब्दप्रतीतेस्तु शब्दसामर्थ्याभावादेवानुद यात् । अत एवोद्देश्यतावच्छेदकविधेययोरभेदे पचन्पचतीत्यादौ न शाब्द धीरित्युक्तं ॥

यदत्रोक्तमद्वैतचंद्रिकाद्वये ॥ तद्घटभूतलसंयोगस्य तद्घटे सत्वेपि तद्घटस्तद्घटवानित्यादिप्रमानुदयात्सर्वत्र विशिष्टबुद्धौ विशेषणभेदसमानाधि करणसंबंधः संसर्गमर्यादया भासते । नच तद्घटसंयोगस्य तद्घटभिन्नेपि सत्वादुक्तदोष । विशेषणभेदवद्वृत्तित्वविशिष्टसंयोगादेरेव संबंधत्वोपगमा त् । तादृशस्यच संयोगादेस्तद्घटेबाधादिति । तन्न ॥ तद्घटभेद वद्वृत्तित्वविशिष्टस्यापि संयोगस्य प्रतियोगितया तद्घटे सत्वेन तद्घस्तद्घट वानिति प्रमापत्तेर्दुर्वारत्वात् । यदि च तादृशसंयोग. स्वानुयोगिन्येव स्वप्र तियोगिनः संबंधो नतु स्वप्रतियोगिनीति नियमान्नोक्तापत्तिरित्युच्यते । तदान्यर्थं भेदस्य संबंधमध्ये प्रवेशनं । तद्घटप्रतियोगिकसंयोगानुयोगित्व स्य तद्घटे अभावादेव तत्र तस्य संबंधत्वानुपपत्ते ॥

यदपि ॥ एवमपि तद्घटस्तद्घटवानित्यादिज्ञानस्य प्रमात्वापत्तिर निवार्यैव । उक्तप्रतियोगित्वानुयोगित्वयोर्विशिष्टबुद्धिविषयत्वे मानाभावात् । विशेष्यविशेषणसबधानाचाबाधितत्वादिति । तदपि न ॥ भेदस्य विशिष्टबुद्धिविषयत्वे मानाभावादित्यादेस्त्वन्मतेपि तुल्यत्वात् । एतदनुरोधेनैव तत्कल्पनं प्रतियोगित्वादेरपि तत्कल्पन सभवात् । वस्तुतस्तु ॥ विशेष्ये विशेषणस्य विशेषणतावच्छेदकसबधेनाभाव एव विषयबाधपदार्थ । स च तद्घटस्तद्घटवानित्यादावक्षत एव । तद्घटे सयोगेन तद्घटो नास्तीति प्रतीतं । तत्प्रतियोगिकसयोगानुयोगिन्येव तदभावानभ्युपगमात् । यदपि सयोगीयप्रतियोगित्वानुयोगित्वयोरप्रामाणिकत्वात्सयोग समवायेन स्वाश्रये स्वाश्रयस्य सबध इति वक्तव्य । तथाच तद्घटस्य तद्घटसयोगाश्रयत्वात्तद्घटस्तद्घटवानितिप्रतीतिवारणाय भे॰॰द्वृत्तित्वविशिष्टसयोगादे सबधत्वमावश्यकमिति । तदपि न ॥ तद्घटस्यापि प्रतियोगितया तद्घटभेदवत्त्वेनोक्तप्रतीतेर्दुर्निवारत्वात् । अनुयोगितया भेदवत्त्वोक्तावपि तादृशानुयोगितायाः कालिकादिसबधेन तद्घटेसत्वात् । अनुयोगितादिकदैशिकविशेषणतासबधेन स्वाश्रय एव सबध इत्युक्तावपि तदीयदैशिकसबधस्यापि कालिकसबधेन तद्घटेसत्वात् । यदि तु अनुभवानुरोधेनानुयोगित्वादिक तद्भिन्न एव तद्भेदस्य सबध इति न तद्घटभेदवत्व । तर्हि सयोगोपि तद्भिन्न एव तस्य सबंध इति भेदनिवेशनमनर्थकमेव । तत्र षष्ठीसप्तमीभ्यामुल्लिखिते एव प्रतियोगित्वानुयोगित्वे ॥

किंच विशिष्टबुद्धौ भेदोभेदत्वेनैव भासते किंवा विशेषणतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नानुयोगिकत्वाभ्यामपि । नाद्य ॥ ॰॰॰॰ ॰॰॰॰॰॰॰॰॰॰॰॰॰ ॰॰॰॰॰॰॰ ॰॰॰ ॰॰ तद्घटस्तद्घटवा-

नित्यादि बुद्ध्यापत्तेः । न द्वितीयः ॥ स्वरूपतो घटत्वादिप्रकारिकायां घटः इत्यादि बुद्धौ तदयोगात् । तद्घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्य तद्घटत्वावच्छिन्नानुयोगिकत्वाभावादेव तद्घटस्तद्घटवानित्यादिप्रतीतिनिवारणे पर्याप्तस्य संयोगांशे भेदवद्वृत्तित्वविशेषणस्य व्यर्थत्वात् । यस्मिन् घटा-नुसंयोगो नास्ति तद्घटो घटवानिति प्रतीत्यापत्तेश्च । घटत्वावच्छिन्न-प्रतियोगिकतद्व्यक्तित्वावच्छिन्नानुयोगिताकभेदवद्वृत्तित्वविशिष्टस्य तद्घटसंयो-गस्य स्वरूपसत्त्वात् ॥

यद्यपि गुर्व्या ॥ अनवच्छिन्नविशेष्यतादिस्थले विशेषणादिनिष्ठ-तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगितानुयोगिताकभेद एव भासत इत्युक्त । तद-प्यसत् ॥ घटघटत्वयोर्भेदाभेदमते व्यक्त्यंशयेन तद्व्यक्तित्वावच्छिन्न तद्व्य-क्तित्वावच्छिन्नभेदस्यासत्त्वेन स्वरूपतो घटत्वादिविशिष्टबुद्ध्यनिर्वाहात् ॥

तदपि लघ्व्यागुरु ॥ तादात्म्यान्यसम्बन्धेन विशिष्टज्ञाने औपा-धिकभेदान्य एव भेदो भासते । औपाधिकत्वञ्च उपाधिप्रतियोगिकत्वा-नुयोगिकत्वसत्युपहितप्रतियोग्यनुयोगिकत्वं । घटो द्रव्यमित्यादौ घटत्वा-द्युपहितं द्रव्यत्वाद्युपहितस्य भासमानोभेदस्तादृश एव । तत्र विशेष्यस्य-त्वेनैकत्वेन विशेषणयोर्योभेदः स एव तदुपहितयोरपीति नियमात् । तद-न्यश्चोपहितमात्रप्रतियोग्यनुयोगिकः तादृशश्च भेदो न घटोघटवानिति न तत्र घटोघटवानित्यादिप्रतीत्यापत्तिरिति ॥ तन्न ॥ संयोगादिना वि-शिष्टबुद्धौ औपाधिकान्यभेदस्य विशेषणतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिता-कत्वेन विशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नानुयोगिकत्वेनच भाने द्रव्यं द्रव्यवदि-त्यादिप्रतीत्यनुपपत्तेः । विशेषणविशेष्यवृत्तितत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियो-गितानुयोगिताकत्वेन तद्भानेच रूपरसयोः रसद्रव्यादेः सामानाधि-

कार्यकारणभावेन विशिष्टबुद्ध्यनुपपत्तेः । विशेष्यविशेषणयोर्भेदस्यावश्यकत्वात् । एवं विशिष्टबुद्धौ विशेष्यविशेषणयोर्भेदभाननियमे घटाभावो घटाभाववानित्यादिप्रतीत्यनुपपत्तिश्च ।

यदत्रोक्तमद्वैतचन्द्रिकाद्ये ॥ तत्र घटाभावत्वादिना विशेष्यत्वे घटविशेष्याभावत्वादिनैव विशेषणता । घटाभाववद्भूतलमित्यादावेकरूपावच्छिन्नस्यैव घटाभावपदतत्पदाभ्यामुल्लेखेऽपि मुख्यैकत्वादिविशेषितरूपेणैव शाब्दधीविशेष्यत्वेनेति भिन्नरूपाभ्यां घटाभावादौ भेदसम्भवाद्भेदविशिष्टविशेषणताभानमव्याहतमिति । तन्न ॥ भिन्नरूपाभ्यां भेदस्यौपाधिकत्वेन तत्रौपाधिकान्यभेदभानस्य तावताप्यनिर्वाहात् । किञ्च घटाभावो घटाभाववानिति शाब्दस्थले घटाभावत्वं विशेष्यतावच्छेदकं घटाभाववत्त्वं तु विशेषणतावच्छेदकमित्यभेदशङ्कानवकाशात् । घटाभावत्वाद्येकरूपावच्छिन्नविशेष्यविशेषणताकप्रत्यक्षस्थले भेदभानानुपपत्तिशङ्का समाधानं तु भिन्नरूपावच्छिन्नविशेष्यविशेषणभानस्थल इति किं केन सङ्गतम् । अथैकरूपावच्छिन्नविशेष्यविशेषणताकप्रत्यक्षमेव नास्तीति भ्रम इति चेन्न । [illegible]तात् । उपाधिश्च तत्सत्त्वं ॥

किञ्च घटाभावत्वाद्यवच्छिन्ने तदवच्छिन्नव्याप्यवत्तापरामर्शात्तदवच्छिन्नविषयता कानुमितिः केन वार्यते । अनुमितावनुपनीतधर्माविषयत्वोपगमेऽपि तन्नियमासिद्धेः । घटाभाववद्भूतलमित्यादौ शाब्दे तु शक्यत्वं नावतरतीत्युक्तम् । मुख्यैकत्वादिकमादाय समाधानमभिधानीयम् । तथा सति घटाभाववद्भूतान्तेति भ्रमनिरासे घटाभाववद्भूतलमितिवाक्यप्रयोगानुपपत्तेः । शुद्धतद्भावावच्छिन्नधर्मिकतदभाववत्ताज्ञाने शुद्धतद्भावावच्छेदेन तादृशनिश्चयस्यैव प्रतिबन्धकत्वात् । तस्य च तादृशवाक्यादनुत्पत्तेः । एवं घटाभावे तदभाववा-

भिन्न एवाधारगंधेयभावपर्यवसानेन भेदकल्पनाया व्यर्थत्वात् । पुरुषभेदप्रतीतिभेदादिभिराधारगंधेयभावानंत्यस्याप्रामाणिकत्वात् - गौरवात् - अयुक्तत्वाच्च । आधारगंधेयभावादीनामपि प्रातीतिकानामेव भानं घटं शौक्ल्यं पुरुषस्य चैतन्यमिति प्रतीतीनामपि शुक्तिरजतप्रत्ययतुल्यतापत्तिः । नचेष्टापत्तिः ॥ उत्तरत्रबाधकानुपलंभात् । प्रत्युतप्रामाण्यस्यैवानुभवाच्च ॥

किंच श्रुतिनिष्टयथार्थज्ञानजननशक्तिमत्व विपरीतबोधकत्वाभावरूपप्रामाण्य पौरुषेयत्वाभावरूपापौरुषेयत्वादीनां श्रुतिस्वरूपभूतत्वात् श्रुतिरपौरुषेया प्रमाणमित्यादि प्रतीत्या श्रुतौ प्रातीतिकस्यैव प्रामाण्यादेरवगाहनापातेन बौद्धशास्त्रवत् श्रुतिरप्रमाणमेवेति व्यवस्थापित स्यात् । एवं क्रमेणान्येपि सर्वे वैदिकार्था व्यवहारकालेपि विप्लुता इति स्वस्य वैदिकत्वं साधुख्यापितंस्यात् । प्रतिप्रतीतिभेदभ्रमहेतुभूतानतदोषादिकल्पनागौरवंत्वनुवृत्तमेव । तस्मात्कल्पितभेद इति रिक्तं वच इति सिद्ध ॥ यद्यपि ततुपटयोरत्यंतभिन्नघटपटयोरिव परस्परवैलक्षण्याननुभवात् अत्यतभेदस्वीकारे मूर्तद्वयस्यैकत्रावस्थानायोगेन तंतुपटयोरेकदेशस्थत्वानुपपत्ते गुरुत्वाधिक्यापत्तेश्च । तयोरभेदागीकारेपि भेदस्याप्यंगीकारेण तंतव पट इति सामानाधिकरण्यबुध्युपपादनवदत्रापि नीलो घट इत्यादौ स्यादिति वक्तुं शक्यते । तथापि तत्र सामानाधिकरण्यबुद्धिनिर्वाहायैव न भेदोंगीकृतः । किंतु पटाद्यवस्थातः प्राक् इमेततव एव न पट इति निर्बाधप्रतीत्याभेदस्याप्यंगीकारात् आतानवितानात्मकास्तंतव एव पट इत्यबाधितप्रतीत्या अभेदस्याप्यभ्युपगमात् । एकतरपरिशेषे विनिगमकाभावात् भेदाभेदयो सिद्धौ तस्य सामानाधिकरण्यव्यवहारनिर्वाहकत्वमप्युपेयते । नन समसत्ताकभेदाभेदयो-

विरोध । वस्तुशक्तिरूपविशेषस्य विरोधशांतिहेतुताया व्यवस्थापित त्वात् । प्रकृते च पटो न शुक्ल इति कदापि प्रतीत्यभावात् - महारजन-रंजनावस्थायामपि विशेषदर्शिना अयं शुक्लो नेति प्रमानुदयात् - शुक्ल पट इत्यत्र भेदाभेदयोरवच्छेदकद्वयास्फुरणाच्च न तथा कल्पनं युक्त । यत्तु ततु पटसामानाधिकरण्याय तयोर्भेदोपि भासते नवा आद्ये अयं पटो न पटश्चेति प्रत्ययापत्ति । नचात्यन्तभेद एव नञुल्लेख्य प्रतीतिविषयोऽतोनोक्तदोष इतिवाच्य । तर्हि ततुपटभेदस्य पूर्वोक्तरीत्या सिद्ध्यभावापत्ते । तादृशा-प्रतीतेस्त्वद्रीत्याभ्रमत्वादिति । तन्न ॥ शुक्ल पट इत्यादावप्युक्तदोष-साम्यात् । तत्राप्रतीतस्य भेदस्य तादृशव्यवहारनिर्वाहकत्वे पटवृत्तिचैत्री-यत्वादेरपि तन्निर्वाहकत्वप्रसंगात् । अज्ञायमानस्य प्रातीतिकत्वायोगाच्च । अप्रतीतस्याप्यगीकारे तुच्छस्याप्यगीकारापत्ते ॥

किंच कल्पितभेदाधीनस्याधाराधेयभावस्य गुणगुणिभावनिर्वाहकत्वे शून्यत्वाद्यारोपितात्मत्वेन क्षणिकत्वाद्यारोपितक्षणिकत्वेन आरोपितदेहतादात्म्या-दिना च ब्रह्मणो गुणित्वापात । युक्तितौल्यादिति भेदाभेदस्तादात्म्य-मिति पक्षो न युक्त इति सक्षेप ॥

यत्तु ॥ लघुचंद्रिकाया ''सामानाधिकरण्यप्रतीतौ भासमानोऽभेद-स्तादात्म्यमेव । तच्च तादात्म्यत्वरूपाखडधर्मविशिष्टमतिरिक्तमेव । तथाहि । तादात्म्य नातत्वविशेषणस्वरूप । विनिगमकाभावेन विशे-ष्यस्वरूपत्वस्याप्यापत्त । स्व न स्वीयमित्यनुभवेन स्वप्रतियोगिकत्वस्य स्वस्मिन्नसत्वाच्च । नापि विशेषणतावच्छेदकस्वरूप । निर्विशेषणक-घटत्वादिविशेषणके घट इत्यादि ज्ञाने तदयोगात् । तद्व्यक्तित्वस्य विशे-षणतावच्छेदकत्वस्यापि स्वरूपसाधारणैकधर्मलक्षणतद्व्यक्तित्वस्य तद्व्यक्तितादात्म्य-

त्वकल्पने गौरवाच्चे''त्युक्तदिशा भेदाभेदनिर्वाह्यातिरिक्तसंबंधस्तादात्म्यमिति तृतीय पक्षो युक्त इति । तन्न ॥ सचासावात्माच तदात्मा तस्यभाव-स्तादात्म्यमितिव्युत्पत्त्या तदसाधारणधर्मत्वस्यैव तत्र प्रतीत्या तादात्म्यत्वाख्या-खडधर्मे मानाभावात् । नच तादात्म्यमित्यनुगतप्रतीत्या तत्सिद्धि । असाधारणधर्मइत्यनुगतप्रतीत्या असाधारणधर्मत्वादेरप्यखडत्वापातात् । सखडधर्मेणाप्यनुगतव्यवहारस्य पाचकादिव्यवहारवदुपपत्तेश्च । एव स्वमि-त्याद्युक्तमप्ययुक्त । संयोगप्रतियोगित्वादेरप्रामाणिकत्व वदतस्तादात्म्य-प्रतियोगित्वादौ प्रमाणस्य दुर्वचत्वेन तदसभवोक्तेरयोगात् । त्वन्मतेपि तादात्म्य प्रत्येकस्यैव विभिन्न रूपेण प्रतियोगित्वानुयोगित्ववत् विभिन्नरूपेण स्वस्यैव स्वप्रतियोगिकत्वस्यापि सभवात् ॥

यदत्रोक्तं ॥ घटत्वादेस्तादात्म्यत्वे सिद्धे तेन रूपेण घटत्वादिवि-शिष्टप्रतियोगिकत्वसिद्धि । तत्सिद्धौ च तत्सिद्धिरित्यन्योन्याश्रय इति । तदसत् ॥ सामानाधिकरण्यप्रतीतौ विशिष्टबुद्धित्वेन विशेष्यविशेषणसंबं-धविषयकत्वे सिध्यति सति सयोगत्वाद्यवच्छिन्नसबंधत्वाधेन तदन्यरूपावच्छि-न्नसबंधविषयकत्व सिध्यल्लाघवाद्विशेषणस्यैव तादृशसंबंधत्वमादाय पर्यवस्यती-त्यगीकारे संयोगत्वाद्यन्यरूपत्वेन तादात्म्यत्वस्य विशेषणप्रतियोगिकत्वादेश्च युगपदेव सिध्या अन्योन्याश्रयानवकाशात् । एव निर्विशेषणकेत्याद्युक्तम-प्यसार । तत्र विशेषणीभूतघटत्वादिगततद्व्यक्तित्वस्यैव तादात्म्यत्वोप-गमात् । एव तद्व्यक्तित्वस्येत्यप्ययुक्त । तद्व्यक्तिवृत्तिरूपरसादिषु तद्व्य-क्त्यसाधारणधर्मत्वस्य क्लृप्तत्वात् एतन्मते तद्व्यक्तेस्तद्गतरूपादेश्चैकव्यक्तित्वेन धर्मिणोऽनेकत्वाभावाच्च । तस्य च न रूपत्वरसत्वाद्युपधानेन साम-नाधिकरण्यप्रतीतौ भान । किंतु तादात्म्यत्वेनैवेति न किंचिदेतत् ॥

वस्तुतस्तु ॥ तद्व्यक्तित्वमखंडोपाधिरित्यस्माकमपि संमतं । तद्व्यक्तिरित्यादौ स्वरूपत एव तद्भानस्यानुभव सिद्धत्वात् । एवं च तादात्म्यमतिरिक्तमुत्पद्यत इति पक्षेपि तस्य निरुक्तासाधारणधर्मत्वेनैव समानाधिकृतत्वरूपहेतुशरीरप्रवेशो नतु त्वन्मतसिद्धतादात्म्यत्वाख्याखंडोपाधिना । तदनभ्युपगंतृनार्किकादीन्प्रतिहेत्वसिद्धिप्रसंगादिति । किंच समवायस्य संबंधिभ्यामतिरिक्तस्य स्वीकारे तस्याप्येवमित्यनवस्थादूषणेनातिरिक्तसमवायस्य" समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थितेः"रिति सूत्रकारेणैव निरस्तत्वेन तुल्यन्यायतया समवायस्थानाभिषिक्त त्वत्परिकल्पित तादात्म्यस्यापि सूत्रोक्तदूषणग्रस्तत्वेन सूत्रकारनिषिद्धत्वान्न तदंगीकारउचितः । अत्रोक्तमर्वाचीनेन ॥ तादात्म्यस्य पदार्थविभाजकधर्मानाक्रांततया न सूत्रोक्तानवस्थाप्रसंग इति । तन्न ॥ तादात्म्यमतिरिक्तः पदार्थ इति वदता तादात्म्यस्य पदार्थविभाजकधर्मानाक्रांततया दुर्वचत्वेनासंभवदुक्तिकत्वात् ॥

अपिच ॥ तादात्म्यस्य भेदाभेदरूपत्व इव भेदाभेदोभयसापेक्षातिरिक्तसंबंधरूपत्वेपि शुक्तिरजतादे सदितिप्रतीत्या सदर्थभूताबाध्येन सहाभेदस्यापि प्राप्त्या अबाध्यत्वावच्छिन्नात्यतभेदरूपबाध्यत्वानुपपत्तिः । अन्यथा बाध्यो अबाध्यश्चेति प्रतीतिप्रसंग । तद्धर्मावच्छिन्नेन सहात्यंतभेदग्रहस्यैव तादात्म्येन तद्धर्मावच्छिन्नग्रहं प्रति विरोधित्वेनाबाध्यतादात्म्येन विद्यमनबाध्यत्वस्याबाध्यात्यंतभेदरूपत्वाभावात् । नचाबाध्यभेदस्य तादात्म्यापेक्षयाऽधिकसत्ताकत्वान्न विरोध इति वाच्यं । जगत्युक्तभेदतादात्म्ययोर्व्यावहारिकत्वस्यैव वक्तव्यत्वात् । सत्ताभेदस्य निराकृतत्वाच्च । तस्मादुक्ततृतीयकल्पोप्ययुक्त एव ॥

तथाच विकल्पासहत्वात्तादात्म्यं दुर्वचमिति तद्घटितोक्तपरिष्कारः-

इत्थं च चिदचिद्ग्रंथिरूपाहंकारविषयकाहंप्रत्यये अधिष्ठानत्वेन शुद्धात्मनः किंचिद्रूपेण भानस्योदाहृताद्वैतचंद्रिकादौ व्यक्तमुक्तत्वेनाखंडसाक्षात्कारे निर्विकल्पके यच्चैतन्यस्वरूपं भाति तस्य किंचिद्रूपेण भानपक्षेपि अधिकंतु प्रविष्टं नतु तद्धानिरिति न्यायेनाहंप्रत्ययविषयत्वमवर्जनीयमेव ।

ततश्च खंडनाकारोक्तरीत्या - त्वदुक्तदिशा - भामत्याद्युक्तप्रकारेणच शुद्ध शब्दार्थस्य द्यशतासिध्या आत्मस्वरूपे किंचिद्भाति किंचिन्नभातीत्यादि चंद्रिकोक्तदूषणानि वज्रकल्पान्येव । खंडनाकारपक्षे अविद्यातत्कार्यान्यतरभिन्नत्वादेः - त्वत्पक्षे अंतःकरणतादात्म्यापन्नत्वाभावादे - भामतीपक्षे अविद्यादिरूपद्वितीयाभावादेः - विशेषणत्वोपहितत्वोपलक्षणत्वान्यतमस्य दुर्निवारतया - तद्विशिष्टं तदुपहितं तदुपलक्षितंवा चैतन्यं शुद्धशब्दार्थ इति प्राप्त्या तत्र किंचिदित्यनेनोक्तान्यतमस्य पुन किंचिदित्यनेन चैतन्यांशस्य विवक्षया किंचिद्भाति किंचिन्नभातीत्याद्युक्तविकल्पदूषणानामत्यंतसश्लिष्टत्वात् । तथाचात्र दीपिकाकारोक्तदूषणाभासरतत्वाप्रतिपत्तिनिबन्धन प्रेक्षावद्भिरूपेक्षणीय एवेति सिद्ध ॥

यत्तु चंद्रिकामडने देहादिभेद सत्यो वा असत्योवेत्यादिविकल्पदूषणानां अविद्यातत्प्रयुक्तन्यतरभिन्नचिद्रूप शुद्ध इति परिष्कारेपि संभव इति वर्णित । तदिदं खंडनकाराशयाज्ञानमूलं । अविद्यातत्प्रयुक्तान्यतरतादात्म्यानापन्नचिद्रूपोत्र शुद्धपदार्थ इति खंडनाशयः । नहि देहादिभिन्नचिद्रूपो देहादितादात्म्यनापन्न । नहि शशश्रृंगादीनामिव देहादीना ब्रह्मणि न तादात्म्यं । तादात्म्यानापन्नत्वमेव भेदशब्दार्थः । देहादीनामिव तद्भेदादेरप्यविद्याप्रयुक्तत्वेन ब्रह्मणि तादात्म्येनाविद्याप्रयुक्तभिन्नत्वाभावात् नदेहादिभिन्नचिद्रूपोत्र तत्तादात्म्यानापन्नपदेन गृहीतुं शक्यत इत्यादि । तदसारं ॥ अविद्यातत्प्रयुक्तान्यतरभिन्नचिद्रूप इति खडन-

प्युक्तोपलक्षणादिविधया शुद्धशब्दार्थघटकत्वात् । किंचिन्नभातीत्यत्र किंचित्पदेन विवक्षितोपलक्षणादिभूतदेहादिभेदः सत्योवेत्यादि विकल्पतद्दूषणानामस्यंतश्लिष्टत्वात् । भिन्न इत्यस्याविद्यातत्प्रयुक्तान्यतरतादात्म्यानापन्न इति त्वदीयखंडनाशयवर्णनंत्वयुक्ततममेव । त्वयैव न हि शशशृंगादीनामिवाद्वैतमते देहादीनां ब्रह्मणि न तादात्म्यमित्यादिना ब्रह्मणि देहतादात्म्यस्यैव भाषितत्वेन त्वदुक्ततादात्म्यानापन्नत्वस्य त्वदभिमतशुद्धचिति दुर्घटत्वात् । तादात्म्यानापन्न - भिन्नशब्दयोरेकार्थत्व वदता तत्तादात्म्यानापन्ने तद्भिन्नत्वस्याकामेनाप्यवश्यमगीकार्यत्वाच्च । गुणादिकं गुण्यादिनाभिन्नाभिन्नमित्यत्राद्वैतचंद्रिकाया नात्र भेदाभेदोभयं साध्य किंतु भेदसमानाधिकरणाभेद एवेत्युक्तत्वेन तादात्म्यघटकभेदेपि भेदशब्दव्यवहारेण भेदशब्दस्य तादात्म्यघटकभेदातिरिक्तभेदपरत्वमित्युक्तिरपि रिक्तैव ॥

त्वयापि भेदसहिष्णुरभेदस्तादात्म्यमित्युक्ततया स्वव्याघातश्च । तथाच मडनोक्तस्य सूपपन्नत्वात्तत्र दीपिकाकारीयदूषणाभासजल्पनमज्ञानादिमूलमश्रद्धेयमेवेति स्थित

यदपि वस्तुतस्त्वित्यादि वज्रकल्प इत्यंत । तदप्यसारं ॥ देहादेरिव तद्भेदस्याप्यविद्याप्रयुक्तत्वेन ब्रह्मणि तादात्म्येनाविद्याप्रयुक्तभिन्नत्वाभावाद्देहादिभिन्नचिद्रूपस्याविद्यातादात्म्यानापन्नपदेन गृहीतुमशक्यत्वे त्वदुत्प्रेक्षित तत्तादात्म्यानापन्नत्वस्य शुद्धे ब्रह्मण्यसंभवेन शुद्धास्फुरणस्य दुर्वारत्वात् । भिन्नपद तादात्म्यानापन्न पदयोरैकार्थ्योक्त्या चिद्रूपब्रह्मण अविद्यातादात्म्यानापन्नत्वे देहादिनेव तद्भेनाप्याविद्यकेन भिन्नत्वस्यावर्जनीयत्वात् । अन्यथा चिद्घटो नेत्यादि प्रतीति विलयापातात् । पक्षतावच्छेदकशरीरेचिद्भिन्नत्वनिवेशासंगतिप्रसंगाच्चेति दिक् ॥

यत्तु एतेन जीवस्यानादेरविद्याप्रयुक्तत्वाभावेन विशिष्टस्यापि तस्याविद्याप्रयुक्तत्वाभावादहप्रत्यये शुद्धो न भातीत्यनुपपन्नमिति प्रसरोक्तिरपि परास्तेति ।

अत्रोच्यते । तथाहि ॥ दृश्येषु त्वदभिमतमविद्याप्रयुक्तत्वं-तदुपादानकत्वंवा-साक्षात्तज्जन्यत्वंवा साक्षात्परंपरासाधारणतज्जन्यत्ववा - स्वरूपसंबंधविशेषोवा-नाद्य । अनादिदृश्यानां कालरूपाविद्याचित्संबंधादीनांचोपादानाप्रसिद्धे· । अत एव न द्वितीय· ॥ आत्मापरोक्षानंतरमाविद्यकपदार्थविलयेन संस्कारोपादानकपदार्थानामभ्युपगमात् । नापि तृतीय· ॥ पूर्वोक्तदोषानिस्तारात् । सर्पभ्रमोत्थभयानीनां परंपरया रज्वज्ञानजन्यानां रज्जुसाक्षात्कारानंतरमपि सत्वात् । नापि चतुर्थः ॥ तृतीयपक्षोक्तदोषानिस्तारात् । भयादीनामपि रज्वज्ञानान्ममेदं सर्वमनिष्टमभूदिति प्रतीतिसाक्षिकस्वरूपसबधरूपप्रयुक्तत्वानपायात् । अविद्यासंस्कारोपादनकपदार्थेषु अविद्याप्रयुक्तत्वैमानाभावेन ज्ञानेन तदुच्छेदासिध्यापत्तेश्च । यत्वद्वैतचंद्रिकायां - अनादिदृश्यानामविद्याप्रयुक्तत्वमविद्यानाशाधीननाशप्रतियोगित्व । तच्चोक्तभयादीनां नास्तीति नोक्तदोष इति । तत्तुच्छं ॥ शुद्धाद्वैतपक्षस्यैवेदानीमादृततया तत्राविद्यानाशादनादि दृश्यनाशोपगमे नाशस्य नाशानभ्युपगमेचाद्वैतहानि· । आत्मनस्तद्रूपत्वकल्पनेपि तत्र कल्पितनाशानुच्छेदे स एव दोष । नाशस्य नाशांतरकल्पने अप्रामाणिकनाशधाराकल्पनयाऽनवस्या । आद्यक्षणावच्छिन्नतत्वज्ञानस्याज्ञाननाशत्वं द्वितीयपक्षणावच्छिन्नस्य तस्यैव साद्यनादिसाधारणसर्वदृश्योच्छेदत्वेन जन्यत्वमित्यगीकारस्य तत्वज्ञानस्याज्ञानानाशकत्वप्रसंगेन हेयत्वमिति अनादिदृश्यनाशेषु आविद्यानाशस्य कारणत्वप्रक्रियाया· स्वयमेव त्यक्तत्वात् । क्षेमसाधारणाविद्याप्रयुक्तत्वंतूक्तभयकपादिसाधारणत्वात्तज्ञाननिवर्त्यत्वप्रयोजकं । रज्जुतत्वज्ञानोत्तरमपि भयाद्यनुवृत्ते । भयकंपादिविशिष्टवेषेणैव सर्पस्यारोपात्राज्ञानसंस्कारकार्यत्व वा । किंतु सत्यस्यापि क्लृप्तस्वकारणायत्तोहितन्नाश । नाप्यविद्यावृत्तिविषयत्वं प्रयुक्तत्वं । प्रपंचमिथ्यात्वसिद्धे· प्रागविद्यावृत्तेरेवा सिद्धे ॥ जीवस्याहमिति धीविषयत्वांगीकारेणाविद्यावृत्तिविषयत्वाभावात् । तथात्वे

प्रातीतिकत्वप्रसंगाच्च । भामतीमते अविद्याश्रयस्य जीवस्याविद्यावृत्तिविषयत्वे जीव सिद्धेरज्ञानसिध्याधीनत्वप्राप्त्या अन्योन्याश्रयाच्च । अविद्यावृत्तिविषयस्याविद्याश्रयत्वायोगाच्च ॥

नाप्यविद्यासमकालिकत्वं - तत्प्रयुक्तत्वं । ब्रह्मण्यपि तत्प्रसंगात् । नाप्यविद्योपाधिकत्वं तत् ॥ अविद्याया दर्पणादिवदुपाधित्वे तत्र प्रतिमुखस्येव जीवस्यापि कल्पिततयाऽनादित्वभंगः । कल्पनाप्रवाहस्यानादित्वविवक्षायामपि जगत्प्रवाहस्याप्यनादित्वेन सघनादिविभागानुपपत्तिः । नाप्यविद्यादोषाधीनप्रतीतिकत्वं । शून्यवाद्यारोपित क्षणिकत्वादिभ्रमविषयत्वेन ब्रह्मणोपि तत्प्रसंगात् । अधिकमाकरेष्व्यक्त ॥ ग्रंथगौरवभयादुपरम्यते ॥

यत्तु ये हि प्रसरकाराइत्यारभ्य बिंबस्येव प्रतिबिंबस्यापि जीवस्यमायाप्रयुक्तत्वमंगीकर्तव्यमित्युक्तं । तदपि तुच्छं ॥ ब्रह्मण्यवस्थिता माया साऽविद्या जीवसंस्थिते"त्यादि वाक्यसुधाद्यनुरोधेन"मायाचाविद्याच स्वयमेव भवति जीवेशावाभासीकरोती"त्यादि श्रुत्याचाद्वैत्येकदेशिमतप्राप्तं मायाविद्याभेदमंगीकृत्य मायाप्रतिबिंबईश्वरः अविद्याप्रतिबिंबो जीव. चिन्मात्रं तु बिंबस्थानीयमिति मतमनुसृत्य प्रसरस्य प्रवृत्तत्वात् । एकस्यैवाज्ञानस्य विक्षेपशक्तिप्राधान्येनमायेतिआवरकशक्तिप्राधान्योनाविद्येति नाममात्रे भेद इति भामतीविवरणाद्यनुसारेण तयोरैक्यपक्षे माय्याबिंबईश्वरः । तत्प्रतिबिंबो जीवः ॥ तत्रोपाधेः प्रतिबिंबपक्षपातित्वेनाविद्याधीनसंसारभागितया अविद्याप्रयुक्तत्वं जीवस्य । मायासंबंधेन परिच्छिन्नत्व तत्वज्ञाननाश्यत्वादिमायाधीनदोषभागित्वेन बिंबभूतेश्वरस्य मायाप्रयुक्तत्वमिति यद्यप्युभयत्र प्रयुक्तत्वं तुल्यं । तथापि वशीकृतमायत्वेनेश्वरस्य स्वाधीनमायाप्रयुक्तत्वं मायामयसार्वज्ञसर्वेश्वरत्वादिरूपमेव विवक्षितमतो प्रतिबिंबे तदभावो युक्त एव । अस्तु वा - मायाप्रयुक्तत्वं - जीवस्य - तावतापि - भक्षिते पीति न्यायेन न दीपिकाकारस्य

समीहितसिद्धिः । प्रकाशप्रमरएवाविद्यापदेनाज्ञानसामान्यविवक्षायामपि तदीय शुद्धशब्दार्थस्य बहुधा दूषितत्वात् । जीवस्य सोपाधिप्रतिबिंबताया अद्वैतचंद्रिकाद्युक्त युक्त्याभासादिनिरासेनाक्षेपोपपत्तिकं निरस्तत्वेनोक्तप्रक्रियाया अप्रामाणिकत्वादुक्तकल्पनानिर्मूलैव ॥

यत्तु ॥ वस्तुतस्तु ॥ प्रतिबिंबंप्रत्यविद्याया उपाधितया निमित्तत्वमेव वर्तत इति निमित्ततयोपकारकत्वाभाववचनमविद्याया अनुपपन्नमित्यादि नानुपपन्नमित्यतं । तन्मंदढंभनं ॥ अविद्याया निमित्ततयोपकारकत्वाभाववचनस्य जीवस्यानादित्वेनाजन्यतया तं प्रत्यविद्यायाः प्रतिमुखादिकं प्रति दर्पणादेरिव निमित्तकारणत्वाभावपरत्वेन तदर्थाज्ञानमूलत्वात् ॥

किंच प्रतिबिंबप्रत्यविद्याया उपाधित्वेन निमित्तत्वमित्युक्तिरेवायुक्ता । त्वन्मते प्रतिबिंबस्य उपाधे तत्संबंधस्य चानादित्वेन प्रतिबिंबस्योत्पत्तौ निमित्तत्वासंभवात् । तस्य स्वप्रकाशत्वेन ज्ञप्तौ निमित्तत्वायोगात् । ज्ञप्तिहेतोस्तद्विषयं प्रति निमित्तत्वाव्यवहाराच्च । विशिष्टस्य केवले कल्पितत्वेन तत्स्थितौ वा निमित्तत्वासंभवात् । त्वन्मते बिंबप्रतिबिंबयोरेकत्वेन विच्छेदमात्रस्याविद्यकतया प्रतिबिंबप्रत्यविद्याया निमित्तकारणत्वोक्तेरनुचितत्वात् ॥

अत एव स्वरूपातिरिक्तोपाधिराहित्यरूपं निरुपाधिप्रतिबिंबत्वं समर्थितं सिद्धांते । अविद्योपाधौ च प्रसिद्धदर्पणाद्युपाधिवैलक्षण्ये मानाभावात् । जीवाश्रिताविद्याया जीवं प्रत्युपाधित्वासंभवाच्च । त्वयैव जीवस्यापि विशिष्टवेषेण कल्पितत्वोक्त्या तत्राविद्याया उपादानताया एव युक्तत्वात् । अन्यथा सर्वत्राप्येवं भावेन निरुपादानत्वापाताच्च । अधिकमग्रेवक्ष्यते ॥

यत्तु वस्तुतस्त्वित्यारभ्य बिंबप्रतिबिंबयोरेकोपाधित्वं नियतमित्यंतं ।

तदस्तु ॥ जीवे विवक्षितस्याविद्याधीनससारसंबंधरूपबंधस्याविद्याप्रयुक्तत्वशब्देन विवक्षितस्येश्वरे अभावेन एकोपाधित्वमात्रस्यैक्याविद्याप्रयुक्तत्वाभावाविरोधित्वात् । किंच भामतीसिद्धांतस्त्वित्थमद्वैतचंद्रिकादिषु प्रकाशितः । तथाहि । भामतीकारस्त्वविद्यां जीवाश्रितां मन्यते । नन्वविद्याप्रतिबिंबितचैतन्यवा - अविद्यावच्छिन्नचैतन्यंवा - अविद्याकल्पितभेदं जीव इत्युच्यते । ततश्च तस्याविद्याधीनसिद्धिकत्वादन्योन्याश्रयादीति चेन्न । उत्पत्तौ - स्थितौ - ज्ञप्तौवा - अन्योन्याश्रयो वाच्यः । त्रयमपि न संभवति ॥ अविद्यायाः तदाश्रयीभूतजीवस्य - तन्निष्ठभेदस्य- चानादित्वेन कस्याप्युत्पत्त्यभावात् । नच भेदादीनामाविद्यकत्वानुपपत्तिः । अविद्यनाशाधीननाशकत्वेनाविद्याप्रयोज्यतया तदुपपत्ते । नापि स्थितौ ॥ अविद्याया जीवाश्रितत्वेपि जीवस्य विशिष्टरूपस्य चिदुपादानकस्य चिन्मात्राश्रितत्वांगीकारात । नचैव जीवाविद्ययोरन्योन्याधीनत्वमतहानिः । अविद्यानाशस्य जीवनाशव्यापकत्वेन जीवस्य तदधीनत्वव्यवहारात् । अविद्यायाः स्वोपहिते जीवे सत्वाद्वा तद्व्यवहारात् । यद्वा अविद्याया जीवोपाधित्वाज्जीवस्य तदधीनत्वव्यवहारः । अविद्यायाः स्वोपहितजीवाश्रितत्वादविद्याया जीवाधीनत्वव्यवहार । स्वसत्तायां स्वस्यावच्छेदकत्वरूपोपाधित्वमात्रमंगीक्रियते - नतु विशेषणत्वमाश्रयत्वरूपमिति न कोपि दोषः । यथोक्तं ॥ "स्वेनैव कल्पितं देशे व्योम्नि यद्वद्घटादिकं । तथा जीवाश्रिताविद्यां मन्यंतेऽज्ञानकोविदाः"इति । नापि ज्ञप्तौ ॥ अज्ञानस्य साक्षिरूपचिद्भास्यत्वेपि चिद्रूपस्य जीवस्य स्वप्रकाशत्वेनाविद्याधीनज्ञप्तिकत्वाभावात् । नचेश्वरजीवयोरीश्वरजीवकल्पितत्वे आत्माश्रयः । जीवेश्वरकल्पितत्वे त्वन्योन्याश्रय । न च शुद्धचित्कल्पिका ॥ तस्या अज्ञानाभावादिति वाच्य । यतो जीवेश्वरकल्पितत्वं नाम जीवेश्वरविषय-

उभयोरप्यनादित्वेन तौ प्रति जनकत्वानंगीकारात् । आद्यं तु युज्यत एव । अविद्यावृत्तेरेव कल्पनापदार्थतया तां प्रत्यविद्याया उपादानविषय। दोषतया च हेतुत्वात् । तत्र जीवस्य द्रष्टृत्वमविद्याश्रयत्वादिना - ईशे- स्वरूपचैतन्येन - नत्वविद्यावृत्या । तस्याविद्यनाश्रयत्वात् । स्वरूपंचा विद्याविषयत्वेनैव द्रष्टृत्वं । अविद्याश्रयजीवादिकं प्रति विषयतासन्धेना- विद्यायाः जगत्प्रतिदोषविषया निमित्तत्वमेव । नोपादानत्वं ॥ अतोऽ विद्याविषयीभूतचिन्मात्ररूपब्रह्मणः प्रपंचाधारत्वोपपत्तिः । यद्वा अविद्या जीवावेव प्रपंचप्रतिपरिणामविवर्तोपादानभूतौ - जीव एव प्रपंचाधार । ब्रह्म तु वस्तुतो जीवस्वरूपत्वाज्जगदाधारतया निगद्यते । ब्रह्मणो जगत्का रणत्वप्रतिपादकवाक्यानां जगत्कारणीभूताविद्यापरत्वादेव यतोवेत्यादेर्ब्रह्मलक्ष- णपरत्वं । अत एव अविद्यैव शुद्धचिदाश्रितदजगदुपादान । नतु ब्रह्म जीवोवेति ।

अत्रोच्यते ॥ तथाहि ॥ यद्यप्यत्र वाचस्पतिपक्षे अविद्या- वच्छिन्नचैतन्यं जीव । नादृशजीवत्वमविद्याश्रयतावच्छेदक । स्वस्य स्वावच्छेदकत्वेप्यात्माश्रयादेरत्पत्त्याद्यविरोधित्वेनादोषादित्याद्यपक्षे मूलाग्रादि- वत्तस्यावच्छेदकत्वे मानाभावमाशंक्य तस्या उपाधित्वमेव व्यवस्थापितं । "ज्ञाज्ञाविति"श्रुतिरेवाज्ञानस्य जीवाश्रितत्वे मानमितिचाभिहितं । कल्पतरुवाक्यानुसारेणानाद्यनिर्वाच्याविद्यातिरिक्तमायास्वरूपानंगीकारेण मा- याविद्ययोरैक्यं चाभ्युपगतं । तथापि न्यायामृताद्युक्तान्योन्याश्रयादि- दोषा दुर्निवारा एव । न केनाप्युद्धर्तुं शक्या । तथाहि ॥ अविद्यासिद्धौ तदवच्छिन्नतयावा - तत्प्रतिबिम्बिततया वा कल्पितभेदस्य जीवस्य सिद्धिः । तत्सिद्धौ च तदाश्रयतया अविद्यासिद्धिरित्यन्योन्या- श्रयः । न च बीजांकुरन्यायेनासौ न दोषः । तत्र व्यक्तिभेदेना-

न च निरंशेपि महाकाशे घटस्तटस्थ एव तदुपलक्ष्यैकदेशं संपाद्य तेन सम्बध्यते - तद्वदविद्यापि तटस्थैव चिन्मात्रमुपलक्ष्यैकदेशमसपाद्य तत्रैव तिष्ठतीति नेतरेतराश्रय इति वाच्यं । निराश्रयाविद्यायोगेन जीवसिद्धावविद्यासिद्धि - तन्सिद्धौ च तदुपलक्षितजीवसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयात् । घटाकाशसिद्धि विनापि घटसिद्धिवत् जीवसिद्धि विना अविद्यासिद्धेरयोगात् । त्वन्मते गगनस्याप्यनित्यद्रव्यत्वेन स्वतएवांशसभवात् । अस्मन्मतेपि गगने स्वाभाविकांशानामन्यत्र समर्थितत्वात् । घटादिसबंध विना आकाशांशसिद्धिवदज्ञानसबध विना जीवसिद्धेरभावात् । नच जीवाविद्यायोरनादित्वेनोत्पत्याद्यप्रतिबधादय न दोष. । यत "अविद्याजीवयोर्यत्र व्यपेक्षातन्निरोधक । अन्योन्यसंश्रयो नोचेदन्योन्याधीनता इति." । अज्ञानजीवयोर्हि कुत्रापि विषये अन्योन्यापेक्षा नचेदन्योन्याधीनता व्याहति । नहि सर्वथा तदनपेक्ष तदधीन । अथानादित्वेपिद्रव्यत्वगुणवत्वादिजातिव्यजकयोरिव प्रयुक्तत्वरूपप्रयुक्तयादावपेक्षा । तर्ह्यन्योन्याश्रयस्तस्यैव प्रतिबधक । द्रव्यत्वादौ व्यग्यमेव व्यंजकप्रयुक्त नतु व्यजक व्यग्यप्रयुक्त । तार्किकमते गुणवत्वस्योपाधित्वेन द्रव्यत्वस्य तदव्यजकत्वांगीकारात् । तथा च तत्रान्योन्यप्रयुक्तत्वाभाववत्प्रकृते जीवत्वमेवाज्ञानप्रयुक्त नाज्ञान जीवत्वप्रयुक्तमिति नान्योन्याश्रय इति न वक्तुं शक्य । अविद्या आदौ निरंश चैतन्यं संबध्य विभाग संपाद्य जीवत्वमापादयतीत्यगीकारेण जीवब्रह्मविभागस्याविद्यकत्वात् । अविद्याया जीवाश्रितत्वात् । जीवत्वाज्ञाने अन्योन्यप्रयुक्ते इति प्रयुक्तरेव प्रतिबध । एव चोत्पत्याादिप्रतिबंधाभावेप्यन्योन्याश्रयोदोषएव ॥

तदुक्त । "यद्युत्पत्तिज्ञप्तिमात्रप्रतिबंधेन दोषता । तर्हि स्याच्चैत्रभत्रादेरन्योन्यारोहणादिकमि"ति । अत्रयुगपदेवेति शेषः ॥ नच प्रमेयत्वाभिधेयत्वादौ अन्योन्यवृत्तित्ववद्दिहाप्यन्योन्यापेक्षाप्रमिता ।

अन्यथा अन्योन्याश्रयादिः क्वापि दोषो न स्यात् । अन्योन्याश्रयपरिहाराय जीवत्वप्रयोजकमज्ञानांतरं चेत् अज्ञानसिद्धौ जीवसिद्धिः । तत्सिद्धौ च तदाश्रिताज्ञानसिद्धिः । तत्सिद्धौ च तत्कल्पिताज्ञानांतरसिद्धिरिति चक्रकं ॥ अज्ञानांतरकल्पनेत्वनवस्था । नचेयं परंपरानाऽनन्यथासिद्धवस्तुविषया । अहमज्ञइत्यादिप्रतीतेर्जीवब्रह्मणोः स्वाभाविकभेदेनैवोपपत्तेः । किंच जीवेश्वरयो र्जीवेश्वराभ्यां कल्पितत्वे आत्माश्रयात् । तत्कल्पकस्य शुद्धस्याज्ञानमावश्यकं । कल्पनाया अज्ञानकार्यत्वात् । तथा च जीवाश्रिताज्ञानवादोऽनुपपन्नएव ॥

यदपि ॥ कल्पनांप्रतिहेतुत्वं कल्पकत्वं । तच्चाविद्यायामक्षतमिति । तदप्यसारं ॥ शुक्तिरूप्यादावपि साक्षिण एवाध्यासद्रष्टृत्वेन कर्तृत्वरूपं कल्पकत्वमित्यद्वैतचंद्रिकादावुक्तत्वात् - कल्पनां प्रत्याश्रयत्वमेव कल्पकत्वं तच्चाध्यासद्रष्टृत्वरूपमित्यद्वैतसिध्यादावप्युक्तत्वाच्चात्माश्रयादेरपरिहारात् ॥

किंच अज्ञानस्य जीवाश्रितत्वपक्षोनांगीकर्तुं शक्यः । तथाहि ॥ शुद्धचिदाश्रितत्वपक्षे शुद्धचिद्रूपे पूर्णानंदे अविद्याप्रतियोगिकतादात्म्यरूपस्याविद्यासंबंधस्य कथंचिद्वक्तुंशक्यत्वात् अस्ति भातीत्यादि व्यवहारायोग्यत्वरूपमावरणकृत्यं संभवति । अज्ञानोपहित एवाज्ञानमिति मते शुद्धे आज्ञानसंबंधस्यैवाभावात्कथमुक्तरूपमावरणकृत्यं । अज्ञानोपहितस्य शुद्धाभिन्नत्वात् शुद्धे उपहितधर्मसंबंध इति चेत्तर्हि शुद्धएवाज्ञानसंबंधोऽगीकृतः स्यात् । ततश्च शुद्धे नाज्ञानमिति मतहानि । मिथ्याभूतोपहितस्याज्ञानविषयत्वापातश्च । तथाचाज्ञानप्रयुक्तस्याज्ञानविषयत्वं अन्योन्याश्रयः । अज्ञानोपहितस्याप्यज्ञानप्रयुक्तत्वात् । शुद्धचिति अविद्यानिरूपितमाकाराख्यविषयत्वमभ्युपगम्यत इति चेत् - किं तावता तन्मात्रेणावरणकृत्यस्यानुपपादनात् । अज्ञाननिरूपिताकाराख्यविषयत्वाभावोपहि-

तच्चित्तादात्म्यमेवास्तित्वमित्यंगीकारेपि अनिर्वाह एव । चिति सत्तादात्म्याभावस्योपपादितत्वेनोक्तसत्ताभानस्य निरूपयितुमशक्यत्वात् । तादृशविषत्वाभावस्यैव सत्ताभानादिरूपत्वे शशविषाणमस्ति भातीत्यादि व्यवहारप्रसंगः । नचैतन्मते अविद्याविषयत्वोपहितएवावरणकृत्यमस्त्विति वाच्यं । तथात्वे चरमवृत्तेरज्ञानसमानविषयकत्वाभावेन तदनिवर्तकत्वप्रसंगात् । अन्यथा जडस्यैवाज्ञानाश्रयत्वं स्यात् । नचाज्ञानसिध्यनंतरं जडस्योत्पत्तिः तदनंतरंतत्सत्वमित्यन्योन्याश्रयः जडस्यास्वप्रकाशत्वेनावरणकृत्याभावः - तस्य विषयत्वानुपपत्तिश्चेति वाच्यं । उत्पत्यनंतरमेव शुक्त्यादेरज्ञानावच्छेदकत्ववदुत्पत्यनंतरमेव जडस्याविद्याविषयत्वं - पूर्वं तु जातितुल्यासानिराश्रयैवावतिष्टते । नैयायिकमते गोत्वादिजातिरिवेत्यंगीकारे बाधकाभावात् । अथवा अनादिजीवेश्वरविभागादेरेव तदाश्रयत्वमस्तु । उक्ताज्ञानसंबंधस्यैव जडे आवरणकृत्यतया भवन्मतपर्यवसानेन तादृशावरणकृत्यं तु सादिजडे उत्पत्यनंतरं - अनादि जडेषु वा संभवति । आकाराख्यविषयतापि तत्रैव स्वीक्रियतां । चिन्मात्रविषयकचरमवृत्तेरसमानविषयिण्या अप्यज्ञाननिवर्तकत्वं श्रुतिप्रामाण्यात् शक्तिपुरस्कारेणैवास्तां । अहमज्ञ इत्यादिप्रतीतिस्त्वंत.करणविषयिण्येव भवत्वित्यादि कल्पनया जडस्याप्यज्ञानाश्रयत्वविषयत्वसंभवस्यशक्योपपादनत्वेनाज्ञानस्यजीवमात्राश्रितत्वे बीजाभावः । अप्रामाणिकत्वस्योभयत्रतुल्यत्वात् ॥

किंच "मायिनं तु महेश्वरं - मायया सन्निरुद्धः - अनादिमायया-सुप्त"इत्यादि श्रुत्या जीवेशयोर्मायाकार्यतत्तद्धर्मसिद्धये उभयत्रापिमाया संबंधस्य वक्तव्यतया च जीवमात्राश्रितत्वकल्पनमयुक्तमेव ॥

किंच चिति जीवत्वप्रयोजकाज्ञानसंबंधः किं स्वाभाविकः - उताविद्याधीनः । नाद्यः ॥ तस्य चित्स्वभावत्वापत्या तन्निवृत्तौ चिन्निवृत्यापत्तेः । अनिवृत्तौमोक्षाभावप्रसंगाच्च । न द्वितीयः ॥ अन्योन्या-

श्रयाद्यापातात् । अविद्याचित्संबंधादीनामनादित्वेनान्योन्याश्रयपरिहाराकांक्षायामनादित सतोऽविद्याभेदादेर्ज्ञानेन साक्षात्परंपरया वा नाशेपि पारमार्थिकत्वमक्षुण्णमित्यद्वैतश्रुतिव्याकोप एव । नहि नाशप्रतियोगित्वादेन मिथ्यात्वं - तेनानित्यत्वव्यवहारेपि पराभिलषितमिथ्यात्वव्यवहारासंभवात् । चित्यारोपितत्वान्नसत्या इति चेन्न । साक्षिरूपज्ञानस्याविद्यां विना सिद्धेरभावात् । शुद्धचित एवाविद्यादिग्राहकत्वे तस्या सत्यत्वेन दोषाद्यजन्यतया प्रमात्वस्याकामेनाप्यंगीकर्तव्यतयातद्विषयाणां मिथ्यात्वोक्तेर्वाङ्मात्रत्वात् । अन्यथा चरमवृत्तिविषयस्यात्मनोपि मिथ्यात्वापातात् ॥

किंच अज्ञानस्याश्रयसापेक्षत्वात् तदाश्रयस्तावद्दुर्निरूप इति वक्तु सामान्याकारेणाश्रयज्ञानसत्त्वेनविशेषधर्मपुरस्कारेण तज्ज्ञानस्य जिज्ञासिततया जीवाश्रितत्ववादिना अज्ञानोपहितं चैतन्ये अज्ञानं वर्तत इत्युक्तिमात्रेण तज्जिज्ञासाया अनिवृत्या तथोक्तिरनुचितैव । अज्ञानस्योपाधित्वकथनेन तदुपहितस्याश्रयविशेषस्य लाभ इति चेन्न । किंचिन्निष्टस्यैवोपाधितया तस्यैव किंवृत्तित्वमिति विशेष जिज्ञासाया तद्वत्येव तद्वर्तत इत्यस्यानुत्तरत्वात् । चित्स्येवस्वावच्छेदेनाज्ञान वर्तत इति चेन्न । स्व प्रति स्वस्यावच्छेदकत्वे सर्वस्यापि तथात्वापातेनानवच्छिन्नवृत्तिकवस्तुन एवासिध्योक्ता व्यावर्तकावच्छेदकताया एवाप्रामाणिकत्वात् । घटादेस्तु आकाशाशे स्वाभाविक एव संबद्धत्वं । ननु स्वकृतभेदवदंशे स्वावच्छेदेन । कृत्स्नैकदेकसंबंधविकल्पपूर्वकदूषणगणग्रासेन तस्य भेदकत्वस्यैवायोगेनानुदाहरणीयत्वात् ॥

एतेनाविद्याया जीवनिष्टत्वादीशस्य द्रष्टृत्वं - स्वरूपज्ञानेनैव चैतन्यस्य सर्वज्ञत्वमित्यादिकं परास्तं । जीवाश्रिताज्ञानस्य शुद्धचैतन्ये सर्वविषयकत्वासंपादकत्वात् । अविद्याविषयत्वमात्रेण तथात्वस्य तु निरसिष्यमाणत्वात् । ईशे तादृशज्ञानेन सहाश्रयाश्रयिभावानिर्वाहकत्वाच्च । स्वरूपै-

क्यमात्रस्य तन्नियामकत्वे जीवेऽपि तत्प्रसङ्गस्यापरिहारात् । ईशे मायावृत्त्यभ्युपगमेन जीवादिद्रष्टृत्वाङ्गीकारे अविद्यारूपमायाश्रयत्वमवर्जनीयमेव ॥

यदपि जीवब्रह्मणोर्वास्तवाभेदात् जीवनिष्ठं कारणत्वं ब्रह्मलक्षणत्वेनोच्यत इति । तदप्यशुद्धं ॥ जिज्ञास्यस्य जगत्कारणत्वेन जीवादिव्यावृत्तिसाधनस्य विरुद्धत्वात् । वियतासम्बन्धेनाविद्याया निमित्तमात्रत्वे त्वन्मते ब्रह्मणोऽपरिणामित्वेन परिणामिकारणान्तराभावान्निरुपादानोत्पत्त्यापातः । तथात्वे च सुषुप्तावहङ्कारलये कर्मादीनां समूलघातं घातितत्वेन कारणात्मनाप्यवस्थानाभावात्पुनः शरीरारम्भाद्यनुपपत्तिः । जीवाविद्ये एव जगदुपादाने - ब्रह्मकारणत्वश्रुतिस्तु स्वरूपैक्यविवक्षयोपचरितार्था जगत्कारणाविद्याविषयत्वविषयेति लज्जापरित्यागेनवचनं तु प्रेक्षावतां हासास्पदमेव । जन्मादिसूत्रेण जगत्कारणत्वं श्रुतिसिद्धं लक्षणमभिधाय तस्याचेतने प्रधाने अतिव्याप्तिनिरास ईक्षत्याद्यधिकरणैः क्रियते । न विलक्षणत्वाद्यधिकरणे ब्रह्मणः कारणत्वे युक्तिविरोधः परिह्रियते इत्यादिस्वीयभाष्यादौ स्फुटप्रतीयमानार्थत्यागस्योन्मादमूलत्वात् । अधिकमाकरेऽव्यक्तं ॥

यदपि । एतेनाविद्याया उपादानतया निमित्ततया वा उपकारकत्वाभावेन जीवस्याविद्याप्रयुक्तत्वं दुर्वचमिति प्रसरोक्तमपास्तं । जीवाश्रिताविद्याया एव जीवेशकल्पकत्वेनेत्यादि तत एव द्रष्टव्यमित्युक्तं । तदप्यसारं ॥ जीवाश्रिताविद्याया जीवेशकल्पकत्वादिप्रक्रियाया दूषितत्वात् । क्षेममाधारणप्रयुक्तत्वस्य रज्जुतत्त्वज्ञानोत्तरमनुवृत्तभयादावपि सत्त्वेन तन्मात्रस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वाप्रयोजकत्वात् । अनादिभावस्य तदन्वयव्यतिरेकप्रयोज्यान्वयव्यतिरेकशालित्वरूपाविद्याप्रयुक्तत्वस्य तत्कार्यत्वापत्त्या अङ्गीकर्तुमशक्यत्वात् - समकालिकत्वादिरूपस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वाप्रयोजकतया तादृशप्रयुक्तत्वस्यानुपयोगात् - । मिथ्याभूतस्य नित्यविलोडितत्वेन सत्यस्यैवनिवृत्तेर्दर्श-

नेन तेन मिथ्यात्वासिद्धेश्च । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानादेश्चाकरे अन्यथै-वोपपादितत्वादिति । अधिकमग्रेवक्ष्यते ।

यदपि ॥ अविद्याप्रयुक्तत्वं ह्यत्र तत्समकालिकत्वं - अविद्याप्रयु-क्तपदेन ज्ञानोच्छेद्यानां ग्रहणमित्यारभ्य न तन्नाशनाश्यत्वमित्यंतं । तद-प्ययुक्तं ॥ समकालिकत्वमात्रस्य ब्रह्मसाधारणताया उक्तत्वात् । तादृशस्य तत्प्रयुक्तत्वस्य तन्नाशकनाश्यत्वाप्रयोजकत्वात् । ब्रह्मादिसाधा-रणाविद्याप्रयुक्तपदेन ज्ञानोच्छेद्यविवक्षाया असंभवात् । लक्षणाकल्पना-पत्तेश्च ॥ किंचिदुपकाराभावे तदधीनताया एव मृषात्वेनाविद्याधीनत्वाभा-वात् साक्षाद्वा परंपरया वा न ज्ञाननिवर्त्यत्वमनादिभावस्येति वादिनं प्रति ज्ञानोच्छेद्यपदेनानादिभावग्रहणायोगात् । एतत्कल्पे पृथगविद्यापद-प्रयोजनाभावस्य स्वयमेवांगीकृतत्वात् । अद्वैतचंद्रिकादौ अनादिभावस्या-ज्ञानाधीनत्वमाक्षिप्य तन्नाशाधीननाशकत्वेन तदधीनत्वस्य - दंडप्रागभाव-नाशे - घटप्रागभावनाशेन- घटप्रागभावस्थिते. दंडप्रागभावस्थित्यधीत्वेन च दंडप्रागभावनाशाधीन नाशप्रतियोगित्वरूपदंडप्रागभावाधीनत्वस्य घटप्राग-भाव इवोपपादितत्वात् । स्वत एवाविद्याप्रयुक्तत्वे तत्कार्यत्वापाताच्च । ततश्चात्र दीपिकाकारीयकुकल्पनं प्रेक्षावद्भिरनादरणीयमेवेति सिद्धं ॥

यत्तु । एतेन अविद्यानाशनाश्यत्वमविद्याप्रयुक्तत्वमन्योन्याश्रया-द्यांगीकर्तुमुचितमिति प्रकाशप्रसरोक्तिः परास्ता । नह्यनादिपदार्थो अवि-नाशीत्यत्र प्रमाणस्तीत्यादि । तदकांडतांडवायितं ॥ अस्माभिरनादि-पदार्थाविनाशस्यानुक्तत्वात् । किंतु ॥ अनादिभावस्यापि निवृत्तिमंगी-कृत्यैव तन्नाशाविद्यानाशनाश्यत्वमन्योन्याश्रयादिना न युक्तमिति न तादृशं प्रयुक्तत्वमत्र विवक्षितुं युक्तमित्युक्तं । युक्तंचैतत् ॥ प्रयोजकनाश-विषया अविद्यानाशस्य हेतुताया वक्तव्यतया अविद्यायाः प्रागेवप्रयोजक-
। अनादेः सत्यस्यैव निवृत्त्यभ्युपगमात् ॥

अनादेर्विनाशित्वमात्रेण प्रकाशप्रसरोक्तान्योन्याश्रयस्यापरिहारेणासंबद्धप्रलपत्वाच्चेति ॥

यत्तु । अथवा अविद्यावृत्तिविषयत्वं अविद्याप्रयुक्तत्वमित्यादि । तन्न ॥ त्वन्मते अविद्यावृत्तेरेव कल्पनापदार्थत्वेन जगन्मिथ्यात्वसिद्धेः प्राक्भ्रमरूपाविद्यावृत्तेरसिद्धत्वात् । वाचस्पतिपक्षे जीवस्य स्वप्राकाशत्वेनाविद्यावृत्तिविषयत्वस्य दूषितत्वात् । शुक्तिरूप्यादिवदविद्यावृत्तिविषयत्वे ब्रह्मज्ञानेतरबाध्यत्वापातात् । जीवस्याविद्याश्रयत्वादेर्निराकृतत्वाच्चेति ॥

यदपि ॥ जीवस्याविद्याप्रयुक्तत्वाभाव किमद्वैतरीत्या उत स्वमतरीत्येयादि । तदप्यसारं ॥ त्वन्मतरीत्यैवानादिभावस्याविद्याप्रयुक्तत्वाभावस्योपपादितत्वात् । तत्र तस्य दुर्निवारत्वाच्चेति ॥

यत्तु ॥ द्वितीयाभाव इत्यारभ्याद्वितीयपदेन द्वितीयतादात्म्यानापन्नमित्यर्थस्यैव विवक्षितत्वादकिंचित्करमित्युक्तं । तदपिमंदं ॥ द्वितीयदृश्यसामान्यतादात्म्यापन्नत्वेनाद्वैतचंद्रिकादि सिद्धे अध्यासभाष्यादिसिद्धे च शुद्धब्रह्मणि त्वत्कल्पिततत्तादात्म्यानापन्नत्वस्य विवक्षितुमशक्यताया असकृदावेदितत्वात् । तादात्म्यानापन्नत्वस्य तादात्म्यापन्नत्वाद्यभावरूपतया द्वितीयाभावादिस्थानाभिषिक्त तादात्म्यापन्नत्वाभावादावुक्तविकल्पतद्दूषणानामपरिहार्यत्वाच्चेति ॥

यदपि ॥ अस्तु वा द्वितीयाभावोपहितं चैतन्यं शुद्धपदार्थः द्वितीयाभावस्य सत्यत्वे ब्रह्मस्वरूपत्वेनाद्वैतहान्याभावात् । तस्य मिथ्यात्वे मिथ्याभूतस्य मिथ्यात्वेन बोधनेनातत्वावेदकत्वाभावादित्यादि ॥

तदप्यापातरमणीयं ॥ त्वन्मते मिथ्यात्वेनोपहितस्य शुद्धपदार्थत्वांगीकारायोगात् । कृत्वा चिंतया तस्य प्रवृत्तत्वेपि द्वितीयाभावस्य सत्यत्वपक्षे तस्य ब्रह्मस्वरूपत्वेनाद्वैतहान्यभावस्य दुरुपपादत्वात् । तथाहि ॥ अत्रोक्तमद्वैतचंद्रिकायां ॥ प्रपंचनिषेधस्या-

धिकरणीभूतब्रह्माभिन्नत्वात् - निषेधस्य तात्विकत्वेपि नाद्वैतहानिकरत्व । न च तात्विकाभावप्रतियोगिन प्रपचस्य तात्विकतापत्ति । तात्विकाभाव प्रतियोगिनि शुक्तिरूप्ये व्यभिचारादिति । तन्न ॥ प्रपचनिषेधस्य ब्रह्माभिन्नत्वं ब्रह्मनिष्टत्वानुपपत्तेः । तस्य निर्विशेषत्वात् ॥ अत्यताभेदे आधाराधेयभावानुपपत्ते । कल्पितभेदस्याधारधेयभावनिर्वाहकतायास्तादात्म्यनिरसनप्रस्तावे निरस्तत्वात् । न च निषेधत्वोपहितस्य ब्रह्मनिष्टत्वोपगमान्नानुपपत्तिरिति वाच्यं । निषेधत्वोपहितस्यैवात्र तात्विकत्वादि विकल्पस्य विवक्षितत्वात । अत एव तस्य व्यावहारिकत्वे तत्प्रतियोगिनो व्यावहारिकत्वानुपपत्ति सगच्छते । अन्यथा घटाभावत्वेन ज्ञायमानपटाद्यभावस्य यत्र व्यावहारिकत्वं । तत्र घटस्यापि व्यावहारिकत्वम तदसगत. न च तदुपहितस्याभावस्य व्यावहारिकत्वे तस्यापि व्यावहारिकत्व । शुक्तिरूप्योपहिताभावस्य व्यावहारिकत्वेपि शुक्तिरूप्यस्य तददर्शनात् । एवं च प्रपचनिषेधत्वोपहितस्य निषेधस्य ब्रह्मस्वरूपातिरिक्तस्य तात्विकत्वे अद्वैतहानि सुस्थैव । तरगिण्या तु ''प्रपचभ्रमाधिष्ठानब्रह्मस्फुरणस्यावश्यकतया तत्र ब्रह्माभिन्नप्रपचनिषेधस्यापि प्रकाशे प्रपंचभ्रमासभवः । न चेदत्वादिना अधिष्टानप्रकाशेपि प्रपचनिषेधत्वादिना न प्रकाश इति वाच्य । तव मते प्रपचनिषेधत्वादेरपि ब्रह्ममात्रत्वा'' दित्युक्त । कटकोद्धारे तु ॥ ''त्वन्मते ब्रह्मस्फुरणस्य साक्षिरूपत्वे न साक्षिरूपप्रकाशस्य भ्रमाविरोधित्वान्न भ्रमानुपपत्तिरित्याशक्य साक्षिण समानविषयकाज्ञानभ्रमविरोधित्वाभवे ज्ञानत्वमेव न स्यात् । अज्ञानादि विरोधिन एव ज्ञानत्वात् । साक्षिगोचरसुखादावज्ञानभ्रमापत्तेश्चेति'' समाहित । तत्र यद्यपि प्रपचनिषेधस्य निषेधत्वस्यचाधिष्टानब्रह्माभिन्नतया तत्स्फुरणे प्रकाशेपि न निषेधत्वप्रकारकत्व तस्येति न प्रपंचभ्रमविरोधित्व । तन्निषेधविषयकज्ञानमात्रस्य तद्भ्रमविरोधित्वे रजतनिषेधात्मकशुक्त्यादेरपि

त्वादिना ज्ञानाद्रजतभ्रमस्याप्यनुपपत्ते । नचाधिष्टानब्रह्मज्ञानं हि सत्वादिप्रकारकत्वान्निषेधत्वादिप्रकारकमपि । सत्वनिषेधत्वयोर्ब्रह्ममात्रत्वात् । शुक्त्यादेरिदं त्वादिकं तु न रजतनिषेधत्वादिरूपं । तस्य ब्रह्मत्वन्निर्धर्मकत्वाभावेन भिन्नानेकधर्मवत्वोपपत्तेरिति वाच्यं । तथापि निषेधत्वेन निषेधप्रकारकत्वाभावेन प्रपंचभ्रमविरोधित्वानुपपत्तेः न च ब्रह्मणि बाध्यत्वाभावरूपसत्वस्याभावत्वेन प्रकारत्वादुक्तदोषो दुर्वार इति वाच्यं । घटाभाववदित्यादि ज्ञानदशायामेव घटवदित्यादिभ्रमानुत्पत्त्या प्रतियोगितया तदुपहितनिषेधप्रकारकज्ञानस्यैव तद्भ्रमविरोधितया बाध्यत्वाभावरूप सत्वप्रकारक ज्ञानस्य घटाद्युपहितनिषेधप्रकारकत्वाभावेन घटादिभ्रमाविरोधित्वात् । न चैवं वेदांतजन्यनिर्विकल्पकचरमवृत्तेः प्रपंचोपहितनिषेधप्रकारकत्वाभावेन प्रपंचभ्रमनिवर्तकत्वानुपपत्तिरिति वाच्यं । श्रुत्यादिबलेन तस्यास्तथात्वकल्पनात् । तथापि स्यादेतदेव यदि वेदांतवाक्यान्निर्विकल्पकं ज्ञानमुत्पद्येत उत्पन्नं च तत्सर्वदृश्यनिवर्तकमित्यत्र निरवकाशंप्रमाणमप्युपलभ्येत । न चैवमिति वक्ष्यते ॥ लोके तु निषेधस्फुरणमात्रस्य भ्रमनिवर्तकत्वमसिद्धमेव । सोयमित्यादिवाक्यान्निर्विकल्पकबोधस्य ततो भेदभ्रमनिवृत्तेश्चाखंडार्थत्वभंगे निरस्तत्वादित्ति तरंगिण्यभिप्रयो द्रष्टव्यः । किं च भ्रमकालाप्रतीतस्य सापेक्षस्य च निषेधस्य भ्रमकालप्रतीत निरपेक्ष निर्विशेषब्रह्मस्वरूपत्वासंभवश्च । नचाभावस्य सापेक्षत्वंमायिकं । ब्रह्मणोनिरपेक्षत्वं तात्विकमतो न विरोध इति वाच्यं । मिथ्यात्वसिद्धेः प्राक् मायिकत्वादि कल्पनासंभवादिति ॥

यत्तु ॥ मिथ्यात्वेपि मिथ्याभूतस्य मिथ्यात्वबोधनेनातत्वावेदकत्वाभाव इति । तदद्वैतचंद्रिकादिनिरासक तत्ववाद्याकरग्रंथांध्यनिमित्तमेव । तथाहि ॥ भावाभावयोर्युगपदेकाधिकरणकत्वबोधकवाक्यवत् तदुभयोरस्य तदतात्विकत्वस्य च बोधकवाक्यस्याप्रामाण्यं तावद्दुर्वारमेव ॥

अत्रोक्तमद्वैतचंद्रिकायां ॥ ब्रह्मभिन्न प्रपंचनिषेधादिकमतात्विक मतात्विकत्वेन बोधयंत्याः श्रुतेरप्रामाण्यासंभव इति ॥

तदयुक्तं ॥ भेदवाक्यानामनुवादकत्वादतत्वविषयकत्वं - अद्वैत-वाक्यानां तु तन्निषेधकत्वात्तत्वविषयकत्वमिति यस्तवसिद्धांतः तद्विरोध एवा नेनोच्यते । न तु याथार्थ्यरूपप्रामाण्याभावः । येन प्रपंचनिषेधस्यापि नानाशब्दार्थभूतब्रह्मभिन्नत्वेन निषेधप्रतियोगित्वरूपातात्विकत्वबोधकत्वेन श्रुते रुक्तप्रामाण्यसमर्थनं संगच्छेत । एतेन यजेतेत्यादिश्रुतेरिवोक्तश्रुतेरपि व्यावहारिकं प्रामाण्यमक्षतमेव । तात्विकं तु नास्त्येवेत्युभयत्र चंद्रिका द्वये तद्भाववर्णनमपास्तं । उक्तविभागभंगप्रसंगस्य दुर्निवारत्वात् । त गिण्या तु ॥ प्रतियोगितदभावयोरतात्विकत्वबोधनं विरुद्धमित्युक्तं तत्र भावाभावज्ञानयोः प्रतिबध्यप्रतिबंधकभावस्य सर्वानुभवसिद्धत्वात् - "ने नाने"ति श्रुत्या ब्रह्मणि प्रपंचाभावज्ञाने तत्र तदभावज्ञानासंभवादुक्तनिषेधप्र तियोगित्वरूपमतात्विकत्वं प्रपंचतदभावयोर्बोधयितुमशक्यमिति तदर्थ न च ब्रह्मणि घटो नास्ति घटाभावो नास्तीति ज्ञानानुदयेपि ब्रह्मणि ब्रह्मभि नास्तीति ज्ञानोत्पत्तौ बाधकाभावात - ब्रह्मभिन्नत्वेन प्रपंचतदभावयोर्द्वयोर निषेधसिद्धिरितिवाच्य । प्राचीनमते भावाभावज्ञानयो. समानविषयकत्वे प्रतिबध्यप्रतिबंधकभावोपगमेन ब्रह्मण्यभावत्वेनाभावभाने ब्रह्मभिन्नत्वेना तदभिन्नभावभानायोगात् । समानप्रकारकत्वेनैव प्रतिबध्यप्रतिबधकभ इति नव्यमतेपि घटो द्रव्यमिति ज्ञानकाले भूतले घटोस्ति द्रव्यं नास्तीति ज्ञ तावन्नानुभूयते । तन्निर्वाहश्च - घटो द्रव्यमिति ज्ञानविशिष्टस्य घटोस्ती ज्ञानस्य तुल्यकालतया द्रव्य नास्तीति ज्ञानप्रतिबंधकत्वोपगमेन वा- तादृश ज्ञाने नियमेन पूर्वोपस्थितद्रव्यत्वभानोपगमेन वा - कर्तव्यः । तथा ब्रह्मभिन्नाभावो ब्रह्मभिन्न इति ज्ञानकाले न ब्रह्मणि ब्रह्मभिन्नाभावज्ञान भवः । तस्योक्तरीत्या स्वविरोधित्वात् । यदि च घटो द्रव्यमिति ज्ञ

कालेपि भूतले घटोस्ति द्रव्यं नास्तीति ज्ञानमुत्पद्यत एव । परं तु पश्चात्तत्राप्रामाण्यंगृह्यत इति ब्रूषे तर्हि प्रकृतेप्युक्तार्थे पश्चादेवाप्रामाण्य गृह्यतामित्यद्वैतश्रुतेरतत्वावेदकत्वमवर्जनीयमेवेति । कंटकोद्धारे तु ॥ श्रुत्या निषेधमात्रस्य बोधनेनातात्विकत्वांशे तस्या औदासीन्यादित्युक्त । तत्र निषेधस्य निषेधत्वेनातात्विकत्वं श्रुत्या न बोध्यत इति तदर्थ. । ब्रह्मभिन्नत्वेनातात्विकत्वबोधस्तूक्तरीत्या निरसनीय ।

एतेन यल्लघ्व्यां - कथमुक्तश्रुत्या मिथ्यात्वेन प्रपंचतदभावयोर्बोध' । ब्रह्मणि प्रपंचाभावबोधनेपि अभावे प्रपचसामानाधिकरण्यस्य तत्र प्रपंचान्यून सत्ताकत्वस्य चाबोधनादित्याशंक्योक्तं । इहेत्यस्य प्रपंचविशिष्टब्रह्मणीत्यर्थकत्वात् - किंचेत्यस्य च "अतोन्यदार्तमिति" श्रुत्यादिमानेन विनाशितया प्रमित दृश्यमात्रमित्यर्थकत्वात् - विनाशिदृश्यविशिष्टे ब्रह्मणि विनाशिदृश्यं नास्तीति बोधस्योक्तश्रुत्या संभवात् । विनाशिदृश्याभावस्य चोक्तश्रुतिप्रमितत्वेनाप्रातिभासिकत्वानुमितिसंभवात् - विनाशिदृश्यत्वावच्छेदेनाप्रातिभासिकत्वसमानाधिकरणात्यंताभावप्रतियोगित्वरूप मिथ्यात्वनिश्चयस्यानुमितिद्वारोक्त श्रुतितात्पर्य विषयत्वसंभवात् । न च विनाशिदृश्यविशिष्टे विनाशिदृश्यं नास्तीति बोधस्याहार्यत्वात् न शाब्दत्वमिति वाच्यं । नानेति पदस्यनाञ् प्रत्ययांत नञ् पदसिद्धस्य भेदार्थकत्वात । ब्रह्मपरपदयोगेन ब्रह्म भेदबोधकत्वात् । उक्तानुपपत्या विनाशिदृश्यत्वस्य तादृशबोधे अभावप्रतियोगितावच्छेदकतया भानासंभवेपि प्रतियोग्यंशे विशेषणतामात्रस्वीकारेण विनाशिदृश्यानामात्मभिन्नत्वमात्ररूपेणाभावबोधस्याहार्यत्वासंभवात् ॥

किंच "अत्यंतबाधितेप्यर्थे ज्ञानं शब्द' करोति ही"ति खंडनोक्तेः शाब्दबोधस्याहार्यत्वं स्वीक्रियत इति । तन्न ॥ इहेत्यस्य प्रपंचविशिष्टार्थकत्वे मानाभावात् । "विद्वान्ब्रह्मामृतोऽमृत"मित्यादिना मोक्षजनकज्ञानविषयतया प्रकृतस्य शुद्धब्रह्मण एव तदर्थतायां वक्तव्यत्वात् ।

प्रपंचस्य निरुक्तमिथ्यात्वबोधादेव तत्कल्पनेत्वन्योन्याश्रयात् । एतच्छ्रुते: प्रपंचाभावे अप्रातिभासिकत्वानुमितिद्वारेव ब्रह्मणः श्रुत्यंतरजन्यप्रपंचविशिष्टत्व बोधद्वारापि निरुक्तमिथ्यात्वनिश्चये, तात्पर्यस्य सुवचतया इहेति शब्दस्य प्रपंचविशिष्टब्रह्मपरत्वस्यानावश्यकत्वाच्च । एवं किंचनेत्यप्यसत् ॥ अतोन्यदित्यनेन ब्रह्मभिन्नत्वस्याप्युक्ततया किंचनशब्देन तस्यापि ग्रहण संभवेन नानेत्यस्य वैयर्थ्यापातात् । ब्रह्मार्थकपदयोगेनेत्यप्ययुक्तं । "विनञ्भ्यां नानाञौ न सह" इति सूत्रेण नानाशब्दस्यासाहित्यवाचित्वात् । कथंचिद्भेदार्थकत्वेपि इहेति सप्तम्यंतपदेन ब्रह्मप्रतियोगिकत्वस्य तत्र बोधयितुमशक्यत्वात् । "पृथग्विना नानाभिस्तृतीयान्यतरस्या"मितिसूत्रेण तृतीयांतपदस्यैव तत्प्रतियोगिकत्वबोधकत्वानुशासनात् । अध्याहारस्य चागतिकगतित्वात् । प्रकृते चानेकपर्यायनानाशब्दग्रहणसंभवेनागतिकत्वासिद्धे: । अनेकत्वस्य च स्वप्रतियोगिवृत्तित्वस्वानुयोगिवृत्तित्वोभयसंबंधेन भेदविशिष्टान्ववितावच्छेदकवत्वरूपस्य व्यासज्जवृत्तिधर्मवत्वरूपस्य वा प्रकृतब्रह्मभेदाघटितत्वात् ।

किंच किंचनशब्दस्यैवोक्तरीत्या ब्रह्मभिन्नदृश्यार्थकत्वसंभवात् नाना शब्देन तद्बोधनायासोव्यर्थ एव । न च प्रतियोगिविशेषणतापन्नेषु कस्यचित्प्रतियोगितावच्छेदकत्वं भाति कस्यचिन्नेत्यस्यानुभवविरुद्धत्वान्नब्रह्मभिन्नत्वं किंचन शब्दार्थः । तथा सति तस्यापि दृश्यत्ववत्प्रतियोगिविशेषणतापत्ते: । अतस्तस्य प्रतियोग्यविशेषणत्वेनावच्छेदकत्वलाभाय ब्रह्मभिन्नत्वार्थकं तृतीयांतं नानापदं । तथा च प्रतियोगिविशेषणतानापन्ने प्रतियोगितावच्छेदकत्वमवगाहमानाधीः न प्रतियोगिविशेषणतानापन्नेपि तदवगाहत इति नियमात् घटत्वेन पटोनास्तीत्यादौ घटत्वादिमात्रस्येव ब्रह्मभिन्नत्वेन दृश्यं नास्तीत्यत्र ब्रह्मभिन्नत्वमात्रस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वभानमुपपद्यत इति वाच्यं । तथा सति भिन्नार्थकप्रथमांत नानापदमादाय दृश्यविशिष्ट-

ब्रह्मणि ब्रह्मभिन्नं नास्तीत्युक्त्यैव विवक्षितार्थसिद्धौ भेदार्थकतृतीयांत नानापदमादाय प्रतियोगिबोधक किंचनपदोपादानस्य श्रुतौ निर्बीजत्वापत्तेः । न च दृश्यत्वावच्छेदेन तादृशप्रतियोगित्वसिद्धये तदिति वाच्यं । ततोऽभावांशेप्रतियोगितासंबंधेन दृश्यत्वावच्छिन्नप्रकारताकबोधस्यैवोत्पत्त्या दृश्यत्वावच्छेदेन प्रतियोगित्वाबोधनात् । उदीच्यतद्बोधस्य च दृश्यमात्रं ब्रह्मभिन्नमिति ज्ञानसहकृते ब्रह्मणि दृश्यं नास्तीति बोधेनैव निर्वाहात् । स्वरूपेण निषेधप्रतियोगित्वमिति पक्षे दृश्यमात्रे स्ववृत्तिरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताघटितमिथ्यात्वनिश्चयाय तादृशज्ञानस्यावश्यकत्वात् ।

किंच वैशिष्ट्यस्य भेदघटितत्वात् ब्रह्मदृश्ययोर्वैशिष्ट्यज्ञाने तयोर्भेदस्यापि भानेन ब्रह्मभिन्नदृश्यविशिष्टत्वेन भासमाने ब्रह्मणि ब्रह्मभिन्नत्वेन दृश्याभावज्ञानमप्याहार्यमेव । नच ब्रह्मणि दृश्यवैशिष्ट्यज्ञाने दृश्यभेद एव भाति न तु ब्रह्मभेद इति शंक्यं । इतरेतराध्यासेन ब्रह्मभेदस्यापि भानात् । न च भेदस्य संसर्गतया भानेपि प्रकारतया तदभानान्नाहार्यतेति वाच्यं । भेदसंसर्गकज्ञानस्यापि भेदप्रकारकज्ञानवद्विरोधिताया अनुभवसिद्धत्वेन तवापि संमतत्वात् । विरोधिविषयकस्य तस्यानाहार्यत्वासंभवात् । किंचेत्यप्यसत् ॥ अत्यंतबाधित इति कारिकया शाब्दज्ञानस्य मानांतरबाध्यत्वमात्रप्रतीत्या आहार्यशाब्द बोधाबोधनात् । किंच ॥ आहार्याशाब्दांगीकारे "तद्धैकआहुरसदेवेदमग्रआसी"दिति श्रुते असतः सत्वबोधकत्वस्यापि संभवात् त्वन्मंते अर्थांतरपरतया व्याख्यानासंगतिः । नचासतः सत्वं विरुद्धं ॥ दृश्यतदभावयोरिव सत्वासत्वयोरपि व्यावहारिकयोरविरोधस्य सुवचत्वात् । तस्मात् इह ब्रह्मणि नाना भिन्नं किंचनगुणक्रियादिकं नास्तीत्यादिरेव न्यायामृतोपदर्शितरीत्या श्रुत्यर्थः । न तु त्वत्परिकल्पितप्रपंचमिथ्यात्वबोधकत्वमित्यलमपहसनीयप्रक्रियानिराक्रिययेति ।

एतेन ॥ भवदीयन्ययामृत तरंगिण्यादि निरासेनाद्वैतसिद्धि लघु-चंद्रिकादिषु प्रतिपादितत्वादिति परप्रलापोप्यपोठ । उक्तरीत्या लघुचंद्रि-कादि निरासप्रकारस्याकरग्रंथानुसारेण त्वदुन्मादपरिहाराय लेशतोऽत्र प्रका-शितत्वात् । एवमेव लघुचंद्रिकाद्युक्तसकलदूषणाभासनिरसनप्रकारो विशे-षत आकरे कृतो द्रष्टव्यः विस्तरमयान्नेहप्रपंच्यते ॥

यत्तु । घटध्वंसइत्यादौ घटप्रतियोगिताकत्वस्यैव विशेषणत्वात् - तस्य चाभावे वर्तमानत्वादिति । तन्न ॥ लघुचंद्रिकादौ न हि प्रती-तिकाले प्रतियोगिता सत्वेनावभासते । इदानीं ध्वस्तो घट इत्यादौ एत-त्कालीनत्वस्य ध्वस एव भानात् । अभावप्रतीतौ भानमात्रेण सत्ताभ्यु-पगमे घटस्यापि सत्वापातादित्यादिना प्रतियोगिताया अपि घटसमानाका-लिकात्वाभ्युपगमेन तस्या अपि विशेषणत्वानुपपत्तेः । विशिष्टबुद्धौ प्रति-योगितया तद्विशेषिताभावबुद्धेरेव विरोधित्वांगीकारेण प्रतियोगितासंसर्गक-परिष्कारस्य कृतत्वाच्च ॥

किंच ॥ यत्रोपहितव्यवहार. - तत्रविशिष्टव्यवहार - यत्र विशिष्टनाशादिप्रत्यक्षं - तत्रोपहितनाशादिप्रत्यक्षं - योपहितसामग्री सैव विशिष्टस्येति कारणभेदानिरूपणात् । फलभेदानिरूपणात् ॥ परस्परा-विषयकप्रतीतिविषयत्वादिरूपभेदकधर्माभावाच्च - उपहितविशिष्टयोर्भेदो नि-ष्प्रमाणक एव । न च दंडीप्रमेय इत्यत्र दंडविशिष्टउद्देश्यः दंडी मुक्ते इत्यत्र दंडोपहितउद्देश्य इति प्रतीतिबलात्तयोर्भेद इति वाच्यं । तस्या उक्तार्थाविरुद्धविषयकत्वात् । विशिष्टउद्देश्य इत्यत्र विधेयभूतप्रमेयत्ववत्वेन भासमानदंडाश्रयः प्रमेयत्वंप्रत्युद्देश्य - उपहित उद्देश्य इत्यत्र विधेयभोजना-श्रयत्वेनाप्रतीयमानः भोजनसमकालिकत्वेन प्रतीयमानश्च यो दंडः तदाश्रय उद्देश्य इति प्रतीयते । तथा च विधेयाश्रयत्वेन भासमानत्वतदभावयो-रेव दंडांशे विषयीकरणात्तत्प्रतीतिबलादुपहितविशिष्टयोर्भेदसिद्धिः ।

अन्यथा सोस्तीत्यत्र तत्तोपलक्षितउद्देश्यः - अयं कांच्यामभूदित्यत्रेदंत्वोपलक्षितः - चैत्रोस्तीत्यत्र शुद्धचैत्र उद्देश्य इति प्रतीत्या तत्तेदंतोपलक्षितयोरपि परस्परं शुद्धेन च भेदप्रसक्त्या सोयं देवदत्त इत्यादौ तत्त्वमसीत्यादौच तत्तेदंतोपलक्षितयोः तत्त्वं पदोपलक्षित चेतनयोश्च प्रतीयमानाभेदस्य प्रातीतिकत्वापत्तेः । तयोर्भेदेपि स्वरूपमात्रबोधस्य ततो जायमानस्य प्रमात्वात्तद्वाक्यप्रामाण्यमिति चेत् न । तत्त्वंपदादीनां विशिष्टोपहितार्थकत्वेप्येवं वक्तुं शक्यत्वेन तत्परित्यागस्यानुचितत्वात् । नच दंडविशिष्ट - दंडोपहित - दंडोपलक्षितोद्देश्यकानां दंडी द्रव्यवानिति ज्ञानानां विषयावैलक्षण्ये वैलक्षण्यायोगाद्विशिष्टोपहितोपलक्षितानां वैलक्षण्यमावश्यकमिति वाच्यं । उद्देश्यतावच्छेदकदंडे विधेयभूतद्रव्याश्रयत्वभान तदभान सहिततत्समकालीनत्वादिसंबंधांतरभानेनैतदुभयसाहित्यविशिष्टधर्मितावच्छेदकत्वमात्रेणैव तद्वैलक्षण्यसंभवात् । त्वद्रीत्यापि उद्देश्यतावच्छेदकदंडादौ विधेयाश्रयत्वादिभानस्यावश्यकत्वात् । अन्यथा दंडिनं द्रव्यवत्त्वेन जानामीत्यनुव्यवसायस्योक्तप्रतीतित्रयस्थलेप्यंगीकारापत्योक्तप्रतीतित्रयस्य परस्परवैलण्यस्यैवासिद्धिप्रसंगात् । विशिष्टधर्मिक विधेयप्रकारक ग्रहोत्तरमुद्देश्यतावच्छेदके दंडे - द्रव्यवान्नवेति संशयानुत्पत्ति - उपहितधर्मिकतादृशग्रहोत्तरं तादृशदंडे द्रव्यवत्वरूप विधेयतदभावोभयकोटिक संशयोत्पत्तिरिति वैलक्षण्याभावापत्ते. । दंडांशे विधेयभानस्योभयत्रापि तुल्यत्वात् ॥

यत्तु ॥ उपलक्षणतयोपात्तस्य शाब्दबोधे भानं नास्ति । किंतु तदुपस्थापित धर्मांतरस्य । तदुपस्थापित स्वरूपमात्रस्य वा भानमिति । तदसत् ॥ पदवृत्यनुपस्थापितस्य शाब्दबोधे भानं घटशब्देन समवायेनोपस्थापितगगनादीनामपि मानापत्ते । अन्यथा धूमोस्तीति वाक्यप्रयोक्तृतात्पर्यविषयीभूतवन्ह्यनुमितेरपि शाब्दत्वापातात् । स्वरूपमात्रोपलक्षकत्वं स्वश्रद्धेयमेव । स्वरूपमात्रबोधस्योपलक्षणया धर्मांतरोपादानस्थले अनुभव-

बाधितत्वाच्च । विवेचयिष्यतेचेदमुपरिष्टात् । तद्विधेयकबोधे तत्सम-कालिकत्वमात्रेणावभासमानेष्वप्युद्देश्यतावच्छेदकेषु विशेषणत्वव्यवहारः यथा तिलकी कर्मकुर्वीत धनवान्सुखीत्यादौ तिलकादीनां । तदभिप्रायेण तिल-कादिविशिष्टोद्देश्यकस्थलमिति व्यवह्रियते । कदाचित्तिलकादौ कर्मकरण-रूपविधेयाश्रयत्वभानं - तु - समकालिकत्वमात्राभिप्रायं । क्वचित्पदश-क्यकोटावप्रविष्टः तच्छक्तेरितरव्यावृत्तिनिर्वाहकोप्युपाधिरुच्यते । यथा धेनुपदप्रयोगे गोत्वं । समुदायशक्त्यनंगीकारे पंकजपदप्रयोगे पद्मत्वं । क्वचिन्नीलाविषयकत्वमात्रेण नीलोपलक्षितस्य ज्ञानमिति - नीलस्य ज्ञानसम-कालिकत्वतात्पर्येण नीलविशिष्टस्येदं ज्ञानमिति - विशिष्टादिव्यवहाराणां तात्पर्यानुसारेणैकवस्तुबोधकत्वान्नतद्बलेनोपहितविशिष्टभेदसिद्धिः । अन्य-थोक्तव्यवहारबलात् तिलकीकर्मकुर्वीतेत्यादि वाक्यानां विशिष्टोद्देश्यकत्वतद-भावौ - स्यातामिति दिक् । तथा च ब्रह्मानंदप्रदर्शित विशिष्टादिविभा-गोप्यनुपपन्न एवेतिसिद्धं ॥

यदपि ॥ एतेन निमित्ततयाप्यज्ञानप्रयुक्तत्वोपपत्या जगत्सत्यत्वेपि तत्संभवादनादिजगतः सत्यत्वेपि ज्ञाननिवर्त्यत्वोपपत्या अद्वैतहानिरिति प्रस-रोक्ति परास्ता । अविद्यानिमित्तकस्यापि ब्रह्मोपादानकत्वांगीकारादि-त्यादि । तदप्ययुक्तं ॥ भामतीमते अविद्याया अनुपादानत्वपक्षे-अरुच्या यद्वा अविद्याजीवावेव प्रपंचं प्रति परिणामविवर्तोपादानभूतौ इति पक्षांतरस्य व्यवस्थापितत्वेनाविद्याया दोषविधयानिमित्तकारणत्वस्य वाचस्प-तिसंमतत्वोक्तेरनुचितत्वात् । यच्च ॥ ब्रह्मविवर्त्तत्वान्न सत्यत्वमिति कल्प तरुकारा मन्यंत इति । तदसत् ॥ अज्ञानसिद्धेः प्रागज्ञानोपहिता-ज्ञानदिग्राहकसाक्षिस्वरूपस्यैवासिध्या तात्विकत्वापातेन शुद्धचिद्वेद्यत्वानंगी-कारेण चाविद्याहेतुकजगदारोपासंभवस्योक्तत्वात् । अविद्योपादानकत्वा-भावे जगतो ज्ञाननिवर्त्यत्वाभावप्रसंगात् । कथंचित्तत्प्रयुक्तस्य तन्निवर्तक-

ज्ञाननिवर्त्यत्वे परंपरया शुक्त्यज्ञानप्रयोज्यस्य रजतार्थिप्रवृत्तिसमकालिक-कंटकवेधादिजन्यदु खादेरपि शुक्तिज्ञाननिवर्त्यत्वप्रसंगाच्च । ततश्च अविद्या-नुपादानकत्वे जगत ब्रह्मविवर्तत्वस्यैवासंभवदुक्तिकत्वात् अनादिदृश्यस्य-सत्यतापादनं निराबाधमेव ॥

यत्तु ॥ यदि ह्यविद्याया निमित्तत्वं ब्रह्मणोनुपादानत्वंचेत्यारभ्य-प्रजायेयेत्यपि दृश्यतइत्यत । तदसार ॥ तथाहि ॥ यत्तावदुक्तं न हि ब्रह्मानुपादानतायां ‘‘यतोवे’’त्यादि श्रुतिरुपपद्यते - न वा ‘‘बहुस्यां प्रजाये-येति’’वाक्यं संगच्छत इति न किंचिदनुपपन्नं नहि मंत्रीस्यामिति संकल्प्य - प्रजायेयेत्यपि दृश्यते इति । अत्रोच्यते ॥ नतावत्‘‘यतोवा इमानि भूतानि जायत’’ इति पंचमीश्रुतिरुपादानत्वे मान । ‘‘जनिकर्तु प्रकृति-रिति’’सूत्रवृत्तौ प्रकृतिपद हेतुमात्रपरमित्युक्त्वा पुत्रात्प्रमोदो जायत इत्यु-दाहृतत्वेनोक्तपंचम्योपादानत्वाबोधनात् । एवं महाभाष्येपि - ‘‘अय-मपि योग शक्योऽवक्तुं । कथं ॥ गोलोमाविलोमभ्यो दूर्वा जायंते अपक्रामति तास्तेभ्य’’इत्यादिना लोमादीना दूर्वादीन्प्रत्यवधित्वात् - ध्रुवम-पायेअपादान’’ इत्यनेनैवापादानसज्ञासिद्धेरिद सूत्र नारंभणीयमिति दर्शितं । कैयटेपि ॥ अपक्रामावविलोमादिषु कार्यप्रतीतिर्नसभवतीत्याशक्य‘‘बिला· न्निष्क्रामतो दीर्घभोगस्य भोगिनोऽविच्छिन्नतया तत्रोपलब्धिवत् कार्यस्यापि दूर्वादेस्तत्रोपलब्धि’’रिति अवधित्वमेव तस्योपपादितं । तथा च भष्यका-रपक्षेपि उपादान एव जनि धातुयोगे पचमीत्यनगीकारात् - प्रकृते पचमी अपादान एव - श्रृगाच्छरो जायत इत्यादिवत् । न च लोमादीनां तदा-त्मनापरिणतानां कथं विभागावधित्वरूपमपादानत्वमिति शंक्य । श्रृंग मृत्पिंड लोमादिघटक भागविशेषणामेवशरघटदूर्वांकु राद्यात्मना परिणत-त्वात् । तद्भागनिष्टविभागावधिभूतभागविशेषाणामेव प्रकृतवाक्यघटक-श्रृंग लोम मृत्पिंड पदतात्पर्य विषयत्वेनापादानत्वोपपत्तेः । तद्भा-

क्याद्बोधप्रकारस्तु यथा वृक्षात्पततीत्यनेन वृक्षावधिक विभागानुकू-
लवृत्ति भेदप्रतियोगितावच्छेदिका या पतनक्रिया तदाश्रयः पर्ण-
मिति । तथा प्रकृते - मृत्पिडलोमादि भागनिष्ट विभागजनकीभूत तन्नि-
ष्टभेदप्रतियोगितावच्छेदक परिणामविशेषभूत जनिकर्ता दूर्वादिरिति ।
शरस्तृणराजविशेष- । कर्दमनिक्षिप्तमहिषीश्रुंगेण शरांकुरोत्पत्तिः । परि-
णामरूप व्यापारस्य तु तादृशभागांतरावधिकविभागानुकूलत्वमेव । नतु
समीपवृत्तितद्भागानंशभूतपदार्थांतर विभागानुकूलत्वं । मानाभावात् ॥
अवयव विभागानुकूलत्वं वा आवश्यकं । तस्मादुद्गमनं विना रूपांतरा-
पत्तिरूप परिणामायोगात् । पदार्थांतरविभागस्तु सर्वप्रत्यक्षसिद्ध
क्रियांतरेणैव । अतो यत्र मृत्पिडाद्घटो जायत इति व्यवहार· तत्र
तत्संयुक्तपदार्थांतराद्घटो जायत इति न व्यवहार· । इदं तु लोकानां
बीजादिभागादंकुरादेरुद्गमनदृष्टिमवष्टभ्य - न तु सांख्यनैयायिकादिमतमव-
लंब्य । तयोरेकस्य सत्कार्यवादित्वात् ॥ अन्यस्य तु श्रुंगलोमादिनाशा
नंतरमेव तदवयवसमवेतमसदेव कार्यं जायत इत्यभ्युपगंतृत्वेन परिणामादेर-
प्रसिद्धेरिति कैयट एवोक्तं । एतन्मते दुग्धाद्दधि जायते तंतुभ्यो वस्त्रं
जायत इति प्रयोगा न मुख्या· । तंतव पटी भवंति दुग्धमेव दधि भवतीति
प्रतीतिबलेन तद्विभागादेर्बाधितत्वात् । यो भागो घटात्मनापरिणमते
तत्तात्पर्येण मृत्पिडाद्घटो जायत इति व्यवहारो अमुख्य एव । न च
विभाषागुणेऽस्त्रिया''मित्यनेनैव पंचमीहेतावेवास्त्वितिवाच्यं । ''भीत्रा-
र्थानां भयहेतु· - वारणार्थानामीप्सित'' इत्यादिसूत्राणि प्रत्याचक्षाणेन भाष्य-
कृता चोराद्बिभेति - यवेभ्यो गां वारयति कूपादंधं वारयति पापात्त्रायते
इत्यादिस्थलेषु बौद्धमेवापायावधित्वरूपमपादानत्वं स्वीकृत्य तादृशप्रयोगाणां
समर्थितत्वात् । प्रकृतेपि तथात्वमेव । बौद्धत्वं च यथाकथंचिद्गौण
त्वात् । सर्वत्र मुख्यप्रयोग एव तत्तत्सूत्रै रपादानसंज्ञेत्यभ्युपगमे भया-

त्त्रायते एको भ्राताऽन्यस्माद्विभक्तः । संकल्पाच्चलतीत्यादौ पंचमी न स्यात् । भयस्य स्वहेतुत्वाभावात् ॥ भ्रात्रोर्गुणरूपाविभागस्य परस्परं स्व स्वमात्रस्वामिकद्रव्यकरणमात्रेणानुत्पत्त्या ध्रुवमपाय इत्यनेनापादानसञ्ज्ञाऽप्राप्तेः - अन्यस्य च तद्विधायकस्याभावात् - संकल्पे विभागायोगाच्च । मुख्यगौणसाधारण्येन सूत्रोक्तकार्याभावे पांडवः आधिरथिः कर्ण इत्यादावपत्यार्थे अणादिप्रत्ययो न स्यात् । तत्र पांडुजन्यत्वाद्यभावात् । एवं रथो ग्रामं गच्छतीत्यपि न स्यात् । रथस्य कर्तृत्वाभावात् । ग्रामस्य तदीप्सिततमत्वाभावाच्च । इत्थं च सूत्रस्थापायशब्दोपि विभागरूपमुख्यार्थ - संश्लेषाभावरूपगौणार्थोभयपर एव । तथा च"यतोवेत्यादि" कारणवाक्येनापि ब्रह्मरूपविशेषनिष्ट विभागानुकूल ब्रह्मवृत्ति भेदप्रतियोगितावच्छेदकपरिणाम विशेषवंतिभूतानीति बोधः । ब्रह्मरूपविशेषोदरस्थस्य जगदात्मना भागविशेषेण विक्रियमाणाव्यक्तस्य ब्रह्मरूपविशेषेणविभक्तत्वादपादानत्वनिर्वाह । तदुक्तमनुव्याख्याने ॥ "स्वदेहादिच्छया विश्वं मुक्तपूर्वं जनार्दन. । ससर्ज माता पितृवदूर्णनाभिवदेववे"ति । उपपादनप्रकारश्च श्रीमन्न्यायसुधातोऽवगंतव्य. । वृत्तिकारादिमते तु ॥ कारणमात्रस्य प्रकृतिपदार्थत्वेनापादानसञ्ज्ञायां यतोवेत्यादिवाक्येन यद्धेतुकोत्पत्तिमंतिभूतानीत्येवबोधः । तथा च भाष्यकारस्यापि पक्षे उपादानता निरूपितप्रयुक्तत्वविशेषस्य जनीत्यादिसूत्राभिप्रेततायां अप्रामाणिकत्वात् । यत इत्यादौ पंचम्यास्तदर्थकत्वकल्पनमप्ययुक्तमेव ॥

अत्रोक्तमद्वैतसिद्धौ ॥ पंचम्याः कारणत्वमात्रार्थकत्वेपि प्रकृते वाक्यशेषबलादुपादानत्वरूपतदर्थकत्वे पर्यवस्यति पंचमी । यथा"पशुना-यजेते"ति वाक्यस्थ पशुपदं"छागस्यवपायामेदस"इत्यादिवाक्यशेषबलाच्छागेपर्यवस्यति । अवधिपंचमीपक्षेपि श्रृंगाच्छर इत्यादौ निमित्तत्वरूपावधिपरत्वेपि प्रकृते नियामकसत्वेनोपादानत्वरूपावधिपरत्वमेव । "आत्मन

आकाश संभूत''इत्यादावप्युपादानरूपप्रकृति पञ्चमी । ''सच्चत्यच्चाभवदिति''वाक्यशेषेण तदैक्षत बहुस्यांप्रजायेयेति वाक्येन च प्रतीतसामानाधिकरण्यस्यैव नियामकत्वादिति । तदसत् ॥ यत्प्रयंत्यभिसंविशंतीत्यादिना प्रतीयमान लयाद्यधिकरणत्वस्य गेहे निविष्टो नष्टो घट इत्यादाविवोपपत्तेरस्योपादानत्वाप्रत्यायकत्वात् । सच्चत्यच्चाभवदिति वाक्यस्य ब्रह्मवल्लीस्थस्य यतोवेत्यादि भृगुवल्लीस्थवाक्य प्रति शेषत्वाभावात् । अवधिपञ्चमीत्वपक्षे पूर्वोपपादितरीत्योपादानत्वाभावस्यैवावधौ मिथ्या तस्योपादानत्वपरत्वकथनासंगतं । अतएवोक्तनियामककथनमकिंचित्करं । अवधित्वेनैवोपादानत्वाभावस्यैव प्राप्त्या नियामकशतेनाप्युपादानत्वस्यासिद्धे सच्चत्यच्चेत्यादिवाक्य तु । सृष्ट्वा जगदिद सर्व नियामकतया स्यतु । बहुरूपो भवानीति स्याज्जगच्चेत्यचिंतय''दित्यादि तैत्तिरीयभाष्येण - ''तदैक्षत बहुस्यामि''तिवाक्यं तु - ''बहुस्यामिति संकल्प्य तेज प्रभृतिसर्जन । गुरु स्यामिति सकल्प्य शिष्यसपादन यथेत्यादि' छादोग्यभाष्येण च सम्यग्व्याख्यातमवगतव्य । अत्र यत्परैरुक्त ॥ परमेश्वरस्य स्वकीयनियामक बहुभावेच्छा नघटते । तद्रूपाणामपि नित्यसिद्धत्वादिति । तत्तु - गुणपूर्णत्वविचारावसरे भगवदत्यताभिन्नेष्वेव ज्ञानेच्छादिषु शक्तिव्यक्त्यंगीकारेण अचिंत्यशक्तया विशेषमहिम्ना च रूपविशेषाभिव्यक्तीच्छादेरुपपत्या निरस्तप्रायमेवेति नेह पुन प्रयतितव्य ॥

यदपि । ब्रह्मानंदेनोक्तं । ''अवसादसुवाच्यत्वदौर्बल्याज्ज्ञप्त्य साधुता । प्रकृतिप्रकृतितोन्यत्र कुर्वस्तन्नामको हरिरिति भाष्यं'' - तच्चा निरुक्त विज्ञान तथा निलयनं महान् । सत्यं प्राणस्तथा श्रीश्चेत्यादि भाष्यं च परस्परविरुद्धं । सत्यादिशब्दाना प्राणादिपरत्वे भगवद्गुणाभिव्यक्तिपरत्वायोगात् । योगे वा महरादिपरत्वोक्तेरुन्मत्तप्रलपितत्वापत्तेरिति । तदेवोन्मत्तप्रलपितमनादेयमेव । सत्यादिशब्दैस्तत्तच्छब्दवाच्यप्राणादीनां

तत्तन्नियामकभगवद्रूपस्य च द्वयोरपि प्रतिपादनात् । प्राणादीनां परमात्म प्रतीकत्वेन चैत्रादिशब्दै पिंडावच्छिन्नचैतन्यस्येव सत्यादिशब्दै शरीरस्थानीयप्राणाद्यवच्छिन्नेश्वरबोधकत्वस्याव्यक्ताधिकरण न्यायसिद्धत्वात् । परमते सोऽकामयेतेति कामनाया जगदुपादानकारणत्वेनाभिमते शुद्धे ब्रह्मण्यनुपपत्ते । "तत्सृष्ट्वातदेवानुप्राविशत् तदनुप्रविश्य सच्चत्यच्चाभवदि"युक्ते जगदुत्पत्ति तत्प्रवेशानंतरमेव सदादिभवनस्योक्तत्वेन तस्य जगत्सृष्टित्वानुपपत्तेरस्य वाक्यस्य ब्रह्मणो जगदात्मत्वे प्रमाणत्वेनोपन्यासासंभवश्च । न च निमित्तकारणत्वेन कामनोपपत्ति । परमते विवर्तोपादानत्वातिरिक्तनिमित्तकारणत्वस्य दुर्वचत्वेनानुपदमेव तस्य निरसिष्यमाणत्वात् । न च मुखं व्यादाय स्वपतीतिवत् क्त्वाप्रत्ययस्समकालिकत्वार्थकोस्त्विति वाच्यं । पूर्वकालिकक्रियायामेव क्त्वाप्रत्ययस्य सूत्रविहितत्वेन क्वाचित्कप्रयोगमात्रसिद्धलाक्षणिकार्थांगीकारे मानाभावात् । तथात्वेपि सदादिभवनातिरिक्तसर्जनप्रवेशयो प्रकृतोपयोगिनोर्वक्तुमशक्यतया तादृशक्रियाणां परस्परं समकालिकत्वोक्त्यसंगतेश्च । सत्यच्छब्दाभ्यां मूर्तामूर्तरूपनिखिलप्रपंचस्योक्तत्वेन निरुक्तादिपदवैयर्थ्य । एवं सदादिभवनस्यैव जगत्सृष्टिरूपत्वे"स इदं सर्वमसृजत"इत्यनेन पौनरुक्त्यं च । शुक्ते रजतं संभूतं - शुक्ती रजतमभवदित्यादिव्यवहाराभावेन ब्रह्मणो जगदारोपाधिष्ठानत्वे"आत्मन आकाश संभूत सच्चत्यच्चाभवदित्याद्ययोगश्च । नच मूर्तामूर्तविवरणरूपत्वान्न निरुक्तादिपदवैयर्थ्य" । "स इदं सर्वमसृजत" इतिवाक्येन निमित्तकारणत्वमात्रमुच्यत इतिभ्रांतिनिरासायोपादानत्वनिर्वाहककार्यतादात्म्यस्य सच्चत्यच्चाभवदित्यनेनोक्ते । किंच अपञ्चीकृतसमष्टेरेव सृष्टिं तत्प्रवेशं चोक्त्वा पंचीकृतसमष्टे सृष्टि सच्चेत्यनेनोच्यत इति नपौनरुक्त्यं । न च पंचीकृतेषु प्रवेशालाभ । अपंचीकृतेषु प्रवेशोक्त्यैव पंचीकृतेषु प्रवेशस्योक्तप्रायत्वात् । शुक्त्यवच्छिन्नचित एव रजतोपादानत्वेन शुक्ते रजतोपा-

दानत्वशून्यतया शुक्ती रजतमभवदित्यादिव्यवहाराभावेपि प्रकृते तथा व्यवहारे बाधकाभावान्नोक्तदोष इति वाच्यं । उक्तार्थविवरणरूपतया पौनरुक्त्य परिहारस्यागतिकत्वेन स्पष्टार्थकशब्दविवरणस्यानावश्यकतया च भाष्योदाहृत प्रमाणप्रदर्शितार्थभेदसंभवे संग्रहविवरणरूपत्वेन समाधानस्यायुक्तत्वात् । स इदं सर्वमसृजतेत्युक्त सृष्ट्युत्तरप्रवेशोत्तरसदादिभवनोक्त्या उपादानतया सष्टृत्वालाभेन तद्भ्रांतिनिरसनोपायाभावात् । स इदं सर्वमिति वाक्यस्यापंचीकृतसमष्टिमात्रपरत्वे सर्वपदस्य वृथा सकोचापत्ते । उक्तकुकल्पनायां नियामकादर्शनाच्च ॥

किंचेत्यप्ययुक्त ॥ अपचीकृतप्रवेशोक्त्या पंचीकृतप्रवेशलाभवत् तत्सृष्टयैव पचीकृतसृष्टेरपि लाभेन पुनस्तत्कथनवैयर्थ्याच्च । उपादानतयाशुद्धात्मन प्रवेशादिक्रियायोगात् तत्प्रतीतावधिष्टानीभूय तत्तादात्म्येन भानस्यैव प्रवेशरूपताया वक्तव्यत्वेन तेनैव त्वदभिमतोपादनत्वसिध्या सच्चेत्यादेर्वैयर्थ्याच्च ॥

एव शुक्त्यवच्छिन्नेत्याद्यप्ययुक्तं ॥ अधिष्टानभूतचैतन्यावरकाज्ञानावच्छेदकतया शुक्तौ रजततादात्म्यस्य त्वया स्वीकृतत्वेन तादृशव्यवहारस्य दुर्निवारतया आरोपितस्य तादात्म्यं नास्त्येवेति भवत्पक्षे सच्चत्यच्चाभवदित्यस्यायुक्तत्वात् । किं च ब्रह्मणः कर्तृत्वोपादानत्वयो परस्परविरुद्धत्वेनोभयांगीकारो न युक्त । नन्वंत करण एव सुखादिकं प्रति कर्तृत्वोपादानत्वे - दृष्टे । तस्य सुखादिकं प्रत्युपादानत्वात् - तदनुकूलकृतेरप्यंत करणोपादानकत्वेन कृतिनिरूपिततादात्म्य संबधवत्त्वरूपकर्तृत्वस्याप्यक्षतेरिति चेत् - त्वदुक्तलक्षणस्य मायायामेवातिव्याप्ति । तस्य जगदुपादानत्वात् ॥ ईक्षणकृत्यात्मनापरिणामाच्च ॥ न च तदारोपाधिष्टानत्वमुपानानत्वमिति वाच्यं । आरोपित प्रति कारणस्यैवासिध्या आरोपाधिष्टाने उपादानकारणत्वनिमित्तकारणत्वाद्युक्तेरयोगात् । कल्पिते शुक्तिरूप्यादौ कर्तुरदर्श-

नाच्च । न च तत्रापि साक्षिण एव कर्तृत्वं । तत्र तदनुकूलकृतेरनुभव-बाधितत्वात् । नन्वत्र कार्यानुकूलज्ञानवत्वमेव कर्तृपदार्थ इति चेत् - किं तत्रोपाधिवशाच्छुद्धस्यैव विवर्तोपादानत्वे कर्तृत्वघटकज्ञानक्रियादिकं तत्रैव स्वीक्रियते - उत मायोपहिते । आद्ये ॥ शुद्धस्यैवेक्षण तज्जन्यकृति-क्रिया तन्नाशादिविकारांगीकारात् शुद्धत्वहानि । शुद्धत्वमपि स्वसमान सत्ताकविकाररराहित्यं चेत् - सत्ता त्रैविध्यादेर्निराकृतत्वेनोक्तसंकोचानुप-पत्ति· । मृत्पिंडादि दृष्टांतानुरोधात् ब्रह्मण परिणामित्वेनोपादानत्वमगी-कृत्य निर्विकारत्वश्रुते· स्वाधिकरणकालत्वव्यापक विकाराभावार्थकत्वेन सको-चापातश्च । एवमेव संकोच· कार्य इत्यत्र नियामकाभावात् । न द्वितीय· ॥ मायोपहितस्य शुद्धान्यत्वेन लक्षणस्य ब्रह्मनिष्ठत्वायोगात् । ततश्चाभिन्ननिमित्तोपादानत्वमतहानि· । स्वरूपविवक्षया तथात्व चेत् - जीव एवातिव्याप्ति । ईक्षणमात्रस्य कर्तृत्वपदार्थत्वे मृत्पिंडं दृष्ट्वा एवं कुर्विति प्रेरकस्यापि घटकर्तृत्वव्यवहारापत्ति । मायापरिणामभूत ज्ञानरूप-कार्यप्रत्यपि कर्तृत्वनिर्वाहाय ज्ञानांतरस्वीकारे अनवस्था । अस्मन्मते तु अचिंत्यशक्त्या नित्यज्ञानाभिव्यक्त्यादिना निर्वाह प्रागेवोक्त । जगत्क्रमोत्पादनाय प्रेक्षावत्तमस्येश्वरस्य प्रवृत्त्याद्यसभवश्च । अधिक न्याया-मृते व्यक्त । तथा च ब्रह्मणो विवर्तोपादानत्वसाधकत्वभ्रांत्या परस्य यतोवेत्यादिपंचमीश्रुतिघटित वाक्योदाहरणमयुक्तमिति सिद्धं ॥

यत्तु ॥ एतेन सत्यत्वेपि ज्ञाननिवर्त्यत्वोपपत्तिरिति शकापि परास्ता । नह्युपादानतत्वसाक्षात्कारनाश्य रूप्यादि सत्य दृष्टं । सेतुर्हि न पापानामुपादानमिति न कुत्रापि सत्यस्योपादानतत्वसाक्षात्कारनाश्यत्वं दृष्टच-रमिति । तदशुद्धं ॥ ब्रह्मण परिणाम्युपादानत्वानगीकारात् । विव-र्तोपादानत्वस्य जगन्मिथ्यात्वसिद्धे· प्रागसिद्धत्वात् । आरोपाधिष्ठाने उपादानकारणशब्दाव्यवहाराच्च । आरोपितं प्रति कारणमात्रस्यापि निर

स्तत्वाच्च । "तरतिशोकमात्मविदि"त्यादावात्मसाक्षात्कारत्वेन ब्रह्मज्ञानस्य निवर्तकत्वोक्तावप्युपादानसाक्षात्कारत्वेन निवर्तकत्वाश्रवणेन तथा कल्पनाया निर्मूलत्वात् । आरोपितस्य मिथ्याभूततया नित्यनिवृत्तत्वेन ज्ञाननाश्यत्वासंभवात् । ध्वंसस्य प्रतियोगिसत्तासापेक्षत्वात् । एतावंतं काल रजतभ्रमआसीत् - शुक्त्यज्ञानमसीदित्याद्यनुभवेनाधिष्टानवत्सत्यतयानुभूते अर्थक्रियासमर्थे चाज्ञानभ्रमादौ ज्ञाननाश्यत्वानुभवाच्च । सत्यस्यैव ज्ञाननाश्यताया प्रकाशप्रसरे अत्राप्यन्यत्र च सम्यगुपपादितत्वेन दीपिकाकारीयतदर्शनवचनस्याज्ञानमूलत्वाच्चेति ॥

यदपि । अस्मिंश्च पक्षे सर्वस्यापि ब्रह्मज्ञाननाश्यत्वमेव नाविद्यानाशनाश्यत्वमिति भामतीरीत्या नोक्तनाशनाश्यत्वरूपमविद्याप्रयुक्तत्व विवक्षितुं शक्य । तथाप्यज्ञानोपहितस्यैव जीवत्वादज्ञानप्रयुक्तत्वं जीवस्य संभवतीति । तदसंबद्ध ॥ अनादिदृश्यघटितस्य सर्वस्याप्यविद्याप्रयुक्तत्वमाक्षिप्य जीवमात्रस्य तत्संभवोक्तेरनुचितत्वात् । भामतीमते जीवस्य स्वाश्रिताविद्याप्रयुक्तत्वे अन्योन्याश्रयादिदोषस्योक्तत्वाच्च ।

यत्तु । वाचस्पतिसमतजीवोपादानतापक्षे अविद्यानाशनाश्यत्व - कल्पतरुसंमतब्रह्मोपादानतापक्षे तु तन्नेत्यादि । तदयुक्तं ॥ वाचस्पतिमत एवोक्तपक्षद्वयस्य लघुचन्द्रिकादावुपपादितत्वात् । तत्प्रकारस्य प्रागुपदर्शितत्वाच्च । जीवोपादानत्वपक्षे सर्वेषामविद्यातिरिक्तानामविद्यानाशनाश्यत्व - ब्रह्मोपादाननापक्षेतु तन्नेत्यत्र नियामकानिरूपणात् । अनादिदृश्यस्याविद्यानाशनाश्यत्वासंभवस्यासकृदावेदितत्वाच्चेति ॥

यदपि ॥ यथा चास्मिन्मते सर्वस्याप्यविद्याप्रयुक्तत्वं तत्समकालिकत्वेनेति न चरमवृत्तिप्रागभावस्यानाविद्यकत्वं । न ह्यविद्यानाशनाश्यत्वेनानादिभावस्याविद्याप्रयुक्तत्व वदामः - यद्यपि ज्ञानस्य तत्प्रागभावनाशरूपत्वं - तथापि तत्वेन कारणतायां न मानमिति नाद्वैतहान्यादि-

रिति । तदप्यज्ञानविलसित ॥ अविद्यासमकालिकत्वमात्रेण तत्प्रयुक्तत्वे ब्रह्मणोपि तत्प्रसंगस्योक्तत्वात् । लघुचंद्रिकादौ दंडप्रागभावादिदृष्टांतेनाविद्यानाशनाश्यत्वेनाविद्याप्रयुक्तत्वस्योपपादितत्वात् । तत्प्रकारस्य लेशत पूर्वमुपदर्शितत्वाच्च । तत्वेन कारणतायां न मानमित्यप्ययुक्त । विवरणमते स्वप्रागभावव्यतिरिक्तस्वनिवर्त्येत्यत्र प्रागभावस्य प्रतियोगिनिवर्त्यत्वागीकारेण प्रागभावध्वंसस्य प्रतियोगिसमनियतत्वेपि तद्रूपत्वाभावात् । अस्तु वा तथापि दंडप्रागभावनाशस्य घटप्रागभावनाशं प्रति प्रयोजकनाशत्वेनैव कारणताया लघुचंद्रिकादौ व्यवस्थापितत्वेन केवलनाशत्वस्यातिप्रसक्तस्य कारणतावच्छेदकत्वोक्तिरयुक्तैव । एवं च चरमवृत्तिप्रागभावस्याविद्यादिकप्रति प्रयोजकत्वस्यान्वयव्यतिरेकादिसिद्धस्यापलपितुमशक्यत्वेन तन्नाशस्यापि प्रयोजकनाशविधया अविद्यानाशं प्रति हेतुत्वस्यावर्जनीयतया प्रकाशप्रसरोक्तदोपस्य वज्रलेपत्वादित्यलं प्रसक्तानुप्रसक्त्या । तथा च प्रकाशप्रसरोक्त प्रथमविषये अद्वैतदीपिकाकारप्रदर्शित स्वपरपक्षसाधकबाधकानामपक्षपातिभि प्रेक्षावद्भिरनुपेक्षणेन विमर्शे कृते सति - असंबद्धभाषिणोर्वाचीनस्योत्तानदृशोदीपिकाकारस्यैवाविद्याविलास इति सुदृढनिर्णयस्याकामेनाप्यगीकार्यत्वात् - अविद्याविलास इत्यादिप्रसरोक्ति तत्सबोधनेन पुनरपि दीपिकाकारेण विलिखितु शक्या न वेति निराग्रहो दीपिकाकार एव विभावयतु । तस्मात्प्रकाशप्रसरप्रदर्शिताद्यविषये चंद्रिकोक्तानिदूषणानि - प्रसरोक्तखडनदूषणानि च सुस्थान्येवेति विफल एवात्रदीपिकाकारस्याशास्यसाधनबाधनभ्रमविलसित प्रयास इति सिद्ध ॥

थानुपपत्या एतत्सर्वं कल्प्यत इति वाच्य । सबंधाभावसंबंधस्य स्वबोधितस्य निराकरणे श्रुतेर्व्याहतत्वापत्या परमात्मन पापलेपाभावपरत्वात् । अहमज्ञ इत्यादिप्रतीतीनामविद्यानादित्वश्रुतीना च तत्सत्त्वेपि सभवात् । अन्यथोपपत्तरन्यत्रोक्तत्वाच्च । किं च साक्ष्युपाधिभूता अविद्यावृत्ति सविषया निर्विषया वा । आद्ये यद्ग्रहणे साक्षी स्वोपहितचिद्भवति - तद्विषयिणी - तदन्यविषयिणी वा । नाद्य ॥ अविद्याया स्वाकारवृत्तितया परिणामानंतरमेव तदुपहितचिद्रूपसाक्षिसिध्यगीकारापत्या चक्रकात् । किं च वृत्ते स्वविषयकत्वाभावेन वृत्तिग्रहणार्थं वृत्यतरापेक्षायामनताना यौगपद्यमनुभवविरुद्धमापद्येत । वृत्ते' स्वविषयकत्वाभ्युपगमेपि सुखाद्युत्पत्तिकाले तद्विषयकवृत्यभावेन तदवच्छिन्नस्य तत्प्रतिबिंबितस्य वा अभावेन प्रत्यक्षस्य प्रथमक्षणे अभावात् ज्ञातैकसत्वानुपपत्ति । न द्वितीय ॥ तदन्यविषयकवृत्यवच्छिन्नस्य त प्रति साक्षित्वे तत्संस्काराभावप्रसगात् चैतन्यस्य नाशाभावात् वृत्तिनाशेपि वृत्ते' सुखाद्यविषयकत्वेन तन्नाशरूपसस्कारस्य तद्विषकत्वायोगात् । तत्समानकालिक पदार्थनाशत्वमात्रेण तद्विषयकत्वे सुखादिकालीनानतवायुसयोगादि वृत्तिविशिष्टचितामपि साक्षित्वापत्ति । तादृशवायुसंयोगनाशेपि संस्कारत्वोपगमसंभवात् । न च सयोगादेरस्वच्छतया तत्र चित्प्रतिबिंबनायोगात् तदर्थं वृत्तिरपेक्ष्यत इति वाच्यं । तदुपहितरूपेणैव साक्षित्वसंभवे प्रतिबिंबनस्याकिंचित्करत्वात् । न तृतीय ॥ अविद्यावृत्तेर्निर्विषयकत्वे तन्नाशस्य सस्काररूपत्वानुपपत्ते । वायुसयोगादिकमादाय विनिगमनाविरहस्योक्तत्वाच्च ॥

एतेन ॥ वस्तुत अविद्योपहितचिदेव साक्षी । लाघवात् ॥ वृत्ते स्वविषयकत्वाभावेन तन्नाशस्य वृत्तिविषयकत्वाभावेपि सस्कारसामान्यस्यैव वृत्तिस्मारकत्वसंभवादिति परास्तं । अस्य पक्षस्य दूषितत्वात् । एतत्कल्पे सस्कारसामान्यस्य वृत्तिस्मारकत्वोक्तावपि सुखादौ सस्कारस्यानु-

क्तत्वाच्च । स्मर्यमाणविषयकत्वमनादृत्य तत्सामान्यस्य ज्ञानरूपवृत्तिसा-रकत्वे घटसंस्कारात्पटविषयकवृत्ते. स्मरणापातादिति दिक् । अविद्योपा-धिक· सर्वगतो जीवः साक्षीति पक्षस्याप्यन्योन्याश्रयादिना अविद्योपाधिक-त्वासम्भवेनायुक्तत्वात् । तथाचाद्वैतमते अविद्याघटितस्य तद्वृत्तिघटितस्य वा साक्षित्वासंभवात् "साक्षी चेता" इत्यादि मानसिद्ध शुद्धचैतन्यस्यैव साक्षित्वं कथंचिदंगीकर्तुं शक्यमिति स्थित ॥

एतेन ॥ तत्रेदं प्रष्टव्यमित्यादिना फलितमित्यंतेन ग्रंथेन मंडनो-परि दीपिकाकारोक्त दूषणाभासजल्पनमापास्तं । अनावृतचैतन्यस्य आवृतशुद्धचैतन्यान्यस्य साक्षिताया समूलघातं घातितत्वात् - अविद्याया अखंडे ब्रह्मणि कृत्स्नैकदेश संबधविकल्पतदूषणाभ्यां आवृतानावृतांशद्वय सपादकत्वायोगस्यावेदितत्वाच्च । इत्थं च अज्ञानाद्यनुपहितशुद्धचैतन्यस्यैव सुखादिसाक्षिताया अकामेनाप्यवश्यमंगीकर्तव्यत्वात् - तस्य चाज्ञानाविरो॰धित्वे सुखादिसत्ताकालेपि नप्रकाशते इत्यादि व्यवहारापत्तिर्दुर्निवारैव । न च सुखादीनामेवाज्ञानविरोधित्वात् न सुखादिसत्ताकाले तदज्ञानापत्तिरिति वाच्यं । साक्षात्साक्षिभास्यानां ज्ञानाज्ञानसुखदु खादीनां ज्ञातैकसत्वात् । तस्य च स्वप्रागभावाधिकरणकालवृत्तिप्रत्यक्षविषयभिन्नत्वरूपत्वेन सुखदु'खा-देर्यावत्स्वसत्व स्वप्रत्यक्षसत्वनियमेन तस्य प्रत्यक्षस्याज्ञानविरोधितया तत्स-मनियतसुखादावपि अवर्जनीयसन्निधितया प्राप्तस्वसत्वनियतप्रत्यक्षविषयत्व-मात्रेणाज्ञानविरोधित्वव्यवहारस्य गौणत्वेनान्यथासिद्धे तत्राज्ञाननिवर्तकत्वो-क्तेरनुचितत्वात् । नापि सुखोत्पादकसामग्र्या एव सुखाज्ञानविरोधित्व । स्वसत्तासमनियतसत्ताक तत्प्रत्यक्षसामग्र्या अन्यथासिद्धत्वात् । अन्यथा वृत्त्युत्पादकसामग्र्या एवाज्ञानविरोधित्वकल्पनापत्त्या वृत्तेरज्ञानविरोधित्वसिद्धांतभंगापत्ते । घटादिप्रत्यक्षसामग्र्या एव प्रत्यक्षकार्यकारित्वसंभवेन सर्वत्र-सामग्र्या फलापन्हवापत्तेश्च ॥

एतेनैव ॥ चितोऽज्ञानाविरोधित्वं न साक्षित्वेन किं तु स्वरूपेणे-त्यादिना नाज्ञानप्रसंग इत्यंतेनोक्तमप्यपहस्तित । परमते शुद्धचैतन्यस्यैव कथंचित्साक्षिताया उपपादितत्वात् । अविद्यादिघटितस्य साक्षिताया दूषितत्वाच्च । घटादौ चैतन्याभिव्यंजनार्थं तद्विषयकवृत्तेरपरोक्षत्वस्यावश्यकत्वेन घटादिविषयकापरोक्षवृत्त्यैव तदज्ञानादिनिवृत्तिसंभवेन तत्र चैतन्यप्रतिबिंबनादि प्रक्रियाया आकरे दूषितत्वाच्च । घटादेर्विषयावच्छिन्नचैतन्याध्यस्तत्वादेः तादात्म्यस्य विषयतारूपत्वखंडनप्रस्तावे ज्ञेयस्य ज्ञानाध्यस्तत्वं तत्तादात्म्य-रूपं तद्विषयत्वमित्यादितत्प्रक्रियाखंडनेन निरस्तत्वाच्चेति ॥

यत्तु ॥ इदमत्र घटादीनां सुखादिभ्यो वैलक्षण्यं यद्घटादिकमा-वृतचैतन्याध्यस्तं - सुखादिकंत्वनावृतचैतन्याध्यस्तमित्यारभ्य न किंचिदप्य-नुपपन्नमित्यंतं । तदप्येतेनैवापाकृत । आवृतानावृतचैतन्यभागभेदस्या संभवदुक्तिकताया उक्तत्वात् । सुखादीनां घटादीना च ज्ञातैकसत्व तद-भावाभ्यां वैलक्षण्यसंभवेनोक्त कुकल्पनाया अयुक्तत्वात् । ज्ञातैकसत्वस्य च यावत्स्वसत्वं स्वप्रत्यक्षसत्वादिनैवोपपत्ते । सुखादीनां स्वसत्तादशाया मपि अनित्यत्वादिविवादेन न जानामीत्यादिव्यवहारस्य घटादाविव त्वयैवो-पपादितत्वाच्च । तदावरकाज्ञानकल्पितस्यैव तत्रारोपितत्वेन स्वोपादाना-ज्ञानाविषये साक्षिचैतन्ये सुखादीनामध्यस्तत्वासंभवस्यासकृदावेदि - तत्वाच्चेति ॥

यदपि ॥ अत्रेदं प्रष्टव्यं । सुखादावज्ञानप्रसंग इति कोर्थः । किं न प्रकाशते इति व्यवहारापत्तिः - उत आवृतचैतन्याध्यस्तत्वापत्ति रिति । आद्ये आवृतचैतन्याध्यस्तत्वरूपप्रयोजकाभावात् न तथा व्यव-हारः । अत एव न द्वितीय । तदेवह्यावृतचैतन्याध्यस्तं - यत्स्वो-त्पत्तिकाले एवाज्ञानविरोधि न भवति । यथा घटादीत्यादि । तदप्ये-तेन परस्तं । अज्ञानाद्यनुपहितशुद्धचैतन्यस्यैव त्वन्मते साक्षिपदार्थताया

न्युत्पादितत्वात् । सुखादिविषयकप्रत्यक्षरूपोक्तसाक्षिणोऽज्ञानाविरोधित्वे अज्ञातघटादाविव ज्ञातसुखादावपि न प्रकाशत इत्यादिव्यवहारापादनस्य सुल भत्वात् । त्वदीयकुकल्पनायास्तु आवृतचैतन्याध्यस्तत्वाभावरूप-प्रयोजकाभावे सिद्धे - न प्रकाशत इत्यादि व्यवहाररूपप्रयोज्याभावसिद्धि । तत्सिद्धौ च स्वोत्पत्तिकाल एवाज्ञानविरोधित्वसिद्ध्या अज्ञानविरोधित्वरूप प्रयोजकाभावत् आवृतचैतन्याध्यस्तत्वरूपप्रयोज्याभावसिद्धिरिति त्वदीत्यैवा-न्योन्याश्रयादिना दुष्टत्वात् । आवृतानावृतचैतन्यद्वैविध्यासंभवस्योदित-त्वाच्च । सुखादीनां स्वावच्छेदमात्रेणाज्ञाननिवर्तकत्वे वृत्तिदृष्टांतीकरणं-त्वत्यतानुचितं । वृत्यादेरपि साक्षिभास्यतया सुखादितुल्ययोगक्षेमत्वेन विप्रतिपन्नत्वात्। एतेनैव मनः सुखादौ प्रतिबिंबाश्रयमनः सुखाद्यवच्छेदकत्व-तदुत्पादकसामग्री नियम्यमित्यादिर्बिंदुटीकोक्तमप्यपास्तं । घटादौ वृत्ति प्रतीव मनः सुखादौ मनः सुखादिकं प्रति विषत्वरूपावच्छेदकत्वासंभवात् । चिति केवलमनः सुखाद्यवच्छेदेन प्रतिबिंबविशिष्टमनआदेरध्यासस्यानुवेधा-भावादिना निराकृतत्वाच्च ॥

यत्तु ॥ स्वच्छेप्यावृते ब्रह्मणि प्रमाणवृत्या तदाकारता - अस्वच्छे अनावृतेपि शुक्तिरूप्यादावविद्यावृत्या - स्वच्छे सुखादौ अनावृते सुखादौ स्वत इति सिद्धांतबिंदुसमतिकथनं । तदसारं ॥ तद्विषयत्वरूपतदाका-रत्वं प्रति स्वच्छतादेरप्रयोजकत्वात् । शुद्धस्य वृत्तिविषयतायास्त्वयैव निर-स्तत्वात् । जगन्मिथ्यात्वसिद्धे प्रागविद्यावृत्तिरूपभ्रमासिद्धेरुपदर्शितत्वात् । सुखादौ स्वाज्ञानविरोधिस्वप्रत्यक्षं विना तदाकारताया असंभवदुक्तिकत्वात् । उक्तविभागस्याप्रामाणिकत्वाच्चेति ॥

एतेनैव तथाचाय निष्कर्षः ॥ अद्वैतिभिरावृतचैतन्यभास्यत्वस्य सुखादावनंगीकारात् अनुक्तोपालंभन - अद्वैतमतस्वरूपाज्ञाननिबंधन चेदमा-पादनं चंद्रिकाकाराणामित्याद्यमन्प्रलापोप्यपोढः । तन्मते उपहितचैतन्यस्य

साक्षित्वासंभवस्योक्तत्वेन शुद्धस्यैव साक्षित्वसिध्या तत्रोक्तापदनस्य सूपपन्नत्वात् । विना मानं अद्वैतिभिरनंगीकारमात्रेणावृतचैतन्यभास्यतात्यागे तार्किकाणामनंगीकारेणेश्वरस्य सुखरूपताया अपि त्यागापत्तेः । एतत्कुकल्पनाया निर्मूलत्वाच्चेति ॥

यदपि ॥ किं च वृत्तेरज्ञानविरोधित्वं तन्निवर्तकत्वनिबंधन । साक्षिणस्तु तदप्रसक्तिनिबधनं । स्वरूपचैतन्यंसाक्षीति नाद्वैतिनोऽनुमन्यते। सुखादौ तत्प्रतिबिंबितंचैतन्यंज्ञानं । घटादौ तु तदाकारवृत्तिप्रतिबिंबित चैतन्यं ज्ञानमित्यादि । तदप्यत एव परास्तं ॥ उपहितचैतन्यस्य साक्षिताया दूषितत्वात । सुखादिविषयक वृत्त्यंगीकारपक्षे वृत्तेरज्ञानविरोधित्वं - पक्षांतरे तु तद्ग्राहकशुद्धचैतन्यरूपसाक्षिण एवाज्ञानविरोधित्वमूरीकर्तव्यं । अन्यथा तत्राज्ञानप्रसगात् । न्यायरत्नावल्युक्ताया वृत्तिज्ञाने चैतन्यप्रतिबिंबनादिप्रक्रियाया दूषितत्वात् । सुखादौ स्वच्छत्वेन चैतन्यप्रतिबिंबने तादृशे स्फटिकादावपि तत्प्रतिबिंबनापत्या वृत्तिवैयर्थ्यात् । परोक्षवृत्तावपि तत्प्रतिबिंबनप्रसंगात् । आत्मनीव सुखादिवृत्तेरेव वा साक्षिण एव वा सुखादि ज्ञानत्वसंभवेन तत्र चैतन्यप्रतिबिंबनादेरप्रामाणिकत्वात् । लघुचंद्रिकायां सुखादौ वृत्यभ्युपगमेन सुखादेरेवाज्ञानविरोधित्वानंगीकारात् प्रकृते तदुदाहरणस्यानुचितत्वाच्चेति ॥

यत्तु । तथा च यत् स्वाज्ञाननिवर्तकशून्य - तदज्ञानविषय इति नियमेपि न क्षति । सुखादेरेव तदज्ञानविरोधित्वांगीकारात् । आपादकाभावसहितस्यैवापाद्यानिष्टत्वस्य प्रयोजकत्वात् । अज्ञानापादकश्च यद्य ज्ञाननिवर्तकाभाव तर्हि तुच्छस्यापि तदापत्ति । न च तदिष्टं ॥ विद्यमानस्यैव पदार्थस्याज्ञानांगीकारादित्यादि - नाज्ञानापादकं प्रमज्यत इत्यंत । तदप्येतेन परास्त ॥ सुखादेरेवाज्ञानविरोधित्वस्य वृत्ते स्तुल्ययोगक्षेमाया. दृष्टांतताया‌श्चनिराकृतत्वात् । सुखादिसाक्षिणः शुद्धचैत-

न्यस्याज्ञानाविरोधित्वांगीकारात् । यत् विद्यमानत्वे सति अज्ञाननिवर्तक-शून्यं तदज्ञानवदिति नियमस्य निराबाधत्वाच्च । सुखादौ अज्ञाननिवर्त-कमद्भावमंगीकृत्य पुनस्तदभावस्यापादकत्वदूषणप्रयासस्य व्यर्थत्वाच्च । तेन सतोपि निवर्तकाभावस्यापादकत्व न सभवतीतिप्राप्त्या पूर्वविरोधेन व्याहतत्वा-च्चेति । तथाच सुखादिभासकस्यानुपहितचैतन्यरूपसाक्षिणोऽज्ञानाविरो-धित्वे अन्यस्य तद्विरोधिनोऽभावेनाज्ञाननिवर्तकज्ञानाभावोऽवर्जनीय एवेति प्रकृते आपादकसंपत्या आपाद्यानिष्टत्वेनचाज्ञानापादन युक्तमेव । त्वन्मते तुच्छेपि विकल्पाख्य वृत्ते तस्या धीत्वस्य चांगीकारेण किंचिद्रूपे-णाज्ञानस्य संमतत्वात् आपदकशरीरे विद्यमानत्वे सतीत्यस्य विवक्षितत्वाद्वा-क्तातिप्रसगपरिहारसभवाच्च । नित्यातींद्रये गुरुत्वादौ तज्ज्ञानस्याज्ञाना-निवर्तकत्व अज्ञानापादनस्येष्टत्वाच्चेति ॥

यच्च ॥ इत्यान्विशेष । नित्यपरोक्षाणां कदापि न भातीति वा भातीति वा न व्यवहार । सुखादीना तु सर्वदा न नभातीति व्यव-हार एवेति अभानापादकाज्ञानाप्रसक्तिरेवात्र विवक्षितेति न विरोध इति । तदप्यत एव निरस्तं । नित्यपरोक्षेपि धर्मादौ तद्भासकसामग्र्य-भावदशायां स्वमत्ताकालेपि धर्मादिकं न जानामीत्यादि व्यवहारस्य सर्वानु-भवसिद्धत्वेनाभानापादकाज्ञानस्यैव प्रसक्तत्वात् । सुखादावप्यज्ञान-निवर्तकाभावे अभानापादकाज्ञानस्यैवापाद्यमानत्वाच्च । त्वयापि सुखा-दावनित्यत्वादिविषये स्वसत्तादशायामप्यभानापादकाज्ञानस्याभ्युपगतत्वा-च्चेति ॥

एतेनैव ॥ सुखादावसत्वापादकाज्ञानसत्वेपि नाभानापादकाज्ञानं - सुखादेरेव वा तत्साक्षिणो वा अज्ञानविरोधित्वादित्यादि - प्रकाशप्रसरोक्त-मपास्तमित्यत निरस्त । सुखादिग्राहकानुपहितचैतन्यरूपसाक्षिणोऽज्ञानावि-रोधित्वांगीकारात् । सुखादेरेव विरोधिताया निरस्तत्वात् - अनुपहिता-

शायामसत्वापादकाज्ञानस्यैवोत्पत्तिदशायामपि अज्ञाननिवर्तक सामग्र्यभावे अभानापादकाज्ञानस्याप्यवारणीयत्वात् । घटादौ वृत्तेरज्ञानविरोधितायाः संमतत्वेन तत्राज्ञानापादनस्यानुचितत्वाच्चेति ॥

यत्तु ॥ अत एव सुखादिकं - अज्ञानविषय । स्वाज्ञाननिवर्तकज्ञानाविषयत्वात् अंधकारस्य घटवदिति प्रसरोक्तमपास्तं । असत्वापादकाज्ञानविवक्षायां सिद्धसाधनात् । अभानापादकाज्ञानविवक्षायांस्वरूपासिद्धेः । सुखादेरेवाज्ञाननिवर्तकज्ञानपदेन ग्रहणसंभवात् । सुखाद्युत्पत्तिसमकालमेव सुखावच्छिन्नं चैतन्यमनावृतं भवति । घटादिकंत्वावृत चैतन्याध्यस्तं । ततो न ज्ञातैकसादित्यादि - नेहवितन्यते इत्यंतं । तद प्येतेनैवापास्तं ॥ उत्पत्तिदशापन्नं सुखादिकं पक्षः । अभानापादका ज्ञानविषयत्वमेव साध्यं । स्वाज्ञाननिवर्तक स्वसमानविषयक ज्ञानाविषयत्वमेव हेतु. ज्ञानं तु ज्ञप्तिरेव । नचोक्तदोष. ॥ सुखादेरेवाज्ञानविरोधित्वस्य दूषितत्वात् ' सुखविषयकज्ञानपदेन सुखविवक्षावचनस्योन्मादमूलत्वाच्च । न हि सुखं - स्वविषयं - ज्ञानपदवाच्यं - दृष्टमिष्टं वा - ज्ञानपदेन ज्ञप्तेरेव विवक्षितत्वात् । त्वयापि साक्षिण एव सुखादिज्ञानत्वांगीकाराच्च । सुखाद्युत्पत्तिसमकालमेव सुखावच्छिन्नं अनावृतं भवतीति कल्पना तु - न युक्ता । अनावृतप्रदेशावच्छेदेनैव सुखादिकमुत्पद्यत इत्यंगीकार विरोधात् । उत्पत्तिसमय एवानावृतं भवतीत्यत्र कारणविशेषानिरूपणात् । पूर्वोक्तरीत्या अन्योन्याश्रयाच्च । अखंडे चैतन्येभगभेदासंभवस्योक्तत्वाच्च । उत्पत्तिसमये अनावृतत्वकल्पनायामपि अनियतानंतांत करणप्रदेशावच्छेदेनतत्रैवचैतन्ये तदैवोत्पन्नघटादीनामपि ज्ञातैकसत्वप्रसंगाच्च । सुखादेरुत्पत्तिज्ञप्त्यो समनियतत्वमात्रेण ज्ञातैकसत्वोपपत्तावनावृतचैतन्यादिकल्पनाया निर्मूलत्वाच्च । घटादेर्विषयावच्छिन्ने - मूर्त्याद्यवच्छिन्ने वा चैतन्ये अध्यस्तत्वेन साक्षात् शुद्धचैतन्याध्यस्त्यासंभवदुक्तिकत्वाच्चेति ।

यत्तु ॥ अयमत्र निष्कर्षः सुखादिकं साक्षिचैतन्याध्यस्तमेवोत्पद्यते । उत्पत्तिसमकालमेव प्रकाशमानमित्यादि - तदप्ययुक्तं ॥ सुखादेर्यावत्स्वसत्वं प्रकाशमानत्वनियमेन - स्वोत्पत्तेः स्वज्ञप्तिसमनियततया ज्ञातैकसत्वस्योपपादितत्वेन तदर्थमध्यासकल्पनाया अयुक्तत्वात् । अनावृतस्याध्यासाधिष्ठानताया निरस्तत्वाच्च । सुखाकारवृत्यनभ्युपगमे - सुखादिभासकसाक्षिणोनुपहितस्याज्ञानाविरोधितया स्वाज्ञाननिवर्तकज्ञानाभावेच सति सुखादौ स्वसत्तादशायामपि भातीति व्यवहारानुपपत्तेर्दुर्निवारत्वात् । न्यायरत्नावल्युक्तप्रकारस्य - लघुचंद्रिकोक्तस्य च प्रकारस्य दूषितत्वाच्च ॥

यत्तु । भातिशब्दार्थोहि साक्षात्कारः स्वावच्छिन्नवृत्तिनिष्ठत्व स्वनिष्ठत्वान्यतरसंबंधेन विषयविशिष्टप्रतिबिंबप्रयोजकप्रयोज्यविशिष्टचिदेव - सुखोत्पादकसामग्र्येवाज्ञानविरोधिनीति न्यायरत्नावलीपक्षे अज्ञानविषयत्वाभावप्रयोजकविशिष्टचित् साक्षात्कारः । अनित्यत्वभ्रमाधिष्ठानतया सुखादावज्ञानविषयत्वस्यप्रसिद्धत्वादित्यादि । तदप्येतेन परास्तं ॥ घटदिवृत्तौ चैतन्यप्रतिबिंबनस्य - स्वच्छतामात्रेण सुखादौ चैतन्यप्रतिफलनस्य चानेकातिप्रसंगगहननिविष्टतया तत्कल्पनाया निर्मूलत्वात् । चरमवृत्तौ ब्रह्मणि वा चैतन्यप्रतिबिंबनाभावेन चरमवृत्तेः साक्षात्कारत्वानुपपत्तेश्च । ज्ञानसामग्र्यामपि दुर्लभस्याज्ञाननिवर्तकत्वस्योत्पादकसामग्र्यामसंभावितत्वात् । सुखादावनित्यत्वभ्रमप्रयोजकाज्ञानविषयत्वाभावं प्रति नित्यत्वप्रकारकानुमित्यादेः प्रयोजकत्वेपि सुखस्वरूपग्राहकचितस्तत्प्रयोजकत्वाभावेनोक्तांगीकारस्यानुचितत्वात् । वृत्तिप्रतिबिंबितचितः फलशब्दार्थत्वेपि भाति शब्दार्थत्वानंगीकारात् प्रतिबिंबितचित एवार्थप्रकाशकत्वसमवेन तत्प्रयोजकप्रयोज्यविशिष्टचितः साक्षात्कारत्वोक्तेरयुक्तत्वात् । सुखादावनित्यत्वाज्ञानस्याभानापादकस्याप्यंगीकारे मंडनाद्युक्ताज्ञानप्रसंगखंडनस्य स्वव्याहतत्वापाताच्चेति ॥

यदपि । घटावच्छिन्नचित शुद्धचितश्चाभेदेन घटज्ञानादेव मोक्षापत्तिरिति प्रसरोक्तं न क्षोदक्षमं । विशिष्टज्ञाने शुद्धस्याभानादित्यादि । तदप्येतेनैव परास्तं । त्वन्मते विशिष्टकेवलयोस्तादात्म्यांगीकारेण कल्पितभेदमत्वेपि तयोरभेदस्य तात्विकत्वात् । अतात्विकस्य च तात्विककार्याविघातकत्वाच्च विशिष्टचिद्विषयकज्ञानस्यापि विशिष्टकेवलतात्विकाभेदबलेन केवलविषयकत्वानपायेनोक्तापत्ते दुर्निवारत्वात् । विशिष्टचिति शुद्धचितोऽनुगमेन विशिष्टज्ञाने शुद्धभानस्यावर्जनीयताया असकृदावेदितत्वाच्चेति । तथा च चन्द्रिकोक्तं सुखादावज्ञानप्रसंजनं न शतेनापि प्रयत्नानां दीपिकाकारेण परिहर्तुं शक्यमिनितत्राशक्यकार्ये दीपिकारप्रयास स्वाज्ञानाद्याविष्कारनिदानत्वान्नकेवलं निष्फलं किं तु विरुद्धफलश्च । तस्मात्परोक्तस्याभासत्वाद्ग्रंथकृदुक्त दूषणंसुस्यमितिसिद्धं ॥ . . ....

❀ परमते विषयार्थमध्यासभंगः ❀

यत्तु । चंद्रिकायामित्यारभ्य प्रकाशप्रसरकाराः सदेवेत्याद्युपक्रमादिसंदर्भे विशिष्टार्थपार जीवब्रह्मभेदमेव गोचरयति । तत्त्वमसि वाक्यस्य विशिष्टाभेदेप्यवांतरंतात्पर्यमिति निरूपयंति । मंडनकारास्तु ॥ प्रलये अनादिभावानां सत्वांगीकारेण द्वितीयसामान्याभावबोधने तात्पर्यायोगात् - चिन्मात्रतात्पर्यकत्ववर्णनं सदेवेत्यादेरनुचितमेव । ततश्च तत्त्वमसिवाक्यस्य विशिष्टाभेदपरत्वमेव । अन्यथा ह्यप्रसक्तप्रतिषेधापत्तिरिति । अत्राद्वैतिना समाधान तु विशिष्टाभेदतात्पर्यग्राहकानिरूपणात् न विशिष्टाभेदपरत्वं । किं तु न्यायामृतोक्तस्य चैतन्यमात्रपरत्वाभावस्य शतधा दूषणंनाद्वैतसिध्याद्युक्तरीत्या चैतन्यमात्रपरत्वमेवोपक्रमादिबलादित्यादि ॥

तदविमर्शसुंदरं ॥ तथाहि । "एकमेवाद्वितीयं सन्नामरूपविवर्जितं । सृष्टेः पुराधुनाप्यत्र तादृक् सत्तदितीर्यते । श्रोतुर्देहेंद्रियातीत वस्त्वत्र त्वंपदेरितं । एकता ग्राह्यतेऽसीति तदैक्यमनुभूयता"मिति रहस्योपनिषदुक्तरीत्या पूर्वप्रक्रांतवाचिना तत्पदेन पूर्वप्रकृतं सर्वज्ञत्वाद्युपलक्षितं चैतन्यमात्रं - त्वं पदेन तु देहेंद्रियातीतं अल्पज्ञत्वाद्युपलक्षितचैतन्यरूपवस्तुमात्र च विवक्षित्वा तात्पर्यग्राहकासिपदसमभिव्याहृतसामानाधिकरण्येन तयोरुपलक्षितयोर्भेदभ्रमविरोधी उपलक्षिताभेदबोधोद्वारभूतः चैतन्यस्वरूपमात्रबोध फलीभूतो जायत इति त्वसिद्धांतानुरोधेन तत् - त्वं पदाभ्यामुपलक्षितचैतन्यमात्रस्य विशिष्टविषयकशक्त्या - लक्षणायावाबोधने

सति तयोरुपलक्षितयोरभेदबोधः सामानाधिकरण्येन भवतीति खल्वद्वैतिनां तत्त्वमसिवाक्यार्थनिष्कर्ष । सति चैवं तत्ववादिभिः सदेवेत्याद्युपक्रमस्य निर्विशेषचैतन्यस्वरूपमात्रे तात्पर्यनिरासेन सच्छब्दस्य विशिष्टार्थत्वं - तत एव तत्पदस्यापि विशिष्टपरत्वं - त्वंपदस्य तु संबोध्य चेतने शक्तस्य तच्छ-रीरावच्छिन्नविशिष्टचेतनार्थत्वमिति रीत्या तत्त्वंपदयोर्विशिष्टापरत्वे व्यवस्था-पिते सति तयोर्विशिष्टयोरसिपदसमभिव्याहृतसामानाधिकरण्येनाद्वैतमतरीत्या अभेदबोधनसंभवेन तत्त्वमसीत्यस्य विशिष्टाभेदबोधतात्पर्यनिर्णायकत्व परोप-न्यस्तोपक्रमादेरेव तत्ववादिभिर्विशिष्टार्थपरत्वेन निर्णीतस्य जागरूकत्वप्राप्त्या विशिष्टाभेदतात्पर्यनिर्णायकाभावोक्तिस्तावदयुक्तैव । यथा हि त्वन्मते सदे-वेत्याद्युपक्रमादेश्चैतन्यमात्रपरत्वेन तत्त्वमसीत्यस्य चैतन्यस्वरूपाभेदबोधतात्प-र्यनिर्णायकत्वं - तथा तत्ववादिभि' सच्छब्दस्य प्रलयकालावस्थितत्व - सत्ता श्रयत्व - प्रजाधारकत्वादि विशिष्टार्थकत्वेन तद्घटितोपक्रमादेरपि विशिष्टार्थ-त्वेसमर्थिते सति - तस्यैवोपक्रमादेस्तत्त्वमसिवाक्येन विशिष्टाभेदे बोधनीये तात्पर्यनिर्णायकत्वमवर्जनीयमेव । उक्तोपक्रमादेरन्यत्र विशिष्टभेदता-त्पर्यनिर्णायकत्ववचनं तु तत्त्वमसीत्यादेस्तत्ववादिरीत्या व्याख्यानमनुरुध्येति न तद्विरोधः । प्रकृते तु अद्वैतरीत्या तद्वाक्यव्याख्यानं विवक्षि-त्वोक्तोपक्रमादेर्विशिष्टार्थकादेव तत्पदस्यापि विशिष्टार्थपरत्वे सिद्धे अद्वैतरीत्या तत्त्वंपदविवक्षितयोर्विशिष्टयोरभेदस्यासिपदसहितसामानाधिकरण्येन बोधनस्य निर्बाधतया तत्त्वमसीत्यस्य विशिष्टाभेदबोधतात्पर्यनिर्णायकत्वं परोपन्यस्तवि-शिष्टार्थपरोपक्रमादेरक्षुण्णमेव । तथा च प्रकाशप्रसर - मंडनाद्युक्तरीत्या विशिष्टार्थपरात् त्वदुपन्यस्तोपक्रमादेरद्वैतिरीत्या तत्त्वमसीत्यनेन विशिष्टाभेद-बोधने तात्पर्यनिर्णायकताया अकामेनाप्यंगीकार्यत्वात् । न्यायामृतोक्त-स्याद्वैतसिद्ध्यादौ शतधा निरसनवत्त्वं तु बालभाषणमेव । प्रकाशप्रसर एव महा वाक्यार्थखंडनप्रकरणे अद्वैतसिद्धिलघुचंद्रिकाद्युक्तयुक्त्याद्याभासनि-

रासेन न्यायामृतोक्तस्यादूष्यतया सुस्थिरतायाः प्रदर्शितत्वात् । अत्रापि तत्र तत्र प्रसक्तानुप्रसक्त्या लघुचंद्रिकादिनिरसनप्रकारस्योपदर्शितत्वादुपदर्शयिष्यमाणत्वाच्च । तथाच तथावचनं - तत्ववाधाकरग्रंथांग्यनिमित्तं प्रेक्षावद्भिरनादेयमेवेति ॥

यत्तु । एतेन मुख्यार्थत्वाय विशिष्टाभेदः प्रतिपादनीय इतिमंडनोक्तमपास्तं । तात्पर्यविषयार्थबोधकत्वं हि मुख्यार्थत्वं । न हि विशिष्टाभेदतात्पर्यनिरूपणं मंडनाकारैरन्यैर्वा कृतं - किं तु सदेवेत्याद्युपक्रमस्य विशिष्टार्थत्वेन विशिष्टभेदतात्पर्यनिरूपणमेव कृतं - न हि चैतन्यमात्रतात्पर्यकत्वाभावावधारणं - विशिष्टभेदतात्पर्यनिरूपणं वा विशिष्टाभेदतात्पर्यनिर्णयोपयुक्तं । किं तु तद्विरोध्येवेति विशिष्टाभेदतात्पर्यनिरास एव कृत इति चंद्रिकामुंडनमेवकृतमित्यादि । तदप्येतेनैव निरस्तं । सदेवेत्यादि त्वदुपन्यस्तोपक्रमादेर्विशिष्टार्थत्वोपपादनद्वारा तत्त्वमसीत्यस्याद्वैतमतरीत्या व्याख्यानमनुरुध्य विशिष्टाभेदतात्पर्यनिर्णायकत्वस्योपपादितत्वेनाद्वैत्यभिमतश्रुत्यर्थानुरोधेन विशिष्टाभेदतात्पर्यनिरासस्याकृतत्वात् तत्क्रमनिबंधनासंबद्धसोत्प्रासदूषणाभासजल्पनस्योन्मत्तप्रलापत्वेनानादरणीयत्वात् । क्वचिद्विशिष्टाभेदतात्पर्यनिरासस्तु तत्ववाद्यभिमतश्रुत्यर्थमनुरुध्येति प्रागेवावोचाम ॥

यदपि ॥ न हि निर्विशेषचैतन्यविज्ञाने विशिष्टाभेदबुद्धिरुपाय इति न तत्रावांतरतात्पर्यमपि । महातात्पर्योपयुक्त एवावांतरतात्पर्यांगीकारात् । न हि गंगायां घोष इत्यत्र शक्यार्थबोधेप्यवांतरंतात्पर्यं कस्यापि संमतं । अत एव यजमान प्रस्तर इत्यादौ प्रस्तराभेदे नावांतरतात्पर्यं । सन्मूलइत्यादौ तु निषेधार्थं प्रसक्त्यपेक्षसद्वितीयत्वबोधनं महावाक्यार्थसिध्युपयोग्येव । किं च यत्र शक्यार्थसंबंध. प्रमाणांतराबाधितः तत्रैव शक्यार्थबोधे अवांतरं तात्पर्यं - न च विशिष्टाभेद' प्रमाणांतराबाधितइत्यादि । तदप्युक्तार्थाज्ञानविजृंभितमेव । तथा हि ॥ तत्त्वं पदार्थभूतयोर्विशिष्ट-

चेतनयोरभेदबोधोप्यखंडार्थबोधं प्रति द्वारत्वेन संक्षेपशारीरके अभिहित । "सामानाधिकरण्यमत्र भवति प्राथम्यभागन्वय' पश्चादेव विशेषणेतरतया पश्चाद्विरोधोद्भव । उत्पन्ने तु विरोध एकरसके वस्तुन्यखंडात्मधी सर्वै-रेवपदैरय समुदितो ज्ञेय क्रम. सूरिभि"रित्युक्ते । सामानाधिकरण्यं समानविभक्तिकत्वनिश्चय । प्राथम्यभागिति सामानाधिकरण्यविशेषणं । विशेषणेतरतयान्वय' पदार्थयोस्तादात्म्येन विशेषणविशेष्यभवावगाहिबोध । पश्चादनंतरं विरोधोद्भव बाधकप्रतिसंधानेनोक्तबुध्यप्रामाण्यधीर्जायते । ततश्चैकरसे वस्तुनि चैतन्ये तद्विषय इति यावत् । अखंडात्मधी' अख-डस्वरूपधीर्जायत इति तत्पद्यविवरणमद्वैतचद्रिकायां कृतं । तथाचात्र त्विद्विषयकबोधद्वयस्यैवोक्तविशिष्टयोस्तादात्म्यधियोप्युक्तप्रणाड्याद्वारताया कंठत एवंक्तत्वात् तदनुपयोगवचनं तावदज्ञानमूलमेव ॥

अत्रोक्तमद्वैतचद्रिकाया ॥ तादृशतादात्म्यावगाहिबुद्धे क्वचिदु-त्पत्वमात्रेण तस्य द्वारत्वोक्ति । नियमेन तादृशबोधोत्पत्तौ मानाभावात् । अन्यथा गगाया घोष इत्यादावपि नियमेन प्रवाहवृत्तिर्घोष इत्याकारकबाधि-तार्थबोधस्यावश्याश्रयणीयत्वात् प्रागेव विशेषदर्शिनां तद्वाक्याच्छाब्दानुभवा-भावप्रसगात् । न चान्यत्र तन्नियमाभावेपि प्रकृते तादृशबोधनियमोस्तु । नेहनानेत्यादिवाक्यस्याखंडार्थबोधपरत्वेपि द्वारीभूतमिथ्यात्वबोधे अवांतरता-त्पर्यस्य सत्वेन तादृशबोधवदितिवाच्य । तत्र मिथ्यात्वबोधे अवांतरता-त्पर्यस्ययुक्तत्वात् मिथ्यात्वस्य व्यावहारिकत्वेन तदंशे व्यावहारिकप्रामा-ण्याक्षतेः । प्रकृते च विशिष्टद्वयतादात्म्यस्य प्रातीतिकत्वेन तदंशे व्यावहारिकप्रामाण्यायोगात् । तथात्वे यजमानप्रस्तरत्वादिबोधेपि श्रुते-रवांतरतात्पर्यापत्तेरिति । अत्रोच्यते ॥ विशिष्टद्वयतादात्म्यस्य प्राती-तिकत्वेपि कुतस्तदंशे अप्रामाण्य । प्रातिभासिकविषयकस्य प्रामाण्य विप्रतिषिद्धमिति चेत्तर्हि व्यावहारिकविषयकस्यापि कुतो न विप्रतिषिद्ध ।

विषयीभूतस्य यत्किंचित्कालाबध्यत्वस्यां ततो बाध्यत्वस्य च साम्यात् । विषयस्य. बाध्यत्वे तुल्ये बाधविलंबाविलंबयोरप्रयोजकत्वात् । तयोश्च विषयवैलक्षण्यासंपादकत्वात् । अन्यथा असंजातबाधभ्रमविषयस्याप्यर्थक्रियापातात् । ज्ञानेनाज्ञाननिवृत्या तत्कार्यनिवृत्तावद्वितीयब्रह्मभावरूपमोक्षसिध्या प्रातिभासिकप्रामाण्यादिप्रक्रियायाएवाप्रयोजकत्वात् । किंच प्रातिभासिकविषयकत्वंचेदप्रामाण्यं शुक्तिरजतं दोषजन्यप्रतीतिविषय इति वाक्यमप्रामाणं स्यात् । तद्विधेयकत्वमप्रामाण्य चेत् शुक्तिरजने दोषजन्यप्रतीतिविषयत्वमिति ज्ञानमप्रमाणं स्यात् । प्रकारतायामाधेयतासंबंधानवच्छिन्नत्वोपदाने ह्रदे वन्हिरित्यादि ज्ञानमप्रमाण न स्यात् । ज्ञानं विषयितया प्रातिभासिकवदिति ज्ञानस्य भ्रमत्वापत्तिश्चेति ॥

किं च विशिष्टयोर्मिथ्याभेदे प्रत्यक्षादिना गृहीतेपि तयोरभेदस्य भेदविषमसत्ताकस्याबाधितत्वान्न तद्बोधस्याप्रामाण्य । वस्तुतस्तु ॥ तत्त्वमसीतिश्रुत्या अनन्यशेषया ह्यसंभावितदोषया च महावाक्यरूपया लक्षणां विनैव लब्धे सर्वज्ञत्वाल्पत्वोपहितयोरभेदे तात्विकतैव युक्ता । नहीदृशश्रुतिप्रमापितार्थे संभावितदोषयोः प्रत्यक्षानुमानयोर्बाधकत्वं सभवदुक्तिकमपि । न च नेहनानेति श्रुत्योपहितयोरेव मिथ्यात्वबोधनेन तदभेदस्य न तात्विकत्वसंभव इति वाच्य । महत्तरवाक्यस्य मुख्यार्थत्वानुरोधेन किंचनेति सामान्यश्रुतेरेव संकोचस्यौचित्यात् । उक्तं च वेदांतपरिभाषायां ॥ "ननु नाहमीश्वर इत्यादिप्रत्यक्षेण - विरुद्धधर्माध्यासलिंगेन च जीवपरयोर्भेदस्यावगतत्वेन तत्त्वमसिवाक्यमुपचरितार्थमिति चेन्न । भेदप्रत्यक्षस्य संभावितकरणदोषस्यासंभावितकरणदोषजन्यज्ञानेन बाध्यमानत्वात् । अत एव नानुमानमपि प्रमाणं । अगमबाधात् ॥ मेरुपाषाणमयत्वानुमानवदिति । नाप्यागम. ॥ अनुपलंभात् - ममत्वाच्चेति" ॥

किं च व्यावहारिकविषयकत्वेन प्रामाण्योक्तिरयुक्तैव । व्यावहारिकार्थबोधकस्य दीर्घभ्रांतिहेतुत्वेनात्यंताप्रामाण्यापातस्यासकृदावेदित - त्वात् ॥

किं च त्वन्मते मृत्त्वघटत्वोपहितयोस्तादात्म्यांगीकारात् अविरुद्धोपाधिद्वयोपहितयोस्तादात्म्यमवश्याभ्युपगंतव्यं । तथा च जीवत्वेशत्वयोरेककाले एकस्मिन् चेतने समावेशस्य त्वन्मतसिद्धतया तत्र भवता विरोधस्य दुरुपपादत्वात् तदुपहितयोरभेद एव बोध्यतां । तत्र भेदस्य कल्पितत्वेनाभेदस्य तात्त्विकत्वांगीकारात्

किं च "कार्योपाधिरयं जीव: कारणोपाधिरीश्वर" इति श्रुतिबलादविद्यांत:करणरूपकारणकार्योपाध्युपहितयोर्जीवेश्वरत्वप्राप्त्या कारणोपहितस्य कार्योपहितं प्रति कारणत्वसंभवात् जीवेश्वरयोस्तादात्म्यस्यैव बोधनसंभवादखंडार्थत्वं निर्मूलमेव

एवं बाधायां सामानाधिकरण्य तत्त्वमसीत्यादौ सिद्धांतलेशादिषूपपादितमितिनाखंडार्थतावश्यकतापि ॥

किं च अद्वैतचंद्रिकायामेव शोधकवाक्यजन्याखंडसाक्षात्कारस्य प्रपंचभ्रमनिवर्तकत्वमाशंक्य जीवत्वेशत्वनिष्ठप्रकारता निरूपितचैतन्यमात्रनिष्ठविषयताकज्ञानस्यैव जगन्निवर्तकत्वं सिद्धांतयित्वा तत्त्वमसीति महावाक्यजन्यबोधीयचैतन्यविषयता स्वपूर्वतनज्ञानविषयीभूत जीवत्वेशत्ववृत्तिप्रकारता निरूपिता भवति । तज्ज्ञानाविषयस्यापि तन्निष्ठविषयतानिरूपितप्रकारतायाः प्राचीननैयायिकैरंगीकारात् । अत एव निर्विकल्पकोपस्थित घटत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपकत्वमात्रं सविकल्पके - न तु घटस्यापि तत्र विषयत्वं तैरंगीकृतं । गुरुणापि भ्रमस्थले इदंज्ञानाविषयीभूतरजतत्वनिष्ठप्रकारता निरूपितविषयता इदं ज्ञाने स्वीक्रियते । तथा च तादृशजीवत्वेशत्वोपलक्षित चैतन्यविषयक महावाक्यार्थज्ञानं स्वाविषयीभूतेशत्वजीवत्वनिष्ठप्रकारता-

निरूपितचैतन्यमात्रनिष्ठ विषयताकं भवतीति मतांतरमुपन्यस्तं । तथा अनृतत्वादिभ्रमहेतुभूतयोरीशत्व जीवत्वोपलक्षितचैतन्यविषयकाज्ञानयोर्निवर्तके अवांतरवाक्ये तादृशचैतन्ययोर्भेदभ्रमहेतुभूतचैतन्यमात्रविषयकाज्ञाननिवर्तक महावाक्यमिति विवेक इति चोक्त । ततश्च तत्पदार्थशोधकसत्यादिवाक्यस्य नियामकत्वादिधर्ममिथ्यात्वग्रहपूर्वके जीवस्य निरतिशयत्वादिबोधे तात्पर्यवत् - प्रजाधारकत्वादिविशिष्टबोधे निषेध्य समर्पकतया सदादिपदघटितसृष्टिपरवाक्यस्य तात्पर्यवच्च - जीवत्वेशत्वोपलक्षित चैतन्ययोर्भेदभ्रमनिरासकतत्त्वमसीति महावाक्यस्यापि सर्वज्ञत्वादिधर्ममिथ्यात्वग्रहपूर्वक स्वस्वरूपनिरतिशयानंदाद्यात्मकत्वनिश्चयाय निषेध्यसमर्पकोपहिताभेदबोधेपि तात्पर्यमावश्यकमेव । त्वयैवोत्तरत्र उपहिताभेदबोधस्याप्युपलक्षितभेदभ्रमनिवर्तकत्वोक्तेश्च तत्रावांतरतात्पर्यनिरास· स्वव्याहत्यादिना अनुचितएव ॥

किं च उपहितयोर्भेदस्य व्यावहारिकत्वे अभेदस्तात्विकोस्तु । न तु प्रातीतिक ॥ मानातराविरोधस्योक्तत्वात् । तस्मादुपहिताभेदबोधतात्पर्यग्राहक त्वदुपन्यस्तोपक्रमादेरुपपादनात् - अखंडार्थबोधीयचैतन्यविषयताया· जीवत्वेशत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितत्वप्रयोजकत्वात् - निषेध्यसमर्पणार्थत्वात् - तयोः कार्यकारणभावापन्नत्वेन तत्तादात्म्यस्यागीकृतत्वात् - अविरुद्धोपाधिद्वयवतोरभेदस्याबाधितत्वात् - उपहिताभेदबोधस्याप्युपलक्षितभेदभ्रमविरोधित्वाभ्युपगमाच्च विशिष्टाभेदबोधे महावक्यस्यावांतरतात्पर्यमकामेनाप्युपेयमिति सिद्धं । एतेनप्रतिबंदीद्वयमपि मोचितं । बहुधा वैषम्यात् । तथाहि ॥ प्रकृते विशिष्टाभेदबोधस्यानेकधा महावाक्यार्थबोधोपयोगस्योपदर्शितत्वेन तद्वत् गंगायां घोष इत्यादौ बाधितवाच्यार्थबोधस्य विवक्षितार्थबोधानुपायत्वात् । तात्पर्यग्राहकाभावात् - अर्थस्य बाधितत्वात् - अद्वैतचंद्रिकायामेव बहुधा वैलक्षण्यस्योपपा-

दितत्वाच्च न तत्प्रतिबंदी युक्ता । यजमानः प्रस्तर इत्यादावपि तद्बो-
धस्य विवक्षितबोधानुपायत्वात् - तत्तात्पर्यग्राहकाभावात् । यजमानप्रस्त-
राभेदस्य प्रत्यक्षबाधितत्वात् - तत्सिद्धिपेक्षिया तत्र गौणार्थतायाः पूर्वतंत्रे
समर्थितत्वात् - अद्वैतिभिरप्यत्राखंडबोधस्यानंगीकृतत्वाच्च न तत्प्रतिबंद्यपि
युक्ता । प्रकृते तु विशिष्टयोस्तात्विकाभेदस्यमानांतराबाधितत्वोपपादनेन
शक्यार्थसंबधस्या बाधितत्वात । प्रत्युत सत्यादिवाक्ये शबले सत्यत्वादिसंब-
धस्य बाधितत्वेपि तत्रापौनरुक्त्यादिलाभायापर्यायतासिद्धये च बाधितवाच्या-
र्थविषयकबोधे तात्पर्यागीकाराच्च प्रकृते नावांतरतात्पर्यनिराक्रियाशक्या ।
अवांतरतात्पर्यविषयस्याबाधितत्वेन तात्विकतापि दुर्निवारैव । तथा च
प्रकाशप्रसरोपदर्शितरीत्या तत्त्वमसिवाक्यस्य तात्विकविशिष्टाभेदबोधकत्वसं-
भवेन विषयार्थमध्यासवर्णनमयुक्तमिति चंद्रिकोक्तदूषणस्यात्यंतसंश्लिष्टस्य
केनाप्युद्धर्तुमशक्यतया वज्रलेपत्वादत्र दीपिकाकारस्य प्रयासो विफलो
विरुद्धफलश्चेति सिद्ध ॥

यदपि ॥ यत्तु प्रकाशप्रसरे - कथं सर्वज्ञत्वाल्पज्ञत्वयोर्विरोध । एकस्मिन् चैतन्ये समावेशांगीकारात् । भिन्नधर्मिनिष्टत्वे च न धर्मपरित्यागेनापि धर्मिणोरैक्यं । न हि गोत्वाश्वत्वपरित्यागेन गवाश्वयोरभेद संभवतीत्युक्तमद्वैतस्वरूपानवबोधविजृंभितं । न हि गवाश्वयोर्जीवेश्वरयोरिवौपाधिकोभेद । न वा सर्वज्ञत्वाल्पज्ञत्वयोरेकचैतन्यनिष्टत्वमित्यादि । तदेवोक्तवाक्यार्थाज्ञानविजृंभितं । सर्वज्ञत्वाल्पज्ञत्वयो स्वभावतोभिन्नधर्मिनिष्टत्वे खलु धर्मपरित्यागेपि धर्मिणोरैक्यं न सिध्यतीत्यत्र गवाश्वादिकमुदाहृतं । न हि घटाकाशमठाकाशयोर्गवाश्वयोरिवानौपाधिकभेदोस्ति । तथाच गवाश्वयोर्घटाकाशमठाकाशादिवैषम्योपपादनं न परसमीहितार्थस्यसाधकं । प्रत्युतास्मदभिमतार्थस्यैव । न च मायांतःकरणरूपोपाधिभेदाद्भिन्नधर्मिनिष्टत्वमेव विवक्षितं । न त्वनौपाधिकभेदवद्वृत्तित्वं अत

उक्तं सर्वं युक्तमितिवाच्यं । मायादिरूपोपाधेश्चैतन्ये कृत्स्नैकदेशसंबंध-विकल्पतद्दूषणादिनौपाधिकभेदस्यान्यत्र दूषितत्वात् । खडने मायांतःकर-णादिरूपनानोपाधिसबंधादेकस्मिन्नेव चैतन्ये सर्वज्ञत्वासर्वज्ञत्वादिनानाधर्मसं-क्रातेरुक्तत्वात् - चैतन्यस्य स्वभावतोऽखंडत्वेनांशभेदाभावात् । कृत्स्नैकदेश-संबंधानुपपत्त्या भेदकल्पनायोगाच्च सर्वज्ञत्वाल्पज्ञत्वयोरेकचैतन्यनिष्टत्वस्यावर्ज-नीयतया प्राप्तत्वेन तदपलापायोगश्चेति ॥

एतेन यथाचेत्यादिना न्यायामृतादिनिरासेन तत्त्वमसीत्यादेश्चैतन्य-मात्रपरताया अद्वैतसिध्यादिषु समर्थनोक्ति - ब्रह्मविद्याभरणादौ भेदपरत्व-खडनोक्तिश्च परास्ता । अद्वैतचंद्रिकादिखडनेन तत्त्वमस्यादिवाक्यानाम-खंडार्थनिष्टताया बहुधा महावाक्यार्थखंडने दूषितत्वात् - प्रकाशप्रसरे लेश-तस्तत्प्रकारस्योपदर्शितत्वाच्च । ब्रह्मविद्याभरणादिखंडनेनैकाद्वितीयादि-पदानां विशिष्टार्थपरताया समर्थितत्वात् - मिथ्यात्वादिपरताया निरा-कृतत्वाच्चेति ॥

यत्तु । यदपि प्रकाशप्रसरे इत्यादिना सदेवेत्यादि वाक्यं तत्त्वम-सिवाक्यस्य नोपक्रम इत्युक्तं न क्षोदक्षमं । लघुचंद्रिकायां सदेवेत्यादेरुप-क्रमत्वपरतया व्याख्यातत्वात् । किं तु कारणव्यतिरेकेण कार्याभावः प्रतिज्ञावाक्यावगत सदेवेत्यनेनावगम्यत इति तस्यैवोपक्रमत्वमित्यादि । तदप्यज्ञानमूलं ॥ सदेवेत्यादेर्ब्रह्मानंदोक्तार्थस्य प्रकाशप्रसर एव दूषितत्वात्। नवप्रकरण्या अवांतरभिन्नप्रकरणत्वात् । ब्रह्मण परिणाम्युपादानत्वस्या-द्वैत्यसमतत्वात् - विवर्तोपादानव्यतिरेकस्य च तत्र कल्पिते तत एव विषम-सत्ताके कार्ये ब्रह्मण्यनृतव्यावृत्तिवादिनांगीकार्यत्वात् । तथात्वेवा महा-प्रकरणविवक्षयां एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानवाक्यस्य - अवांतरप्रकरणविवक्षायां स्वप्नांत मे इत्यादेरेवोपक्रमतायाअवश्यांगीकार्यत्वात् - अन्यत्र त्वदीयग्रंथेषु तथैवोदाहृतत्वाच्च न कथंचिदपि सदेवेत्यादेरुपक्रमत्वंशक्यसंपादनमिति ॥

एतेन अद्वितीयपदेन द्वितीयसामान्याभावबोधनात् तदा अनादिपदार्थानां सत्वमिति मंडनोक्ति परास्तेति दीपिकाकारोक्तिरेव परास्ता ॥ अनादिदृश्यस्य तम आदिशब्दबोध्यस्य - अपंचीकृतसमष्ट्यादेश्च तदानीं सत्वस्य तम आसीदिति श्रुतिसिद्धस्य त्वत्पूर्वाचार्यैरंगीकृतस्य चापलपितुमशक्यत्वात् । दृग्दृश्ययोस्तात्विकत्वातात्विकात्वाभ्यां व्यतिरेकस्याभ्युपगतत्वात् । ब्रह्मव्यतिरेकेणाभावे ब्रह्मात्मनामत्वप्राप्त्या तन्मिथ्यात्वाशाया दूरविसर्जनीयत्वापाताच्चेति ॥

यत्तु ॥ सदेवेत्यादे शंख पांडुर एवेत्यादेरिव इदं पदार्थकार्यजातस्य सत्वबोधन एव तात्पर्य प्रसरोक्तमनुपपन्नं तदाकारणस्यापि सत्वादित्यादि । तत्प्रकाशप्रसरोक्ताज्ञानमूलं ॥ अत एवानुक्तोपालंभनं च । प्रकाशप्रसरे हि ॥ यत्तु सदेवेत्यस्य सद्यतिरेकेणेद नासीदित्यर्थ तथा च सर्वस्य मिथ्यात्वमत्रोच्यत इति ब्रह्मानदप्रभृतिभिरुक्तमिति । तदसारं ॥ शख पाडुर एवेत्यादिवत् सदेवेत्यनेन सर्वस्य सद्रूपतालाभेन मिथ्यात्वप्रतिकूलत्वात् । एकाद्वितीयादिपदानामपि त्वन्मते मिथ्यात्वपरतया पौनरुक्त्यापातश्चेत्युक्तं । सति चैव ग्रंथदर्भे दीपिकाकारोक्तदूषणाभास कथं सभवदुक्तिक इति सूरयो विमर्शयंत्विति ॥

यत्तु ॥ यदपि मंडने मिषदित्यनेन व्यापाररहितद्वितीयसत्वमवगम्यत इत्युक्त । तदतिसाहस - स्वांतेवासिव्यामोहक च । मिषदित्यस्य व्यापारवत् इतरद्वा सर्वमिति भाष्ये व्याख्यानात् । तम आसीदित्यादेर्व्यावहारिकार्यसत्वबोधकत्वादित्यादि । तदप्येतेन परास्त ॥ असकुचिंतन किंचनेत्यनेन द्वितीयसामान्यसंग्रहे मिषदित्यस्यव्यर्थत्वापातात् । मिषस्पर्धायामिति धातुव्याख्यानेन व्यापारवदर्थकमिषदित्यस्य तद्रहितार्थताया अनुचितत्वात् । तस्य ब्रह्मानंदप्रभृतिभिरप्यन्यथा व्याख्यातत्वात् । तम आसीदित्यादि श्रुतिविरोधाच्च । "तद्धव्याकृतमासीत् - तम आ-

सी" इत्यादिश्रुत्या व्यावहारिकसत्वं बोध्यते इत्युक्तमप्ययुक्तं । स्थितिदशायामिव प्रलयेपि व्यावहारिकद्वितीवस्तुसद्भावस्यैव मंडनाभिप्रेतत्वेन तदा व्यापररहितद्वितीयसत्वस्येदानीमिवावर्जनीयतया प्राप्तत्वेन मंडनोक्तस्य सूपपन्नतया तस्य शिष्यव्यामोहकत्वप्रलापस्य विद्वेषमात्रमूलत्वादिति । तस्मात् अद्वैतमते तत्त्वमसीत्यादेस्तात्विकविशिष्टाभेदपरत्वसंभवसमर्थनं चद्रिकानुयायिनां सोपपत्तिकं समूल निबाध चेति सिद्धं ॥

प्रयोजनार्थमध्यासभंगः

यत्तु ॥ कर्तृत्वादिबंधस्येत्यादिना - बधः ब्रह्माज्ञानकार्य-स्वकारणब्रह्मसाक्षात्कारनाश्यत्वात् - शुक्तिसाक्षात्कारनिवर्त्यरूप्यवदिति प्रयोगो विवक्ष्यते । न हि सेतु पापस्योपादानं ॥ तथा च नापि प्रयोजनार्थमध्यासः - सेत्वज्ञानाकार्यस्यापि पापस्य सेतुज्ञानान्निवृत्तेरिति चद्रिकाकृतां दूषणं विवरणाशया ज्ञानमूलमेवेत्यादि । तद्बालभाषण ॥ उक्तरीत्या प्रयोगविवक्षाया निर्मूलत्वात् । बहुदोषदुष्टतयातिहेयत्वाच्च । तथा हि ॥ पद्मपादिकाविवरणयोः "तेन सूत्रकारेणैव ब्रह्मज्ञानमनर्थहेतुनिबर्हणं सूत्रयता अविद्याहेतुक कर्तृत्वादिकं प्रदर्शित भवति" इत्युक्त्या - "तरति शोकमात्मविदित्यादिश्रुत्या च ब्रह्मज्ञानस्य तत्साक्षात्कारत्वेनाज्ञाननिवर्तकत्वावगमेपि कारणसाक्षात्कारत्वेन निवर्तकत्वाप्राप्त्या स्वकारणसाक्षात्कारनाश्यताया अश्रुतत्वेन निर्मूलतयास्वरूपासिध्यापत्तेः । अस्तुवा सा नाश्यता हेतुः । तथापि किं तत्कारणत्व - यद्ब्रह्मविशेषणतया नाश-

क्तावच्छेदकटौ पापे व्यभिचारपरिहारायेप्सितं । किमुपादानत्वं - उत निमित्तत्वं - तद्विशेषः कर्तृत्वं वा । आद्येपि । किं परिणाम्युपादानत्वं- उत विवर्तोपादानत्वं । नाद्य ॥ अनंगीकारात् । निर्विकारश्रुतिविरोधाच्च । अत्र विवरणोक्तं समाधानं तु प्रकाशप्रसर एव लेशतो दूषितं । विशेषतस्तन्निरासश्चाकारे व्यक्त । किं च परिणाम्युपादानसाक्षात्कारस्य कार्यानुकूलत्वेन तन्निवर्तकत्वमसंभवदुक्तिकमेव । न द्वितीय ॥ पक्षीकृते बन्धे ब्रह्माज्ञानकार्यत्वसिद्धिं विना तदारोपाधिष्ठानत्वरूपविवर्तोपादानत्वासिध्या अन्योन्याश्रयात् - अधिष्ठानत्वस्य च भ्रमोपादानाज्ञानविषयत्वरूपत्वात् । अरोपाधिष्ठाने कारणत्वाव्यवहाराच्च । तस्मादिदं संभूतं - जायते - जीवतिचेत्यादि व्यवहारादर्शनाच्च । न हि शुक्ते रूप्यं संभूतं - जायते - जीवतिचेति व्यवहारो दृष्ट इष्टो वा । अस्ति च ब्रह्मणि "आत्मन आकाशः संभूत. यतो वा इमानि भूतानि जायते ये नजातानि जीवंती"त्यादितव्यवहारः । दृष्टांतासिद्धिश्च ॥ शुक्तिज्ञानाद्रूप्यं नष्टमित्यप्रतीत्या रूप्ये तन्नाश्यतायाः - शुक्तौ तत्कारणतायाश्च प्रतिवादिनोऽसिद्धत्वात् । ज्ञातस्य ब्रह्मण उक्तकारणत्वानुपपत्या अज्ञातस्यैव कारणत्वे वाच्ये नागृहीतविशेषणन्यायेनाज्ञानकार्यत्व एव पर्यवसानेन साध्या विशिष्टता च । नापि द्वितीय ॥ निमित्तकारणसाक्षात्कारेणकार्यनाशादर्शनात् । त्वन्मते ब्रह्मण आरोपाधिष्ठानत्वरूपोपादानत्वातिरिक्त निमित्तत्वासंभवाच्च । अत एव न तृतीय ॥ "अधिष्ठाने तथा भ्रांते भ्रामके च न कर्तृता । लौकिकीकृतिमत्ता तु नदृष्टारोपित प्रती"त्याद्युक्तरीत्या कर्तृत्वस्य निरस्तत्वात् । अत्राद्वैतसिध्यादिप्रदर्शितासत्साधनबाधननिरसनप्रकारो गुर्वामोदादौ व्यक्तो द्रष्टव्यः । किं च त्वन्मते विद्यमानस्यैवाज्ञानं न तुच्छस्येत्यंगीकारेण घटादेर्विषयविधया स्वाज्ञानं प्रत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां कारणत्वप्राप्त्या स्वकारणघटज्ञाननिवर्त्येतदज्ञाने व्यभिचारश्च ।

कारणशब्देनोपादानकारणविवक्षा तु - प्रागेव निराकृता । तस्मान्नोक्तविवक्षा युक्तेति ॥

यत्तु । एतेन "तमेवं विदित्वातिमृत्युमेति - अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति" श्रुतिसूत्रयोः ब्रह्मज्ञानेन बन्धसत्वधवियोगरूपमोक्षस्य प्रतिपादनेपि उपादानेन सह सत्यभूतकार्यस्यापि निवृत्तौ बाधकाभावेन तदर्थमध्यासोक्तिरयुक्तेति मतेनोक्तमपास्तं । तमेवं विदित्वेत्यादौ कारणज्ञानात्खलु कार्यनिवृत्ति प्रतिपादिता । कारणज्ञानेन निवृत्तिश्चासत्वं विना रूप्यस्येव न संभवतीत्यादि । तदप्येतेनैव परास्तं ॥ तमेव विदित्वेत्यादौ तच्छब्देन सहस्रशीर्षत्वादिगुणकपुरुषपरामर्शेन कारणवाचकपदाभावात् । यदि च "यस्माद्विराडजायते"त्यादौ कारणत्वमप्युक्तमिति मनुषे - तदोक्तपञ्चम्या निमित्तत्वमेवोदितमिति तत्प्रतिकूलमेव । न हि निमित्तकारणनाशात्कार्यनाशः शुक्ते रूप्यमजायतेत्यादि व्यपदेशो वा प्रामाणिकः । तथा च श्रुत्याद्यनुरोधेनानेकोपद्रवोपप्लुत कारणत्वाश्रं विहाय ब्रह्मसाक्षात्कारत्वेनैव तन्नाशत्वे विवक्षणीये तस्य सत्वेप्युपपत्त्या पापादावुक्तो व्यभिचारो दुर्निवार एवेति मदनखण्डनोद्यमेन स्वमुण्डनमेवसंपादितं दीपिकाकारेण ॥

किं च न हि दृष्टसामर्थ्यात् ज्ञानाद्बन्धनिवृत्ति - येन तदुपपत्तये बन्धमिथ्यात्वमपेक्षितं भवेत् । किंतु "तरति शोकमात्मवित् - दृष्ट्वैव तु मुच्यते - तस्मिन्दृष्टे परावरे - ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि - तदधिगमे उत्तरपूर्वाघयोः" इत्याद्यागम एव - "सेतु दृष्ट्वा समुद्रस्य ब्रह्महत्या व्यपोहति । रथस्थं केशवं दृष्ट्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते - तद्यथेषीकातूलमग्नौ प्रदूयते - एवमेव विदिमेवं पाप्मानः प्रदूयन्ते" इत्याद्यागम इव ब्रह्मज्ञानाद्बन्धनिवृत्तिं श्रावयति । प्रमिते च साध्यसाधनभावे - का नामानुपपत्तिः - यच्छमनायोपपादकमज्ञानकार्यत्वादिकं मृग्यं स्यात् । ननु श्रुतस्यैव यागे स्वर्गसाधनत्वस्योपपत्तये अपूर्वमिव श्रुतोपपत्त्यर्थमेव बन्धमिथ्यात्वकल्पनमिति

चेन्न । वैषम्यात् । नियतपूर्ववृत्तिना शून्यस्य कारणताया इव सत्यस्य निवृत्तौ बाधकाभावात् । सत्यस्यापि निवृत्तावात्मापि निवर्तेतेति चेत् - अनादिभावस्यापि निवृत्तौ आत्मनोपि निवृत्तिः किं न स्यात् । निवर्तकभावाभावाभ्यां विशेषइति चेत् - कुत आत्मनि वृत्ति - विरोधिसद्भावस्यैव निवृत्तौ प्रयोजकत्वांगीकारेण प्रकृते तदभावात् । दृष्टांते सत्यस्यैव पापादे अग्निप्रक्षिप्तशुष्काकांडस्य सेतुदर्शनादिनेव ब्रह्मज्ञानेनापि सत्यस्यैव निवृत्तिबोधनात् । त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगिन उत्तरकालमात्रवृत्त्यभावरूपध्वंसायोगेन ध्वंसस्य प्रतियोगिसत्तासापेक्षत्वात् । नाशस्य ध्वंसरूपत्वे सत्यत्वमवर्जनीयमेव । बाधरूपत्वेतु "तरति शोकमित्यादि" श्रुतिविरोधः ॥

किंच 'विद्वान्नामरूपाद्विमुक्त' इत्यादि श्रुतिर्यदि शुक्तिसाक्षात्कारसाधारणाधिष्ठानसाक्षात्कारत्वादिना स्वाज्ञानकल्पितबंधनिवृत्तिं प्रति कारणतां बोधयति तदा लोकसिद्धकारणतानुवादस्य व्यर्थत्वात् अनुपादेयैव स्यात् । न हि लोकसिद्धार्थे उपदेशोपेक्षित । अपि च विद्वानित्यादिश्रुतेस्तत्त्वदर्शनकारणताबोधन एव तात्पर्यं तत्त्वदर्शनमहिमातिशयाधायकविलक्षणकारणताबोधन इत्यत्र त्वद्वचनातिरिक्तप्रमाणाभावेन तत्कल्पनाया अयुक्तत्वात् । प्रत्युत ध्वंसोक्त्या तत्सत्यताया एवावगमाच्च नानुवादित्वं युक्तं । किं चैवं सति शुक्त्यादिज्ञानापेक्षया ब्रह्मज्ञाने सेतुदर्शनादाविव महिमातिशयोपि न सिध्येत् । ततश्च ब्रह्मज्ञानप्रशंसा 'एष हि ब्रह्म आयातो' त्यादिसिद्धा विरुध्येत । नह्यधिष्ठानज्ञानेनाध्यस्तनिवृत्तिरपूर्वा । शुक्त्यादिज्ञानसाधारण्यात् । तस्माद्ब्रह्मसाक्षात्कारत्वेन निवर्तकताया अलौकिकतया अपूर्वाया एव श्रुत्याबोधनं युक्तमिति चंद्रिकोक्तदोषानुद्धार एव । कारणत्वनिवेशाग्रहेपि स्वोत्तरोत्पन्नघटानुव्यवसायनिवर्त्ये तत्पूर्वभाविनि घटस्मरणे व्यभिचार एव । स्वकारणघटव्यवसायविषयकसाक्षात्कारनाश्यतायास्तत्स्मरणे सद्भावात् - उक्तसाध्याभावाच्च ।

एवं प्रतिवादिमते ब्रह्मज्ञानाकार्ये अनादिकामकर्मादिप्रवाहे सर्वकारणे ब्रह्मणि स्वकारणत्वस्यापि सत्वेन हेतुभावात् - साध्याभावाच्च व्यभिचारश्च । "व्यभिचारो हेत्वसिद्धिरेकपक्षेपि दूषण"मित्युक्त्या अन्यतररीत्या व्यभिचारस्यापि दोषत्वात् । न चानादेरुत्पत्त्याद्ययोगेन तत्कारणत्वायोग । सिद्धान्ते पराधीनविशेषावाप्तिरूपोत्पत्तेर्नित्यादिसाधारण्यादिति दिक् ॥

एवं ब्रह्मज्ञानस्य स्वत फलत्वोक्तिरप्ययुक्ता । तस्यैव बन्धनिवृत्तिरूपमोक्षहेतुत्वं विना स्वत एव पुरुषार्थत्वे प्रयोजनार्थमध्यासवर्णनपरभाष्याद्यसामजस्यापातात् । तस्मीत्यादिश्रुतिविरोधात । अज्ञानाविरोधि ब्रह्मस्वरूपस्य ज्ञानरूपत्वसर्वदृश्योच्छेदरूपत्वाद्यसमवस्योक्तत्वात । वृत्तिरूपज्ञानस्य मिथ्यात्वेन पुरुषार्थतायोगात । ब्रह्मसाक्षात्कारस्य सकलदृश्योच्छेदरूपताया अनुपदमेव निराकरिष्यमाणत्वाच्च । उपादानेन सह कार्यनिवृत्तिर्बाध इत्यप्ययुक्तं । अनादिभावबाधाभावापातात् । रूप्यादेर्नाशानङ्गीकारात् । अज्ञानस्योपादानत्वं उपादानसाक्षात्कारत्वेन ब्रह्मज्ञानस्य निवर्तकत्वोन्यसमागत्यापत्ते । विवरणे स्वरूपनिवृत्तिविवक्षाभावस्यानुपदमेव व्युत्पादयिष्यमाणत्वाच्चेति । एतेन ब्रह्मकार्याणा निवर्त्यता उपादानेन सह कार्यनिवृत्तिर्बाधत्याद्यपि परास्त । एतत्पक्षस्य दूषितत्वात् । सत्यस्यैव निवर्त्यताया उपपादितत्वाच्च । तथाच श्रुतिसूत्रार्थाज्ञानविलासोद्गारिणी दीपिकाकारस्यैवेति सिद्धं ॥

यत्तु ॥ सेतुज्ञानस्येत्यारभ्य शुक्तितत्वसाक्षात्कारेण हि युगपदेव रजत - तदुपादान पल्लवाज्ञान च नश्यतीति खल्वनुभवसिद्ध । न हि वयं ज्ञानातिरिक्त सोपादानकार्यनाशक नास्तीति वदाम । किं तु साक्षात्कारेण सोपादानकार्यनिवृत्ति कार्यस्यासत्त्व विना नोपपद्यत इति । तथा च सेत्वकारणकपापे न व्यभिचार इत्यादि । तदप्यतएवापास्तं । उपादानेन सह कार्यनिवृत्तिरूपस्यबाधस्योदाहृतश्रुत्यादावप्रमितत्वात् । लघुचंद्रि-

कायामुक्तविवरणवाक्यव्याख्यावसरे अज्ञानस्य निवृत्तिर्नाशः तत्कार्यस्य तु बाध एवेत्युक्तत्वेन सर्वत्रैकविधनिवृत्तेरनुचितत्वात् । असदेव रजतं प्रत्यभादित्येवानुभवेन शुक्तिज्ञानेन रूप्यं नष्टमिति प्रतीतेस्त्वदनुभवमात्रवेद्यत्वेनाप्रामाणिकत्वात् । तादृशज्ञानस्य च एतावन्तं कालं शुक्त्यज्ञानमासीदित्याद्यनुभवेन सत्यत्वात् । एतत्कल्पस्य निरस्तत्वाच्चेति । यत्तु ॥ एतेनेत्यादिना अनादिभ्रमस्य नात्रपक्षत्वं विवरणाभिप्रेतमिति । तन्न ॥ पञ्चपादिकाविवरणयोरनाद्यध्यासस्यापि मिथ्याज्ञाननिमित्तत्वनैसर्गिकत्वयोर्द्वयोरपि शङ्कासमाधिभ्यामुपपादितत्वेनानादिभ्रमस्यापि पक्षताया विवरणाभिप्रेतत्वावगमात् । अन्यथा तदुच्छेदासिद्ध्या ब्रह्मज्ञानस्यापुरुषार्थत्वापातात् । नच बाध ॥ साधनादिसाधारणाज्ञानप्रयुक्तत्वस्यैवाज्ञानकार्यपदेन विवक्षणीयत्वादिति ॥

यदपि ॥ अस्तु वा क्व ब्रह्माज्ञानकार्यं ब्रह्मसाक्षात्कारनिवर्त्यत्वादित्यत्र प्रयोगोऽत्र विवक्षितः । एवमप्यत्र निवर्त्यत्वं बाध्यत्वं विवक्षितमिति न पापादौ व्यभिचार इति । तदपि न ॥ निवृत्तिपदेन त्रैकालिकनिषेधादिरूपबाधविवक्षाया "तरति शोकमात्मवित् - ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन । तदधिगमे उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ" इत्यादिश्रुतिसूत्रादिविरोधस्योक्तत्वात् । बाध्यत्वस्याप्यन्यत्र विकल्पासहत्वेन दूषितत्वात् । दृष्टानासिद्धेश्चेति ॥

यच्च । अस्तु वा अनादिभ्रमासाधारण्येनैवात्रपक्षता । एवमपि ज्ञानजन्यध्वंसप्रतियोग्यज्ञानप्रयुक्तत्वमेवात्रनिवर्त्यत्वं । विवेचितं ह्यनादीनामपि ध्वंससाधारणमविद्याप्रयुक्तत्वमित्यादि । तदप्यसार ॥ ज्ञानजन्यध्वंसप्रतियोग्यज्ञानप्रयुक्तत्वमात्रस्य हेतुत्वे - शुक्त्यज्ञानप्रयुक्ते रूप्यार्थिप्रवृत्तिकालीनकण्टकवेधादिजन्यदुःखाद्यनये - यत्र विपरीतप्रमया रज्ज्वारोपितभुजगनाशः तत्प्रयुक्तभयकम्पादिनाशश्च तत्र रज्ज्वज्ञानप्रयुक्ते भयकम्पादौ

च व्यभिचारात् । क्षेमसाधारणप्रयुक्तत्वस्य ब्रह्मसाधारणतया तस्याप्य-ज्ञानप्रयुक्तत्वं सत्यानृतविभागभगप्रसगाच्च । एतेनेत्यारभ्य उपादानेन सह कार्यनिवृत्तिरित्यत्रोपादानपदेन प्रयोजकमात्रविवक्षणात् नानादिभावासग्रह इत्युक्तमप्यत एव परास्त । तथा विवक्षया बन्धस्याज्ञानोपादानकत्वा-सिध्या सत्यत्वेप्युक्तत्वाध्य वसभवन तन्मिथ्यात्वासिद्धिप्रसगात् । अस्य पूर्वमेव निराकृतत्वाच्च ॥

यदपि एतेन यद्यन्त्यादिना न ह्यस्मन्मते अनादिपदार्थाना साक्षादेव ज्ञाननाश्यत्वमगीक्रियते । ज्ञाननिवर्त्यानादिभावत्व - तन्निवर्त्यकारणक-त्वान्यतरस्यैव हेतुना वक्तव्येति न पापादौ व्यभिचार । अनादिपक्ष-ताया तु - साध्ये कार्यपद प्रयुक्तपर - साक्षात्कार स्वाविषयकत्वविशेष-णान्न ब्रह्मणि व्यभिचार । प्रयोजकत्व च समकालिकत्व । सर्वथा बन्धाना पापवैलक्षण्य नि[illegible]मित्यतमुक्त । तदप्ययुक्त ॥ अनादिदृ-श्याना साक्षाज्ज्ञाननिवर्त्यत्वस्य त्वयैवानगीकृतत्वेनासिद्धे । भावत्वनिवेशे चरमवृत्तिप्रागभावासग्रहस्य दुर्वारत्वात् । उत्तरज्ञानप्रयुक्त व्यतिरेकप्रति-योगिपूर्वज्ञानजन्यसंस्कारे व्यभिचारात् । प्रतिवादिमते अनादिभावस्यापि सत्यस्यैवकामकर्मादिप्रवाहस्यानादिप्र[illegible]तिरूपाज्ञानस्य च ब्रह्मसाक्षात्कारनिवर्त्य-त्वागीकारेण तत्रान्यतररीत्या व्यभिचारात् । हेतुशरीरे ज्ञाननिवर्त्यत्वनि-वेशवैयर्थ्यात् । क्षेमसाधारणप्रयुक्तत्वमात्रस्य साध्यत्वे तस्य सत्वेप्युप-पत्त्या अर्थान्तरत्वात् । ब्रह्मसाधारण्येनासाधारण्यापाताच्चेति । साक्षा-त्कारे स्वाविषयकत्वादिनिवेशप्रलापस्त्वत्यतामबद्ध एवेति ॥

यदपि । वस्तुतस्तु ॥ सेतुदर्शनस्य क्रियात्वेनैव पापनिवर्त-कत्वं - न तु साक्षात्कारत्वेन । आत्मसाक्षात्कारस्तु फलं न विधेय । सेतु दृष्ट्वेत्यत्र सेतुदर्शनप्रयोजकतद्देशगमनादिकमेव लक्षणयाविधेयमभि-प्रेत । अत एव हि तत्र व्रतकलापादीनिकर्तव्यताविधि । क्रियाया

एव हीति कर्तव्यताकांक्षा । यथा सेतुदर्शनस्य फलमुक्तं न तथा साक्षात्कारस्य । तदुद्देशेन श्रवणनियमपक्षेऽपि नियमापूर्ववैशिष्ट्यं न साक्षात्कारस्य । श्रवणनियमापूर्वस्यापि श्रवणफलसंपादन एवोपयोग । ततो नियमापूर्ववैशिष्ट्यं श्रवणस्यैव युक्तमित्यादि । तदप्यापातरमणीय ॥ पूर्वं सेतुदर्शनस्य क्रियात्वेन पापनिवर्तकत्वमुक्त्वा तत पर सेतुदर्शनोद्देश्यकतद्देशगमनादेरेव विधेयत्वेन पापनिवर्तकत्वोक्त्या व्याहतं । सेतु दृष्ट्वेत्यत्र सेतुदर्शनस्य क्रियात्वेन निवर्तकत्वे "दृष्ट्वैव न मुच्यते" इत्यत्र ब्रह्मदर्शनस्यापि तथात्वापत्ते । अविशेषात् । आत्मसाक्षात्कारस्य मोक्षसाधनत्वं विना स्वत एव फलत्वं निरस्त - निरशिष्यते च । सेतु दृष्ट्वेत्यत्र तद्देशगमनलक्षणाया कल्पना तु निर्मूलैव । न हि सेतुदर्शनस्य पापनिवर्तकत्वं प्रमाणान्तरबाधित । किं तु कपिलादिदर्शनस्य तत्प्रमित च । एव विफला विरुद्धफलाच ॥ सेतुदर्शनं विना गमनमात्रेण पापनिवृत्तेरप्रमितत्वात् । अन्यथा दृष्टव्यमित्यादावपि ब्रह्मदर्शनोद्देश्यकगुरुसमीपगमनादिकमेव विधेयमभिप्रेत स्यात् । करणस्य खल्विति कर्तव्यताकाक्षा । न तु क्रियाया एवेति नियम । अत एव वेदेन करणेन ब्रह्मणि प्रमीयमाणे मीमांसाहीति कर्तव्यतेति सर्वमतेष्यविप्रतिपन्नो व्यवहार । "तरति शोकमात्मवित् - ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणी"त्यादौ सेतुदर्शनस्येव ब्रह्मसाक्षात्कारस्यापि शोकतरण - कर्मक्षयादिफलस्य स्पष्टमुक्तत्वात्तदभावोक्तिरज्ञानमूलैव । अवघातादाविव श्रवणादावपि क्रियातन्नियमादृष्टयोर्भिन्नफलत्वस्य समर्थितत्वेन अवघातजन्यवैतुष्यान्यतदङ्गकयागसाध्यपरमापूर्वे अवहनननियमादृष्टस्योपयोगवत् - श्रवणादिजन्य ब्रह्मज्ञानान्य श्रवणाद्यङ्गक ब्रह्मज्ञानसाध्याज्ञाननिवृत्यादावेव श्रवणनियमादृष्टस्योपयोग इत्यस्य मतपरीक्षकसमततया श्रवणसाध्यफल एव श्रवणनियमापूर्वस्याप्युपयोगाङ्गीकारोक्तिरनुचितैव । तथात्वे अवघातनियमापूर्वस्याप्यवघात साध्य-

फलांश एवोपयोगांगीकर्तव्य स्यात् । तदर्थ श्रवणस्यैव तन्नियमादृष्टवै-
शिष्ट्यवचनमयुक्तमनेकातिप्रसंगपराहतं च । अधिकं तु प्रकाशप्रसरे
व्यक्तं ॥

यत्तु । वस्तुतस्तु ॥ व्रीहीनवहन्तीत्यादिस्थलेऽपि नियमापूर्व-
मानुषंगिकं - अनुद्देश्यं - अतएव च नैष व्रतकलाप इति तद्विशिष्टसेतुदर्शनस्य
न साक्षात्कारत्वेन निवर्तकत्वमित्यादि । तन्न ॥ विवरण एव व्रीहीनवह-
तीत्यादेरुभयार्थत्वस्योक्ततया नियमापूर्वस्याप्यानरोद्देश्यतायाः परमा पूर्वे
अंगतायाश्च स्पष्टमवगमात् । अन्यथा यागसाध्यापूर्वार्थिन नियमेनाव-
घाते प्रवृत्तिर्न स्यात् । अवघातसाध्यवैतुष्यस्थल एव नियमापूर्वस्योप-
योगांगीकारात् अन्यथेत्युक्तमप्यसंबद्धमेव । तथा च नियमापूर्वस्य साध-
नांतरपरित्यागेन तत्रैव प्रवृत्तिप्रयोजकतयोद्देश्यत्वात् । वितुषवीह्यंगकयाग-
साध्यपरमा पूर्वे अंगत्वाच्च - श्रुत्यभिप्रेतो मोक्षहेतुब्रह्मसाक्षात्कार पापनाश
हेतुसेतुसाक्षात्कार इव वैराग्याद्यनेकसाधनसाध्यादृष्टपूर्वफलरूपविशेषविशिष्ट
एव वा - तत्साध्यशक्तिविशेषविशिष्ट एव वा विवक्षितो वक्तव्य इति तादृश
विशिष्टसाक्षात्कारः सेतुसाक्षात्कार इव विधेय एव । तस्य च शुक्ति-
प्रमादिविलक्षणरूपेणैव बन्धनिवर्तकतायाः श्रुत्यभिप्रेतत्वात् - तन्निवर्त्यस्य सत्य-
त्व एव तादृशनिवर्त्यत्वस्योपपत्त्या सूत्राक्षिप्तप्रयोजनार्थमध्यासवर्णनं भाष्ये
अयुक्तमेवेति स्थितं ॥

एतेन तत्त्वतस्तु सेतुदर्शनस्य चाक्षुषत्वेनैव पापनाशकत्वं - न साक्षा
त्कारत्वेनेत्युक्तमपास्तं । दृष्ट्वैव न मुच्यत इत्यादावपि ब्रह्मज्ञानस्य चाक्षु-
षत्वेनैव निवर्तकत्वापातात् । रूपादिहीनस्याप्यात्मनः सर्वप्रत्ययवेद्यत्वेन
चाक्षुषतायाः अंगीकृतत्वात् ॥

यत्तु ॥ परमार्थतस्तु । सेतुं दृष्ट्वेति वाक्यं तत्स्नानविधिपर-
मेव - अत एवाधाना पापनिर्हरणं । लघुचन्द्रिकायां सेतुज्ञानस्य चाक्षुष-

त्वेन निवर्तकत्वोक्ति श्रवणादिनियमापूर्वस्य प्रमात्रनिगवकपापनिवृत्तावुप-योगोक्तिश्चाभ्युपेत्यवादेन - व्यक्तत्वेनाभिदर्शीय इति । तदसत् ॥ सेतु दृष्ट्वेत्यत्र स्नानविधिरित्यकल्पनायायुक्तत्वात् । न हि दृष्ट्वेत्यस्य स्नात्वेत्यर्थेत्वत्त्वेन केनापि सचेतसा वक्तुं शक्यं । लक्षणादिकल्पनं तु निर्मूलमेवति प्रागेवावोचाम । सर्वपुराणाद्यभिमत सेतुदर्शनमहिमाति-शयाभावात् । स्नानविधेस्तत्फलस्य च पृथक् कथनाच्च । अंधाना-मपि सेतुविषयत्वाच्चसाक्षात्कारेण पापनिवृत्ते स्मार्तत्वात् । सर्ववि-धीना सर्वाधिकारित्वाभावात । दरिद्राणा पगना सेतुदर्शनजन्य पापप-रिहारोपायाभावेन तत्रापि प्रकारान्तरस्य कल्पनीयत्वापातात् । तत्र गता ना चक्षुष्मतामपि सन्निपातादिना स्नानासमर्थाना विध्यंतरकल्पनापत्तेश्च अन्यथा दृष्ट्वैवतमित्यत्रापि सदाधिकारिणा दोषस्मरणसिद्धये किंचिद्ध्यान-स्यैव विधेयत्वापात ॥

यत्तु ॥ एतेन व्रतकलापस्य नियमापूर्वस्यैव साक्षात्कार एवोप-योग इति प्रकाशप्रमरोक्त परास्त । आरादुपकारकाणा व्रतकलापानां दृष्टसाक्षात्कारफलोपयोगासभवात । न हि ब्रह्मसाक्षात्कार इव पापनि-वृत्ति विना सेतुसाक्षात्कारोपि व्रतकलाप विना न सभवतीति वक्तुमलमिति । तत्र ॥ व्रतकलापस्यैव आरादुपकारकत्य नियमापूर्वस्यापि दृष्टब्रह्मसा-क्षात्कारफलोपयोगासभवात् । ब्रह्मज्ञानप्रतिबधकपापनिवृत्तिर्नियमापूर्व-साध्या चेत् - सेतुदर्शनप्रतिबन्धकपापनिवृत्ति व्रतकलापानां स्वदविशे-षात् । स्वप्रतिबधकपापनिवृत्ति विना ब्रह्मसाक्षात्कारस्येव सेतुसाक्षात्का रस्याप्ययोगात् - विना व्रतकलापं पापनिवर्तनक्षमसेतुसाक्षात्कारासभवाच्च । विहितसागनिवृत्तकर्मानुष्ठानादिना प्रतिबन्धकपापनिवृत्तसेतुमत्यादिषु व्यक्तमे-वोक्तत्वाच्च । तथा च नियमापूर्वाद्युत्तश्रवणाद्युपयुक्तनिवर्तकर्मानुष्ठाना-दिना दर्शनप्रतिबधकदुरितनिवृत्त्यादर्शने जाते नियमापूर्वविशिष्टमेव ज्ञान

शोकतरणोपाय. । तथा उत्कटेच्छया भगवद्भक्तिध्यानादिना च प्रतिबधकदुरितनिवृत्या सेतुदर्शने जाते व्रतकलापविशिष्ट सेतुदर्शनं पापपरिहारोपायस्तद्वदित्येव वक्तु युक्तमिति ॥

यत्तु ॥ न हि दृष्टफले साक्षात्कारे व्रतकलापविशिष्टे तदविशिष्टे च विशेष । न हि दृष्टफले अदृष्टापेक्षा । यत्र हि नियम्यमानस्य स्वफलद्वारा अदृष्टफलांतरोपयोग तत्रैव नियमापूर्वस्य साध्यफलोपयोग । यत्र तु नियम्यमानसाध्य स्वत फलं - तत्र नियमापूर्वस्य स्वतत्र अदृष्टफलातरार्थत्वमेवेति श्रवणनियमापूर्वस्य स्वतत्र प्रमाप्रतिबधकपापनिवृत्युपयोगो नानुपपन्न । तमेव विदित्वेत्यादेर्लोकसिद्धकारणतानुवादित्वान्मिथ्यात्वाभिप्रायकमेव श्रुतिसूत्रादीत्यादि । तदसत ॥ विवरणमते श्रोतव्य इत्यादेर्नियमविधित्वागीकारेण नियमाधीतवेदातश्रवणोत्पाद्यमेव ब्रह्मज्ञानं बधनिवर्तक । न तु भाषाप्रबधादिजन्यमित्युपपादितत्वेन श्रवणनियमापूर्वस्य श्रवणसाध्यफलाश एव सहकारित्वप्राप्त्या तस्य दुरितनिवर्तकत्वकल्पनायानिर्मूलत्वात् । ब्रह्मज्ञानस्य स्वत फलत्व तु निरस्तमेव - निरशिष्यते च । तथा च सेतुसाक्षात्कारस्येव ब्रह्मसाक्षात्कारस्यापि दृष्टफलत्वाविशेषात् - तत्र नियमापूर्वापेक्षा ह्ययुक्तैव । तत्रेवात्रापि साक्षात्काररूपे फले अविशेषोपि सुवच एव । यदि च व्रतकलापविशिष्टमेव सेतुदर्शन पापनिवृत्तिहेतु । न केवलमिति विशेप ॥ तर्हि श्रवणनियमापूर्वविशिष्टमेव ब्रह्मज्ञान शोकतरणोपाय - अन्यत्तु नेति प्रकृतेपि विशेपः सूपपाद एव । व्रीहीनवहतीत्यत्र नियमापूर्वस्य वैतुष्याशे उपयोगानगीकारान्न तत्प्रतिबदीग्रहण युक्त । व्रतकलाप विना सेतुदर्शनमिव नियमापूर्व विना पि श्रवणादिमात्रेण प्रमाप्रतिबधकपापनिवर्तकनिवृत्तकर्मानुष्टानादिसाध्यात करण शुद्धिपूर्वकेण ब्रह्मदर्शनमपि युक्तमेव । निवृत्तकर्मादिनैव पापनिवृत्तिसभवात् । तदुक्तं भामत्या ॥ "नित्यनैमित्तिकानुष्टानप्रक्षी-

णकल्मषस्य ज्ञानोत्पत्तिंदर्शयत्याथर्वणी श्रुति''रिति । ब्रह्मज्ञानस्य स्वत फलत्वाभावेन अवघातनियमापूर्वस्येव श्रवणनियमापूर्वस्यापि नियम्यमानश्रवणादिसाध्यब्रह्मज्ञानरूपफलांश एवोपयोगेन फलोपकार्यंगतया स्वरूपोपकारकत्वाभावेन फलोपयोग एवयुक्तः न तु पापनिवृत्त्युपयोग । तस्य अन्यत सिद्धत्वादिति । तमेवविदित्वेत्यादेर्लोकसिद्धकारणतानुवादित्वं तु निरस्तमेवेति ॥

यत्तु ॥ श्रुतीना विलक्षणकारणताबोधकत्वमेव युक्तमिति प्रसरोक्तमसंगतं । सेतुंदृष्ट्वेत्यत्र ह्यदृष्टफलत्वं न लोकसिद्धकारणतया निर्वहति । तमेवेत्यत्र तु अव्यवहितोत्तरभाव्यपूर्वानपेक्षफलबोधनान्न दोष इत्यादि । तन्न ॥ सेतुदर्शनस्येव ब्रह्मदर्शनस्यापि शोकतरणकर्मक्षयाद्यदृष्टफलकताया प्रमितत्वात् । नियमापूर्वस्यारादुपकारकत्वेन फलस्य तन्निरपेक्षत्वोक्तेरनुचितत्वात् । लोकसिद्धकारणतावादिताया दूषितत्वाच्चेति ॥

यत्तु ॥ वस्तुतस्तु तमेवमिति वाक्य न विधि किं तु सिद्धार्थ कथनं । न चापूर्वार्थताहानि ॥ नह्यात्मज्ञानं मृत्युनाशकमिति विनाशास्त्र केनाप्यवगतं । न हि ज्ञानं विधेयमित्यादि । तन्न ॥ सिद्धार्थकत्वापूर्वार्थत्वयोर्विरुद्धत्वेन व्याहतभाषित्वात् । अधिष्ठानतत्वज्ञानस्य तत्र कल्पितार्थनाशकताया लोकसिद्धत्वे तत्र शास्त्रानपेक्षणेनापूर्वार्थताया दुरुपपादत्वात् । सेतुदर्शनस्य पापनिवर्तकताया अपि विना शास्त्रमवगतुमशक्यत्वेन सेतुदर्शनापेक्षया ब्रह्मज्ञाने विशेषस्य दुरूपपादताया उक्तत्वाच्च । ज्ञानविधिसमर्थनेन तस्यापि विधेयत्वादिति ॥

यत्तु । सेतुदर्शनस्याविधेयत्वे तत्पापनिवृत्तिसाधनमिति कथमवगतं । तमेवेत्यत्राधिष्टानसाक्षात्कारत्वेन निवर्तकताया लोकसिद्धत्वान्नानुपपत्तिरिति । तन्न ॥ सेतुदर्शनस्य पापनिवर्तकताया. सेतु दृष्ट्वेति-

स्मृत्यादिप्रमितत्वात् । तमेवेति वाक्ये अधिष्ठानसाक्षात्कारत्वेन निवर्तकंनाया लोकसिद्धत्वे न ह्यात्ममात्रविषयकं ज्ञानं मृत्युनाशकमितिविना शास्त्र केनाप्यवगनमिति त्वयैवोक्तत्वेन स्वव्याहतत्वापातात् । तत्पक्षस्य निराकृतत्वाच्चेति ॥

यत्तु ॥ प्रकाशप्रसरकाराणां भाषाप्रबंधजन्यब्रह्मज्ञानान्मोक्षस्ये-ष्टत्वादिति शंका - गुरूपसत्यादि वैयर्थ्यापत्तिरिति समाधानं चानुक्तोपालभ-नमेव । रूप्यस्य सत्तादात्म्यवत्वात्तुच्छतो वैलक्षण्य । मिथ्यापदार्थ-स्यासत्वं सिद्धवत्कृत्योक्तानिदूपणानि न गणनीयानीत्यादि । तन्न ॥ "भाषाप्रबंधादिना ब्रह्मज्ञाने पाक्षिकतया प्राप्ते तद्व्यवच्छेदेन वेदांतवाक्यवि-चारे नियमविधिरूपाणि जिज्ञासाविधिवाक्यानीत्यादि" सिद्धांतलेशादिग्रंथेषु श्रुतिमतोद्योतोदाहृतलघुचंद्रिकादिग्रंथेषु च प्रकाशप्रसरोक्तशंकासमाध्योर्व्यक्त-मुक्ततया तत्रानुक्तोपालभनवचनस्य तद्ग्रंथांध्यमूलत्वात् । रूप्यं सदित्यादौ अधिष्टानगतेदंत्वादेरिव तद्गतसत्वस्यापि प्रतीतिसंभवे अप्रामाणिकसदर्थता-दात्म्यकल्पनायोगस्योक्तत्वात् । शशशृंग सदित्यादिप्रतीत्या तुच्छेपि सत्तादात्म्यापाताच्च । त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगिनोबाध्यस्यासत्वसिद्धेर्नि-ष्प्रत्यूहत्वाच्च प्रसरोक्तदूषणानामकामेनापिगणनीयत्वादिति ॥

यदपि ॥ अध्यासासंभवेनजगन्मिथ्यात्वायोगात् नेहनानेत्यादेरन्या-र्थपरत्वात् । असत्यमप्रतिष्टमिति तन्निंदाश्रवणाच्चाद्वैतमतमत्यंतहेयमिति मंडनोक्तमेतंन परास्तं । न हि प्रतिज्ञामात्रेणार्थसिद्धि - तथाच पाप-विलक्षणस्य ज्ञाननिवर्त्यस्य बंधस्य मिथ्यात्वात् प्रयोजनार्थमध्यासवर्णनयुक्त-मेवेत्यादि । तत्तुच्छं ॥ अद्वैतमते जगदारोपासंभवस्य - नेहनानेत्यादे-रुचितार्थांतरत्वस्य - असत्यमप्रतिष्टते इत्यादेर्मिथ्यात्वनिंदापरत्वस्य च लघु-चंद्रिकादिनिरासेनाकरग्रंथेषु समर्थितत्वेन तत्प्रतिज्ञामात्रत्ववचनस्य तद्ग्रंथा-ज्ञानविजृंभितत्वात् । मंडनकारैरपि ग्रंथगौरवभियैवान्यत्र प्रपंचितस्या-

त्राप्रपंचनात् । अन्यथैवंजातीयक त्वदीयोक्तेरपि तत्रतत्रानुचितत्वापातात् । सत्यस्यैवनिवृत्तिमसमर्थनेन प्रयोजनार्थमध्यासवर्णनस्यानपेक्षितत्वाच्चेतिसंक्षेप ॥

तथाचायमत्राद्वैतमतनिष्कर्ष ॥ "दृष्ट्वैव तं मुच्यते" इति श्रुतौ इतरासहकृतब्रह्मदर्शनेन बंधापगमरूपामुक्ति श्रूयते । सा च विद्यया सत्यस्य बंधस्यात्मनोविश्लेषेण न घटते । सत्यस्य ज्ञानेन विश्लेषस्य कुत्राप्यदृष्टत्वात् । अतोधिष्ठानज्ञानेन शुक्तिरजतादेरप्रतीनिरूपनिवृत्तिरिव निवृत्तिर्वाच्येतिरीत्या ज्ञानान्मोक्षाभिधान बंधस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वेन मिथ्यात्वमाक्षिपति । इदमेव सूत्राक्षिप्त प्रयोजन ॥ ततस्तत्सिध्यर्थ बंधस्याध्यस्तत्वरूपमज्ञानकार्यत्व समर्थयितुमध्यासवर्णन भाष्य इति । अद्वैतचद्रिकायातु । किंतज्ज्ञाननिवर्त्यत्व-यद्बलाज्जगन्मिथ्यात्वमित्यभिलाप इत्याशङ्क्य त्रेधा तत्परिष्कृत । तथा हि ॥ ज्ञानत्व व्याप्यधर्मावच्छिन्नजनकताकध्वंसप्रतियोगित्व तत् । ततश्चोत्तरज्ञाननिवर्त्ये पूर्वज्ञाने संस्कारे च न दोष । यद्वा साक्षात्कारत्वघटितधर्मावच्छिन्नकारणताकनाशप्रतियोगित्व तत् । ब्रह्मज्ञानस्य शुक्तिज्ञानस्य च साक्षात्कारत्वेनैवाभानापादकाज्ञाननाशकत्व । नच सेतुदर्शननिवर्त्यपापेव्यभिचार । तस्य चाक्षुषत्वेनैव निवर्तकत्वात् । नच शुक्तिज्ञानमपि चाक्षुषत्वेनव निवर्तक अन्यथा शुक्तिस्पार्शनेनापि रजतनिवृत्त्यापातादिति वाच्यं । शुक्तिस्पार्शनस्य चाक्षुषस्येवाधिष्ठानतत्वसाक्षात्काररूपत्वे तस्यापि निवर्तकत्वे क्षत्यभावात् । नचोपादानसाक्षात्कारत्वावच्छिन्नजनकताकनाशप्रतियोगिनि तत्प्रागभावे व्यभिचार । नाशत्वेन जन्यताया विवक्षणात् । यद्वा इतरनिरपेक्षसाक्षात्कारनिवर्त्यत्वं तत् । सेतुदर्शनादे पापनिवर्तकत्वं छत्रपादुकधारणाद्यभाव स्वकृतदोषोद्घाटनाद्यनेकव्रतकलापनियमजन्यादृष्टसहकृतस्यैव । अन्यथा तन्नियमविधानवैयर्थ्यापत्ते । न च ब्रह्मसाक्षात्कार-

स्यापि नियमादृष्टसहकृतस्यैवाज्ञाननिवर्तकत्व । नियमादृष्टादेः साक्षात्कारोत्पत्तावेवोपयोगात् । अन्यथा भाषाप्रबन्धादिना साक्षात्कारापत्ते । न च सेतुदर्शनस्थलेपि तथैवास्त्विति वाच्य । नियम विना गमनमात्रेण सेतुदर्शनसभवेन व्यभिचारितया नियमादृष्टस्य तत्राहेतुत्वात् । तत्र दर्शन मात्रस्य पापनिवर्तकत्वे दैवादागतयवनादेरपि तत्प्रसगात् । न च भवन्मतेपि भाषाप्रबन्धातर्गतनाद्वैतपरेण तत्त्वमस्यादिवाक्यसमानार्थकेन वाक्येनात्मापरोक्षसभवेन तत्र नियमादृष्टाभावाद्व्यभिचार । नच तत्रापरोक्षधीरेव नोदेतीति युक्त । ज्ञानापरोक्ष्यस्य त्वन्मते विषयीभूतब्रह्मस्वाधीनतया तत्त्वमस्यादि वाक्याधीनाखडाकारवृत्तेरिव भाषाप्रबन्धजन्यवृत्तेरप्यापरोक्ष्यस्यावर्जनीयत्वात् । नच भाषया ज्ञानमेव न जायत इति वक्तु युक्त । सर्वानुभवापलापापत्ते ॥ न च साक्षात्कारे वैजात्यमज्ञाननिवर्तकतावच्छेदक स्वीकृत्य तदवच्छिन्न प्रति श्रवणादिनियमादृष्टस्य कारणत्वागीकारान्नोक्तव्यभिचार इति वाच्य । सेतुदर्शनस्थलेपि तथैवागीकारसभवात् । दैवादागतयवनादिनिष्टदर्शने तादृश वैजात्याभावेन तद्दोषवारणसभवाच्चेति चेन्न । आत्मनोध्यानसहकृतमनोजन्यसाक्षात्काविषयत्वाभ्युपगमपक्षे उक्तव्यभिचरानवकाशेन तद्रीत्यैतत्कल्पोत्थानात् । कल्पत्रयेपि तन्निवर्त्य - तदभिन्न - तत्प्रयुक्तान्यतमत्वविवक्षिणीय । तेनाज्ञानतदुपादानक - तत्प्रयुक्तानादिदृश्यादीना नासग्रह । एतच्च सत्यवस्तुव्यावृत्तं मिथ्यानिष्टमेवेति विवक्षितलाभ इति ॥

अत्रोच्यते ॥ तत्राद्यकल्पस्य द्वितीयकल्पस्य च सेतुदर्शननिवर्त्यपापे व्यभिचार । तस्य साक्षात्कारत्वेन निवर्तकत्वात् । ज्ञानत्वव्याप्यत्वाच्च । न च तस्य चाक्षुषत्वेनैव निवर्तकत्वमिति वाच्य । अंधस्यापि तत्स्थानं प्रति भक्तिनियमादिपूर्व गतु पापनिवृत्ते प्रमितत्वेन चाक्षुषस्पार्शनसाधारणसाक्षात्कारत्वस्यैव निवर्तकतावच्छेदकत्वौचित्यात् ।

दृशेश्चाक्षुषे व्य।हाराधिक्यमात्रेण चाक्षुषस्यैव ग्रहणे दृष्ट्वैव तमित्यादावपि दृशिग्रहणात् ब्रह्मचाक्षुषत्वेनैव निवर्तकत्वापातात् । न च "विद्वान्नामरूपाद्विमुक्त" इत्यादौ ज्ञानसामान्यग्रहणान्नचाक्षुपस्यैव निवर्तकत्वमिति वाच्य । सामान्यवाक्यस्य विशेषवाक्यानुसारेणैव पर्यवसानस्य कर्तव्यत्वात् । नच रूपहीनं ब्रह्म कथं चाक्षुषे स्फुरतीति शंक्यं । चित्रावयविनिरूपानंगी।ारपक्षे तदीयमहत्वादेरेव शक्तिविशेषेण चाक्षुषादिकारणत्ववदत्रापि महत्वे ा चक्षु संयोगे वा तादृशशक्तिस्वीकारेणोपपत्ते । भवन्मते ब्रह्मण षडिंद्रियवेद्यत्वागीकाराच्च । नीरूपस्यापि कालवच्चाक्षुषत्वस्य त्वयैव भा।ात्वेन विरोधस्य त्वयैव परिहर्तव्यत्वात् । सत्वोपहित दृश्यत इत्युच्यते मयेति चेत् - तर्हि द्रष्टव्य इत्यादि श्रुतिस्वारस्याय केवलचक्षुषा न दृश्यते । किंतु उपनिषदर्थश्रवणादिवासितमन सयुक्तेन चक्षुषा दृश्यत इत्यपि वक्तु शक्यत एव । एवमपि चाक्षुपानगीचारे "यतो वाचो निवर्तंते" इत्यादिश्रुतिभि शाद्धापरोक्षविपत्वमपि न स्यात् । तत्र सकोचे प्रकृतेपि तत्प्राप्ते । प्रत्युतदृशिग्रहणसामर्थ्याच्चाक्षुषत्वाभ्युपगम एव युक्त । एव प्रियवस्तुदर्शननिवर्त्यं तद्विरहजन्यदु खे - "ज्ञानाग्नि सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन" । तद्यथेषीकातूलमग्नौ प्रदूयते एवमेव हैवंविदि सर्वे पाप्मान प्रदूयते "इत्यादिवचनैर्ब्रह्मसाक्षात्कारत्वेनाप्रारब्धकर्मनाशकत्वस्योभयमतसिद्धत्वात्तादृशकर्मसुचव्यभिचार । एतेन तृतीयपरिष्कारोप्यपोढ । प्रियवस्तुसाक्षात्कारातिरिक्तासाधारणकारणस्य दु खनिवृत्तौ ब्रह्मसाक्षात्कारातिरिक्तासाधारणकारणस्याप्रारब्धनिवृत्तौचानुपलंभात्। साधारणकारणविवक्षायात्वज्ञाननिवृत्तेरपि कार्यत्वाददृष्टसापेक्षत्वेनासिद्धिप्रसंगात् । किं: "प्रारब्धनाशात्प्रतिभामनाश" इति स्मृत्या सविलासाज्ञाननाशे ब्रह्मसाक्षात्करेण जननीये प्रारब्धकर्मरूपप्रतिबधकाभावस्य सहकारित्वसिद्धेर्निरपेक्षमाक्षात्कारनाश्यत्वमसिद्धमेव । एवं चित्रलिखितसिंहसा-

क्षात्कारेणेतरनिरपेक्षण रोगविशेषनिवृत्तिदर्शनात् - कूर्मेक्षणमात्रेण तच्छिशु-क्षुधानिवृत्तिदर्शनाच्च तत्र व्यभिचारो दुर्वारएव । एवं सेतुदर्शनस्थले नियमादृष्टस्य पापनिवृत्तावेवोपयोग - ब्रह्मज्ञानस्थले तु नियमादृष्टस्य साक्षात्कार एवोपयोग न तु तत्फल शोकनाश इत्यत्र त्वद्वचनातिरिक्तनियामकाभावेनैवमेवेति नियंतुमशक्यत्वात्पुन पापेपि न व्यभिचारनिस्तार ॥

एवं गुरुचंद्रिकोक्तपरिष्कारद्वयमप्ययुक्तं ॥ आद्यस्य - ज्ञानप्रयुक्ततावच्छेदकीभूतध्वंसत्वनिरूपकत्वरूपस्योक्तक्रमेण सेतुदर्शननिवर्त्यपापादौ व्यभिचारादिना दुष्टत्वात् । पापादिनिरूपितध्वंसत्वस्य सेतुदर्शनादिकार्यतावच्छेदकतायाः सेतुदर्शनेन पाप नष्टमित्यादि प्रामाणिकव्यवहारेणावश्याभ्युपगंतव्यत्वात् । ज्ञानप्रयुक्तस्वसमानसत्ताकत्वनिष्टतादात्म्यप्रतियोगित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावकत्वरूपस्य द्वितीयपरिष्कारस्यापि रजतनिष्टशुक्त्यनुयोगिकतादात्म्यप्रतियोगित्वावच्छिन्नाभावस्य तदधिकरणत्वस्य वा शुक्तौ सदाविद्यमानस्यैव बाधेन सर्वदा विषयीकरणमात्रस्य कृतत्वेन तादृशाभावस्य ज्ञानप्रयुक्तत्वोक्तेरत्यतासभावितत्वात् । अधिकमाकरे व्यक्तं ॥

अधिष्टानसाक्षात्कारत्वेन निवर्तकत्व त्वशक्यशकं ॥ तस्य तदज्ञानकार्यत्वानिश्चये तन्निवर्तकज्ञानविषये तदारोपाधिष्टानत्वस्यासिध्या अन्योन्याश्रयसंदिग्धासिध्याद्यनेकोपद्रवकलुषितत्वात् । तस्मात् ध्वसघटितपक्षाश्रयणमयुक्तमेव । एवं ज्ञानप्रयुक्तोच्छेदप्रतियोगित्वं तत् । तच्च स्व स्वीयसस्काराधिकरणकालनिष्ट तदन्यतराधिकरणकालपूर्वत्वाभावकत्वमिति पक्षाश्रयणमप्ययुक्त । अनादिदृश्यसस्कार तत्वज्ञान तत्समकालिक वायुसयोगादिषु व्यभिचारान् ॥

अपि च तादृशोच्छेदरूपाभावस्य ध्वसस्य च नाशो वर्तते न वा । आद्ये तन्नाशस्यापि नाशातरप्राप्त्या नाशधाराविश्रात्यभावापातेन न कदापि शुद्धात्मरूपमोक्षाशा । क्वचिद्विश्रांतौ तस्यैव नाशाभावेनात्मस्वरूपारोपित-

तयासिद्ध्या न निष्प्रपंचब्रह्मरूपावस्थिति ॥ न द्वितीय. ॥ तस्यैवा-नाशेनोत्तरत्राप्यनुवृत्या स्वपदेनोपादेये तस्मिन् स्व स्वीयेत्यादि लक्ष-णगमनायोग. । स्वाविकरणक्षणे तादृशान्यतराधिकरणीभूतक्षणपूर्वत्वस्य सत्वात् ।

किंचाद्वैतचंद्रिकाया ज्ञाननिवर्त्यत्वलक्षणव्याख्यावसरे "अधिष्टनया-थात्म्यज्ञानेनाविद्याया विलीनाया स्वयमेव तत्प्रयुक्त निवर्तते" इति विवरण-वाक्यव्याख्यायां अज्ञानस्य निवृत्ति तत्प्रयुक्तस्य तु बाध एवेत्यभिहितं । एव-अधिष्टानयाथात्म्यज्ञानेन स्वजन्यपटुतमसस्कारसहिताधिष्टानापरोक्षज्ञानेन विलीनाया त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वेन गृह्यमाणाया स्वयमेव तन्नाशाधीन-नाशप्रतियोगिता विनैव निवर्तते बाधबुद्धिविषयीभूत भवतीति विवरणे निवृत्तिपदमत्यन्ताभावपरमपि वार्तिकानुसारादित्यप्यभिहित । वार्तिक तु । "तत्त्वमस्यादिवाक्यार्थसम्यग्धीजन्ममात्रत । अविद्यासहकार्येण नासी_ दस्ति भाविष्यतीति" । तथा - ज्ञाननिवर्त्यपदेन ज्ञानप्रयुक्तावस्थिति सामान्याभावकत्वस्य विवक्षितत्वादिति चोक्त । तथाचोक्तपक्षद्वयेपि अ-ज्ञानप्रयुक्तरजतादीना नाशाभावप्राप्तेर्नाशघटितपरिष्करस्तत्परमसिद्धाताज्ञान-मूलो नादरणीय एवेति स्थित ॥

यदपि । एतेन भाषाप्रबंधादिभिरात्मसाक्षात्कारस्य शाब्दापरोक्ष-मते जायमानत्वेन तेनापि मोक्षापत्या श्रवणादिनियमादृष्टपूर्वकत्वविशिष्टस्य तस्य विधेयत्व युक्तमित्यपास्त । प्रमात्वेन निश्चितज्ञानस्यैवाज्ञाननिवर्त-कत्वेन भाषाप्रबधादिजन्यज्ञानस्यातथात्वेन विशिष्टविधेरनपेक्षणात् । श्रव-णादीनामसभावनाविपरीतभावनानिवृत्तिद्वारा प्रमात्वनिश्चयजनकत्वे मानाभा-वात् । नचात्मसाक्षात्कारस्य शुक्तिप्रमापाधारग्येन कारणत्वे शुक्तिज्ञाने रजतस्येवात्मज्ञाने जगन्निवृत्यापत्या जीवन्मुक्ताभावप्रसग इति वाच्य । शंखभ्रमे पीतादेरिव जगद्भ्रमे प्रारब्धकर्मणा ज्ञानोत्तरमप्यज्ञाननिवृत्तिविरो-

विद्यादिति । तदप्ययुक्तं ॥ ज्ञानपुत्रादिसाक्षात्कारस्याविधेयत्वेपि सूक्ष्मार्थविषयकसाधनरूपज्ञानस्य विधेयताया आकारे समर्थितत्वात् । इष्टसाधनताया एव विधिरूपत्वात् । श्रवणादीनां प्रामाण्यनिश्चये एवो-पयोगांगीकारे प्रामाण्यस्य ज्ञप्तौ स्वतस्त्वेन यत्र भाषाप्रबंधादिनैव कस्यचि-दतिश्रद्धालोर्निश्चितप्रमात्मकमेव शाब्दापरोक्षज्ञानं जातं । तेनजीवः मु-क्त्वापत्तेः । प्रामाण्यज्ञप्तौ नियमेनान्यापेक्षणे तस्य स्वतस्त्वानुपपत्तेः । नचोक्तभाषाप्रबंधाधीनज्ञानान्मुक्तिरिष्टैवेति वाच्यं । वैराग्यशमादीनां नैरर्थक्यापातात् । पित्तादीनां तदज्ञानोपादानकत्वाभावेन ज्ञानोत्तरतत्सत्ता-संभवेपि कर्मणां मूलाज्ञानोपादानकानां तन्नाशविरोधित्वे तदनिवृत्तेरापा-तात् । ग्रंथगौरवभयादेवोपरम्यते । ततश्च सूत्रासिद्धप्रयोजनार्थमध्या-सोक्तिरयुक्तेव । उक्तदिशा सत्यस्यैव ज्ञाननिवर्त्यत्वात् । तस्मादत्र-दीपिकाकारोक्तस्याभासत्वेनाविहेयत्वात् ग्रंथकृदुक्तं दूषणं सुस्थमिति सिद्धं ॥

यत्तु ॥ चंद्रिकायां स्वसिद्धांतानुगुणमित्यारभ्य अनुचितत्वादित्य-तेन ग्रंथेन चंद्रिकायां पूर्वपक्षे प्रमाणाभावेन जीवव्यतिरिक्तेश्वराभावात् वेदांतानामखंडस्वात्ममात्रबोधकत्वात् तस्य चाहं धीसिद्धतया विषयत्वायो-गादित्यादिना वेदांतानां चैतन्यमात्रबोधकत्वेप्युपादेयत्वं प्रामाण्यं चांगीकृत्य विचारशास्त्रस्य तादृशचैतन्यविषयकत्वं सिद्धार्थविषयकताप्राप्त्यासंदिग्धविष-याभावेनानारंभणीयत्वमप्रामाण्यं च स्यादिति वाद गुरुमतिविषयस्य शिष्य-मत्यविषयत्ववादमनुकरोति । अपौरुषेयाणां वेदांतानामनुवादकत्वस्य सह्यत्वे पौरुषेयस्य विचारशास्त्रस्यापि सह्यत्वादित्यादि । तदेतन्मूर्खप्रलपनं चंद्रिकाप्रकाश एव ' नहि वेदांतैर्ना चैतन्यबोधकत्वेप्यनधिगतार्थत्वेन प्रामा-ण्यं विचारशास्त्रस्य चाधिगतार्थत्वेनाप्रामाण्यं च वदाम । किंतु वेदां-तानां विचारशास्त्रस्य चाधिगतार्थत्वेन प्र...दनुपादेयत्वमेव" त्यादिनाऽनुक्तो-पालंभनत्वादिना निरस्तत्वात् ॥

यदपि ॥ वस्तुतस्त्वित्यादिना शुद्धचैतन्यस्याहमालंबनत्वाभावा-द्वैतस्य सिद्धत्वमेव नास्तीत्यादि । तदपि शुद्धस्याहं प्रत्ययविषयत्वसमर्थ-नेनाद्वैतरीत्या अनुवादकत्वस्य प्रकाशप्रसरएवोक्तत्वान्निरस्त ॥

यत्तु ॥ एतेनोपक्रमादिभिरित्यारभ्य परास्तमित्यतेनोक्त । वि-चारशास्त्र विना वेदातानामुपक्रमादिभिर्न शुद्धचैतन्यपरत्वनिर्णयस्तस्मात्पूर्वप-क्षप्रयासो विफल इति - युक्तयमहमपीत्यादिगुरुराजीवाक्यमपास्त । नह्य द्वैतिनश्चैतन्यमात्रस्याहमनुभवविषयत्वमूरीकुर्वति । एव चाद्वैतरीत्या पूर्व-पक्ष इत्ययुक्तमित्यादि । तदप्येतेन परास्त ॥ "उपक्रमादिभिर्वेदाता-नामखडप्रत्यगात्मपरत्वसमर्थनपरस्य कस्यचिच्छास्त्रस्यानगीकारेपि वेदाता-नामुपक्रमादिभिर्वस्तुत आपाततोजाना जीवचैतन्यमात्रपरत्वप्रतीतिमुपेत्य पूर्वपक्षसभवेन व्याघाताप्रसक्ते"रित्यादिना प्रकाश एव शकापूर्व समाहित-त्वात् । वेदातानामुपक्रमादिभिरापाततो जीवचैतन्यमात्रपरत्वस्य खडन-कारेणैव भापितत्वात् । आपातप्रतीतौ प्रामाण्यावधारणाय विचारशा-स्त्रारभ इत्यन्यत्र त्वयैवोक्तत्वाच्च । भूयसा वेदातवचनाना कथमखडचैत-न्यमात्रबोधकत्व - विफलत्वात् - तस्यासमर्गरूपत्वात् । गुणप्रधानभावे-नान्योन्यान्वयस्यैव वाक्यार्थत्वादित्यादिकमाशक्यखलु युक्तयसहमपीत्यादि-गुरुराजीयवाक्य प्रवृत्त । निर्विशेषचैतन्यस्याहमनुभवसिद्धत्वानगीकार-वचन - अह प्रत्ययस्य भामतीमते अप्रामाण्यस्वीकारवचनचात्यतामबद्ध-मेव । ततश्चाद्वैतरीत्या पूर्वपक्षसभवस्य बहुधा प्रकाशप्रसर एव समर्थित-त्वादिद मृतमारणमेवेति ॥

यत्तु ॥ नसर्वांशे अद्वैतरीतिर्विवक्ष्यते । किंतु वेदाताना चिन्मात्रपरत्व एव । स्वप्रकाशत्वोक्तिस्तु सिद्धातदिशेति प्रकाशोक्तिर-युक्ता । अर्धजरतीयायोगात् ॥ अत एव गुरुराजीये स्वप्रकाशत्वे अद्वै-तरीति कार्यपरत्वे तु प्राभाकररीतिरित्यर्धजरतीयानुपपत्तेरित्युक्तिरुपपद्यत

इत्यादि । तदप्ययुक्तं ॥ पूर्वपक्षदशायां किंचिदंशे परीत्याश्रयणमात्रेणार्धजरतीयन्यायानुसरणापादने विवरणे सिद्धांतदशायां परमाणुश्यामतानिवर्तकपाककल्पकतार्किकरीत्यनुसरणेनानादिभावनिवृत्त्युपपादनेन स्वव्याघातप्रसंगात् । व्यवहारे भट्टनय इति वदता त्वया अनधिगतार्थगतृत्वं प्रामाण्यमित्याद्यंशे भट्टमतानुसरणेपि सर्वस्यापि वेदस्य कार्यपरत्वादिविषये तदनंगीकारेण सर्वत्र तद्दोषापातात् । अद्वैतमते निर्विशेषचैतन्यबोधकस्यापि शास्त्रस्यारंभणीयतायां स्वमते उपपादितत्वेपि तस्यातिहेयत्वाभिप्रायेण तदंशे तद्रीत्यनंगीकारेणार्धजरतीयस्यादोषत्वात् । प्रत्यगात्मनः शास्त्रवेद्यत्वसंद्वैतमतसिद्ध - वस्तुतस्तत्स्वप्रकाशत्वचोरीकृत्य पूर्वपक्षसंभवस्यासकृदावेदितत्वाच्च । तदन्यापातत ॥ वस्तुतस्तु अद्वैतमते अहंप्रत्ययालंबनस्य प्रत्यगात्मनः शास्त्रवेद्यनिर्विशेषचितश्च तात्त्विकाभेदांगीकारात्तात्त्विकाभेदप्रयुक्तस्वप्रकाशतायाः कल्पितभेदेनापहर्तुमशक्यतया सर्वांशेपि परीते संभवाच्च । अन्यथा गुंजापुंजतयारोपितस्याग्नेर्दाहकत्वाभवप्रसंगात् । अर्धजरतीयशंकातु गर्भस्रावेणैव गता । एतेन गुरुराजीयसंवादव्युत्पादनमप्यपास्तं । तदाशयाज्ञानमूलत्वात् ॥ तत्रैव "तथात्व उक्तरीत्या अनुवादकत्वमंगीकृत्याद्वैतिरीत्यैव पूर्वपक्षसंभवे स्वप्रकाशत्वांशे अद्वैतिरीति कार्यपरत्वेप्राभाकररीतिरित्यर्धजरतीयानुपपत्ते" रित्युक्तत्वेनैकरीत्या पूर्वपक्षसंभवे मतद्वयरीतिमवलंब्य तदसंभवस्योक्तत्वात् । सर्वांशे स्वरीत्या पूर्वपक्षासंभवे किंचिदंशे पररीत्याश्रयणस्यादोषत्वेपि पूर्वोक्तरीत्या अनुवादकत्वमंगीकृत्यैकरीत्यापूर्वपक्षसंभवे परकीयरीतिद्वयानुसरणस्य दोषत्वेन तत्प्रतिबंदीग्रहणस्यानुचितत्वात् । जीवव्यतिरिक्तब्रह्मबोधका कार्यपरा वेदांता न विचार्या इति सर्वांशे प्राभाकररीत्यनुसरणसंभवाभिप्रायेणैव तद्ग्रंथप्रवृत्तिसंभवाच्च । अतएव चंद्रिकायां "प्राभाकररीत्या पूर्वपक्षेपि वास्तवाभिप्रायेण स्वप्रकाशत्वोक्तिर्ननुतन्मतत्वेनेत्युक्तावद्वैतिरीत्यापूर्वपक्षदत्तार्धजर-

तीयावकाश इति कुतस्त्वद्रीत्या पूर्वपक्षानौचित्य 'मित्यालोच्य जीवस्य देहादिभिन्नत्वेन तन्मते विचार्यत्वमभवेन शास्त्रानारम्भासिद्धेरिति दूषणा-तरमुक्तमिति ॥

यत्तु ॥ तदिद सिद्धमित्यादिना आत्मन स्वत सिद्धत्वेपि प्रमाणत सिद्ध्यभावाद्वेदान्तानां तद्बोधकाना प्रामाण्यमित्यादि । तन्न ॥ आत्मन स्वात्मानं प्रति स्वत सिद्धत्वे शास्त्रे अधिकृत तत्वत स्वाभिन्न जिज्ञासु जीव प्रत्यपि सिद्धत्वप्राप्त्यासिद्धार्थत्वेनानुपादेयत्वस्यावर्जनीयत्वात् । भव न्मत आत्मन परिदृश्यत्वाङ्गीकारात् - विशिष्टज्ञाने विशेष्यभाननियमात - अध्यासाधिष्ठानत्वेन सिद्धत्वाच्चानधिगतार्थत्वस्य दुर्लभत्वाच्च । शास्त्रेणास्य शुद्धस्याहम्प्रत्ययविषयताया समर्थितत्वाच्चाद्वैतरीत्या पूर्वपक्ष संगत एवेति ॥

यदपि ॥ जिज्ञासाधिकरण हि प्रत्यक्षप्राबल्यमङ्गीकृत्य प्रवृत्तमित्यनेनेति सम्प्रदाय - अतस्तन्मते प्रत्यक्षस्य दुर्बलत्वादिति प्रकाशोक्तिरयुक्तेत्यादि । तदपि दुरुक्त ॥ भामत्या पूर्वपक्षे प्रत्यक्षप्राबल्यावलम्बनेपि सिद्धान्ते तस्य श्रुतिबाधितत्वेन दुर्बलत्वस्यैव "तदेव मुक्तक्रमेणाहप्रत्यये पूतिकूष्माण्डीकृते भगवतीश्रुतिरप्रत्यूहमहमनुभवप्रसंजित कर्तृत्वादिक निषेद्धुमर्हती" त्यादौ स्पष्टमुक्तत्वात् । श्रुत्याहप्रत्ययस्य पूतिकूष्माण्डवदप्रामाण्यस्वीकारेण खलु सिद्धान्तप्रवृत्तिरिति भामतीग्रन्थानुवादेन व्याख्यातत्वाच्चेति । अविरुद्धाकरे व्यक्त ॥

यत्तु ॥ तथाचेत्यादिना वेदान्तानामहमनुभवसिद्धात्मपरत्वे सिद्धार्थे प्रामाण्यायोगेन कर्मशेषत्वात्तत्त्वोपयोगप्राप्त्या अर्थवादविधयैव प्रामाण्य वाच्यमिति निरप्रत्यूहभेदनामिर्भेदप्रसक्त्यसिद्धेर्नाद्वैतरीत्या पूर्वपक्षसम्भव इत्यादि । तदपि नामन्दबुद्धिगम्यं ॥ पूर्ववादिना वेदान्ताना सिद्धात्ममात्रपराणां प्रेक्ष वदनुपादेयत्वस्यैवोक्तत्वेन कर्मशेषत्वानङ्गीकारात् । सिद्धा-

र्थत्वेपि याथार्थ्यरूपप्रामाण्याहानेश्च । वेदांता न विचार्या इति पूर्वपक्षिणा वेदांतवाक्यगतैरवाच्यं वाच्च । अद्वैतमते द्वैताद्वैतपराणां सर्वेषां वेदांताभिमतोपनिषद्वाक्यानां चैतन्यमात्रपरत्वांगीकारेणानुवादकैर्भेदवाक्यैर्भेदसत्यत्वसिध्यसंभवात् । जपादिनाभ्युदयाद्युपयोगांगीकारेपि स्वाक्कतयोपयोगानंगीकाराच्च । सिद्धांते निरवकाशत्वादिनाप्रबलैर्भेदवाक्यैर्भेदसत्यत्वसिध्यभ्युपगमेपि पूर्वपक्षदशायां तद्विवक्षाभावाच्चेति । एतेन अद्वैतवाक्यनिचय कर्मशेषो भवेत्तदेति खंडनकारवाक्यमसंबद्धप्रलपनमिति मंडनोक्तमयुक्तं - तस्य पूर्वपक्षानुपपन्नत्वसाधकत्वादिति दीपिकोक्तप्रसंग । भेदसत्यत्वापादनद्वारा पूर्वपक्षानुपपन्नत्वसाधनत्वासंभवप्रकारस्योपदर्शितत्वात् । अत एव त्व कल्पितस्य खंडनकारीयदुराशयस्यानुपपन्नत्वेनतद्वाक्यस्यासंबद्धप्रलापत्वं मंडनकारैरुक्तं युक्तमेव ॥

यदपि ॥ यत्तु चंद्रिकामंडने अस्मदीयपूर्वपक्षे ब्रह्मण एव विषयत्ववर्णनेनाद्वैतस्य सिद्धत्वासिद्धत्वाभ्यां दूषणाभिधानमज्ञानविजृंभितमित्युक्तमयुक्तं । अद्वैतमते जीवब्रह्माभेदस्यैव ब्रह्मशब्दार्थत्वात् । अत एवाद्वैतरीत्या अभेद एव ब्रह्मशब्दव्यावर्त्य इति प्रकाशोक्तिरुपपद्यत इत्यादि । तदपि न युक्तं ॥ अद्वैतमते वस्त्वपरिच्छेदवाचिब्रह्मशब्दस्य जीवब्रह्माभेदपरतायां ग्रंथकृद्भिरेव बहुधा दूषितत्वात् । इहाप्यनुपदमेव दूषयिष्यमाणत्वाच्च । जीवब्रह्मविशेषिताभेदस्य स्वखंडत्वेन ब्रह्मपरवेदांतानामखंडार्थतासंगप्रसंगात् । केवलाभेदस्यापि विरोधित्वात् । विशिष्टशक्तया लक्षणया वा ब्रह्मशब्दस्य शुद्धचैतन्यमात्रपरत्वसाधकत्वसूत्रादिविरोधात् । "तदेव ब्रह्म परमं कवीनां । अथ यस्मादुच्यते ब्रह्म "त्यादि श्रुतिविरोधात् । "ब्रह्मशब्दः परे विष्णौ" इत्यादि स्मृतिविरोधाच्च । न ब्रह्मशब्दो जीवपराभेदपरः किंतु निर्विचिद्विलक्षवस्तुवाचीति नाद्वैतस्य सिद्धत्वादिना दूषणाभिधानं युक्तमिति मंडनकारीय तथोक्तमज्ञानविजृंभितत्ववचनमुप-

पत्रमेव । स्वपक्षसाधकत्वभ्रात्या प्रकाशसंमतिकथनं तु महामोहमूलमेव । "जिज्ञास्ये ब्रह्मशब्दे न गुणपूर्त्यभिधायिना । गुणाल्पत्वेनानुभूताज्जीवा-द्भिन्न प्रतीयते" इति चन्द्रिकोक्तदिशा जीवव्यतिरिक्तेश्वराभावात्तस्य च स्वप्र-काशत्वादजिज्ञास्यत्वात्यभेदमूलकनिर्विषयत्वाक्षेप एव ब्रह्मशब्दव्यावर्त्य । मुमुक्षुमात्रस्यानधिकारित्वान्निरधिकारिकत्व - कर्मादिनापि मोक्षसंभवान्निष्प्र-योजनत्व च जिज्ञासाया इत्यादि पूर्वपक्षस्तु अथशब्दात शब्दव्यावर्त्य इत्य-भिप्रायकप्रकाशवाक्यस्य त्वदभिमताद्वैतार्थत्वासाधकत्वात् । अद्वैतस्य शास्त्रार्थताया आकरे दूषितत्वाच्चेति ॥

यत्तु । एतेन किंचेत्यारभ्य शास्त्रयोनित्वाधिकरणे समत हि पूर्वोत्तरपक्षयोरपि ब्रह्मणोनुमानविषयत्व । न तु प्रत्यक्षवदनुमानमीश्वरे अप्रमाणमित्यादि । तदसार ॥ "नेन्द्रियाणि नानुमानमि"त्यादि श्रुत्या प्रत्यक्षस्येवानुमानस्यापि ब्रह्मणि प्रामाण्यनिषेधेन तत्समतत्वोक्तेरयोगात् नीरूपस्यापि ब्रह्मण कालादिवत्प्रत्यक्षत्वस्याद्वैतचन्द्रिकादौ भाषितत्वात् । वेदानुकूलानुमानस्येवोपनिषदर्थश्रवणादिवासितात करणवेद्यत्वस्य "मनसैवेदमा। प्तव्यमित्यादौ प्रमितत्वात् । अन्यथा "अशब्दमित्यादिश्रुत्यौपनिषदत्व-स्याप्यभावप्रसंगात् । सिद्धाते आगमोपजीव्यनुमानस्येव तदुपजीविप्रत्यक्ष-स्यापि ब्रह्मविषयकत्वसभवेन तदप्रामाण्यागीकारस्य निर्बीजत्वाच्चेति" ॥

यत्तु ॥ परे शुद्धचित स्वव्यवहारनिर्वाहकत्वागीकारात् - स्वव्य-वहारहेतुत्वस्यैव स्वविषयत्वरूपत्वात् - तद्रीत्या पूर्वपक्ष इति प्रकाशोक्तिर्ब्रह्म-ण प्रमाणातरानपेक्षत्वमेव गमयतीति वेदाताना प्रमातरसिद्धार्थबोधकत्वेना-नुवादकत्वपूर्वपक्षाननुकूलेवेत्यादि । तद्भ्रान्तिमूल ॥ स्वविषयप्रकाशत्व-रूपस्वप्रकाशत्वस्य परसमतत्वेन तद्रीत्यैव पूर्वपक्षसभवप्रदर्शनपरप्रकाशवाक्यस्य प्रमाणातरानपेक्षत्वमात्रगमकत्वोक्तेरज्ञानमूलत्वात् तस्य तुच्छादिसाधारण्येन तन्मात्रपर्यवसानस्यायुक्तत्वाच्च ॥ प्रमाणातरसिद्धत्व इव स्वत सिद्धत्वेपि

तद्विषयाणां वेदांतानां सिद्धार्थत्वापरिहारेणानुवादकत्वपूर्वपक्षानुकूलतया तद-ननुकूलत्वोक्तेरपि भ्रांतिमूलत्वाच्चेति । ततश्चात्र परप्रदर्शितस्य किंचिद्दूषणाभासस्याप्यसबद्धताया उपदर्शितत्वादत्र विस्तारभयादुपरम्यत इ युक्तो परम परस्य ग्रथकृदुक्तसद्दूषणपरिहारासामार्थ्यनिबधन एव - न तु सत्यपि तत्सामर्थ्ये ग्रथविस्तरभयाधीन इति सिद्धं ॥

यदपि ॥ एतेन सिद्धातोपि व्याख्यात । न हि विचारविधि-वाक्यगतब्रह्मादिशब्दाना "बृहत्वाद्बृह्मणत्वाच्चात्मैवब्रह्मेति गीयते" इति भाम-त्युक्तरीत्या जीवपरत्वमगीकृत्य कृत पूर्वपक्ष ब्रह्मशब्दार्थमात्रपर्यालोचनया असगत । किंतु सिद्धाताभिमतार्थब्रह्मशब्दस्य तात्पर्यलिंगान्येव वक्त-व्यानि - न्यायामृते अद्वैतोपक्रमादीना गत्यतरोक्तिर्न सिद्धातसमर्थनार्थ । ब्रह्मनारायणादि शब्दाना प्राबल्योक्तिरुभयत्र तुल्या तेपामपि जीवपरत्वाश्र-यणात् । तस्मात् चद्रिकोक्तौ पूर्वपक्षावनुपपन्नाविति । तदेतन्मंदप्रभन । पूर्वपक्षे अविमर्शदशाया ब्रह्मादिशब्दानामज्ञरूढ्यादिना जीवपरत्वाश्रयणेपि सिद्धातदशाया सति विमर्शे "अथकस्मादुच्यते ब्रह्मेति बृहतो ह्यस्मिन्गुणा - तदेव ब्रह्म परम कवीना" मित्यादिश्रुत्या - "ब्रह्मशब्द परे विष्णौ नान्यत्र क्वचिदिष्यते । असपूर्णो परे यस्मादुपचारेणवा भवे"दित्यादिस्मृत्या - सूत्रकृदुक्तजगत्कारणत्वमुक्तप्राप्यत्वादिलिंगे - अवयवशक्त्या - सूत्रकार-विवक्षाज्ञापकेन "स विष्णुराहहि - त ब्रह्मेत्याचक्षते" इति निरतरसूत्रद्वयेन-'नारायणोसौ परमो विचित्य" इत्यादौ मोक्षजनकज्ञानविषयत्वादिलिंगेन-"ओमिति पुन कस्य वक्त"त्यादिश्रुत्या - "यो गुणै सर्वतो हीन सर्वदो-षविवर्जित । हेयोपादेयरहित स आत्मेत्यभिधीयते" इत्यादिस्मृत्या - 'तत्र य स आत्मा केवलो निर्गुणश्चेत्या"दिश्रुतिभिश्च समाकर्षाधिकरण-सिद्धमहायोगविद्वद्रूढ्यादिना ब्रह्म - नारायण अस्मात्मादिशब्दाना विष्णु-मात्रपरत्वस्याकरे व्यवस्थापितत्वेन जीवपरत्वस्याशक्यशकतया सिद्धातसाध-

काना पूर्वपक्षासंगत्यसपादकताया अतिसुलभत्वात् । विष्णुरूपार्थ एव मुत्रकारविवक्षाज्ञापकलिंगानामुपदर्शितत्वात् । जीवग्रहणे बाधकानामप्युपदर्शितत्वाच्च । भामत्या "बृहत्वाद्ब्रह्मणत्वाद्वात्मैव ब्रह्मेति गीयते । सवाकीटपतंगेभ्यो देहादिभ्यो विवेकेनाहमित्यसंदिग्धानुभवसिद्ध" इत्यादिना - स्वशरीरव्यापित्व - तत्परिणामयितृत्वादिना पूर्वपक्षे ब्रह्मशब्दस्य जीवपरत्वाशीकारेपि सिद्धान्ते परिच्छेदत्रयरहित्यवाचिना ब्रह्मशब्देन शुद्धचैतन्यमात्रवाचनवदेव तत्ववादिमतेपि जिज्ञास्ये श्रुते न ब्रह्मशब्देनावयवशक्त्या- "बृहन्तो ह्यस्मिन्गुणा" इत्यादिश्रुत्याचान्यत्रासंभावितदेशकालगुणापरिच्छेदवद्वस्तुवाचिना जीवान्यविष्णवाख्यचिदचिद्विलक्षणवस्तुसिध्या सिद्धान्तसारकताया अक्षुण्णत्वात् । अद्वैतमते पूर्वपक्षे ब्रह्मशब्दस्य हेतूकरणाभावेन तत्र तत्प्राबल्यादिविचारस्यानवसारग्रस्तत्वात् । तत्ववादिमते सिद्धान्ते विषयसिद्धौ ब्रह्मशब्दादेर्हेतूकरणेन तत्प्राबल्यादिविचारस्यावश्यकत्वात् । विष्णुपरत्ववत्र जीवपरत्वे साधकाभावेन बाधकाभावेन च प्राबल्यायोगाच्च । न्यायामृतादौ अद्वैतोपक्रमाद्यभिमतानामद्वैततातपर्यग्राहकतानिरासात् - द्वैततात्पर्यज्ञापकोपक्रमादीनामुपदर्शितत्वाच्चात्र यावता विषयादिसिद्धिस्तावन्मात्रस्यैव वक्तव्यत्वात् । नारायणादिशब्दाना जीवपरत्वस्यायुक्ततया अकेर असकृदावेदितत्वाच्चेति । अधिक तु प्रकाशप्रसंग व्यक्त । तस्माच्चन्द्रिकोक्तपूर्वोत्तरपक्षयोर्निर्दोषतया महादरेण शिरसा सर्वमान्यत्वादत्र दीपिकाकारप्रयासो भ्रात्यादिमूलो विफल एवेति ग्रथकृदुक्त दूषण सुस्थमिति सिद्ध ॥

॥विवरणाद्युक्ताध्यायादिसंगतिभंगः॥

यत्तु ॥ अत्रायमाशयः ॥ समन्वयाद्यशेषविचारहेतुत्वादिति कल्पतरुवाक्यस्य समन्वयात्मकविचारहेतुत्वात् - तत्साधारण सर्वविचारार्थत्वाच्चेत्यर्थद्वये तात्पर्य । अन्यथा समन्वयपदवैयर्थ्यात् । तथाचाशेषविचारहेतुत्वेन शास्त्रसंगतिः । समन्वयविचारहेतुत्वेन प्रथमाध्यायसंगतिश्च । समन्वयपदेन तद्विशेषविवक्षया पादसंगतिश्च निरूपितैव । तथाच शास्त्रसंगत्यतिरिक्तस्य द्वितीयाध्यायादिव्यावृत्तस्य संगतिविशेषस्य पादसंगतेश्चानुक्तिरिति चंद्रिकाकृतां शंका कल्पतरुवाक्यार्थाज्ञानविजृंभितेत्यादि । तदेतन्मूर्खप्रलपितमनादेयमेव । कल्पतरुवाक्यस्य त्वत्कल्पितार्थद्वयतात्पर्यस्यायुक्तत्वात् । आद्यसूत्रस्य कर्मतत्र देवतत्र - कामतत्रादिसाध्याशेषविचारहेतुत्वाभावेनानुपपन्नभाषित्वापत्तिवारकत्वेनान्यथासिद्धस्य समन्वयपदस्य भवदुक्तायुक्तार्थद्वयविवक्षाज्ञापकत्वासंभवेन तथा तात्पर्यकल्पकाभावात् । तत्कल्पनायामप्युक्तरीत्याशेषविचारहेतुत्वस्यात्र बाधितत्वात् । समन्वयस्योपक्रमादिलिंगनिर्णीतशक्तितात्पर्यान्यतरलक्षणसंबंधरूपस्य न्यायानुसंधानरूपविचारात्मकत्वोक्तेरज्ञानमूलत्वात् । समन्वयनिमित्तत्वस्येवाविरोधादिनिमित्तत्वस्यापि सत्वेनाध्यायचतुष्टयसंगतत्वात्अस्य विशिष्यप्रथमाध्यायसंगतिरिति द्वितीयाध्यायादि व्यावर्तकप्रथमपदप्रयोगस्यानुचितत्वात् । समन्वयपदेन तद्विशेषविवक्षायां द्वितीयादिपादसंगतेरप्यवर्जनीयतया तत्रापि द्वितीयादिपादव्यावर्तकप्रथपदस्यायुक्तत्वाच्च । प्रथमातिक्रमे कारणाभावेन तत्र संघटनस्य युक्तत्वेपि सर्वाध्यायसंगतौ - सर्वपादसंगतौ चाविशिष्टायां

शास्त्राध्यायपादसंगतय इत्येव वाच्ये प्रथमाध्यायप्रथमपादेति - प्रथमपद प्रयोगोऽनुपपन्न इत्यत्र तात्पर्यात् । शास्त्रस्य पञ्चप्रघट्टिकारूपत्वेनाध्याया-द्यसगतावपि शास्त्रमात्रसगते श्रीमन्न्यायसुधादावुक्तत्वाच्च । तथाच द्वितीयाध्यायादिव्यावृत्तस्य प्रथमाध्यायमात्रानुवृत्तस्य - द्वितीयपादादिव्यावृत्त-स्य प्रथमपादमात्रानुवृत्तस्य च सगतिविशेषस्योक्त कल्पतरुवाक्यात्कथंचिदपि लाभासभवात् - दीपिकाकारकुबुद्धिमात्रपरिकल्पितदुराशयस्यातिहेयत्वाच्च चन्द्रि-कोक्त दूषण न कल्पतरुवाक्यार्थाज्ञाननिबधनं । किंतु - दीपिकाकृता तथाप्रकल्पनमेव स्वपरग्रथतात्पर्याज्ञानविजृंभितमिति ॥

यदपि ॥ एतेन शास्त्रप्रत्यस्याधिकरणस्योपोद्घातसगतेरेवोक्तप्राय-त्वेनाध्यायाद्यसगतत्वमित्यपास्त । अनुक्तोपालभनत्वाच्चेति । तदसत् ॥ विवरणोक्तदूषणप्रस्तावे खडनकारेणोपोद्घातरूपस्याधिकरणस्येत्युक्तत्वेन तस्या नुपपन्नताप्रदर्शनाय प्रवृत्तस्य प्रकाशप्रसगस्यस्याशयमविदुष कल्पतरूक्त-दूषणावसर तस्यानुक्तोपालभनत्ववचनस्याभवद्धप्रलापत्वादिति ॥

यत्तु ॥ एतेन चन्द्रिकाकृता विवरणखडनमपि परास्त । विवर-णे चन्द्रिकानूदितरीत्या श्रोतव्यादिवाक्याना स्वार्थे समन्वयस्य तद्द्वारेण विचार्यमाणवेदान्तवाक्याना ब्रह्मणि समन्वयस्य च निमित्तत्वादिति चशब्दघ-टितवाक्याभावेन चशब्दघटितपाठविशेषमर्थविशेष च परिकल्प्योच्छृ खलम-तखडनस्यानादरणीयत्वादनुक्तोपालभनमेवेति सिद्धमित्यादि । तदप्यसार ॥ चन्द्रिकादूषणस्यैतज्जालत्वाभावात् । यद्यप्यधुनातनमुद्रितपुस्तकेषु श्रोत-व्यादिवाक्याना स्वार्थ समन्वयद्वारेण विचार्यमाणवेदान्तवाक्यानामपि ब्रह्मणि समन्वयनिमित्तत्वात् समन्वये च सत्येव इत्येव विवरणपाठो दृश्यते । तथापि प्राचीनतालपुस्तकस्थपाठानुसारेण चन्द्रिकोक्तिरित्यदोष । अस्तु-वैवमेव पाठ तथापि तद्वाक्यार्थविमर्शे अस्मदुक्तदूषणानि स्थिराण्येव । भवदुक्तपाठेऽपि अपिशब्दोल्लापनेन कृत चशब्दस्तु न त्यक्त । तत्श्रो-

दाहृतविवरणवाक्ये श्रोतव्यादिवाक्यानां स्वार्थे समन्वयनिमित्तत्वात् । वेदांतवाक्यानामपि तद्द्वारा ब्रह्मणि समन्वयनिमित्तत्वाच्चेति - न केवलं शास्त्रे - किंतु समन्वयाध्याये चाद्यसूत्रसंगतिरिति च - चशब्दो व्याख्येय । तथा च स्वार्थसमन्वयमात्रेणेत्यादिदूषणमनिवार्यमेव । स्वार्थसमन्वयद्वारकसमन्वयहेतुत्वस्येव तद्द्वारकाविरोधादिहेतुत्वस्यापि संभवेन द्वितीयाध्यायादिसंगतिप्रसंगस्य दुष्परिहरत्वात् । विचारकर्तव्यताया समन्वयनिमित्तत्वस्येवाविरोधादिनिमित्तत्वस्यापि प्रकाशप्रसंग एवोपदर्शितत्वाच्च । स्मृत्यधिकरणादेरपि - यतोवेत्यादेः पाशुपतादिविरोधेन स्वार्थपरत्वाभावे शंकिते तद्विरोधनिरासेन विष्णुकर्तृत्वरूपस्वार्थे प्रामाण्यस्थापनद्वारा ब्रह्मणि प्रमाणभूतवेदांतसमन्वययुक्ततोपपादनेन स्वार्थसमन्वयद्वारकं वेदांतसमन्वयहेतुत्वस्यावर्जनीयतयाप्राप्तत्वेनाद्याध्यायसंगत्यापातानिवारणात् । स्वयमेव चशब्दघटितं वाक्यमुदाहृत्य चशब्दाभावादित्युक्तेरुन्मत्तप्रलापत्वात् । समन्वयपदस्य तद्विशेषपरत्वे द्वितीयपादादिसंगतेरप्यवर्जनीयत्वात् । वेदांतसमन्वयहेतुस्वार्थसमन्वयपरत्वस्येवाविरोधहेतुस्वार्थसमन्वयपरत्वेन द्वितीयाध्यायादिसंगतेरप्यनिवार्यत्वाच्च । तथाच चशब्दघटितपाठस्य स्वयमेवानूदितत्वात् - विवरणवाक्यस्य सर्वपरीक्षकसमंतसंभावितार्थमवलंब्यैव दूषणाभिधानाच्च न किंचिदत्रानुक्तोपालंभनमिति यत्किंचिदेतदिति ॥

यत्तु । जिज्ञासाधिकरणं हि श्रोतव्यादिवाक्यस्य प्रत्यगभिन्नब्रह्मसमन्वयद्वारकं वेदांतानां ब्रह्मणि समन्वयं प्रति निमित्तमेवेति नात्र संगत्यनन्वयः । एतेन आद्यसूत्रस्य विचारकर्तव्यताद्वारेणैव समन्वयहेतुत्वादुक्तविवरणवाक्ये साक्षान्निमित्तत्वविवक्षाया समन्वयाध्यायसंगतिरपि न स्यादिति प्रकाशप्रसंगोक्तमपास्तं । अनुक्तोपालंभनत्वात् ॥ भवदीयपाठस्याप्रामाणिकत्वाच्चेति । तदसार ॥ जिज्ञासासूत्रस्य ब्रह्मज्ञानार्थवेदांतविचार कर्तव्य इति विवरणे व्याख्यातत्वेन श्रोतव्यादिविधिवाक्यस्याप्येतदर्थ-

कनाया अवश्यवक्तव्यत्वात् । निर्णेयनिर्णायकयोरैकार्थ्यनियमाच्च प्रत्यगभिन्ननिर्विशेषाखंडब्रह्मसमन्वयद्वारकसमन्वयहेतुत्वोक्तेरनुचितत्वात् । 'श्रोतव्यादिवाक्यस्य विचारकर्तव्यतारूपस्वार्थसमन्वयस्यैव व्युत्पादितत्वात् । अखंडे ब्रह्मणि समन्वयस्योत्तरत्र दूषयिष्यमणत्वाच्च । विवरणे ब्रह्मणि समन्वयनिमित्तत्वादिति व्यक्तमुक्तनया तत्र साक्षात्परंपराविकल्पस्य सभात्ति तत्वेन कथाक्रमशिक्षणाय प्रवृत्तविकल्पतद्दूषणानामनुक्तोपालंभनत्ववचनस्य विवरणग्रंथांव्यनिमित्तत्वात् । भवदीयपाठानुसारेणैवानुपपत्तेरुक्तचाच्चेति ॥

यदपि । यत्तु चंद्रिकायामित्यादिना यथा प्रथमपादे स्पष्टब्रह्मलिंगविचार एव तथानंदमयाधिकरणे स्फुटीकरिष्याम इति न काप्यापत्ति प्रसरोक्ता समुन्मिषतीत्यादि । तन्न । प्रतिज्ञामात्रेण प्रकाशप्रसरोक्तापादनापरिहारात् । स्पष्टब्रह्मलिंगविचारपरत्वाभावस्यैव तत्र समर्थयिष्यमाणत्वाच्चेति ॥

यत्तु । एतेन मंडनोक्तं परास्तं । श्रोतव्यादिवाक्येपि ह्यात्मपदस्य प्रत्यगभिन्नब्रह्मपरत्वप्रतिपादनात्तत्र जीवधर्मतया अप्रतीयमानविचार्यत्वादिरूपलिंगस्य स्पष्टब्रह्मलिंगताप्रयोजकत्वाच्चेति सर्वं सुस्थमिति । तदयुक्तं ॥ आत्मपदस्य "आदानादनकर्तृत्वादात्मेत्युक्तो जनार्दन" इत्यादि स्मृत्या - आदेयमातीत्यादिव्युत्पत्या - शक्तिग्राहककोशादिना च स्वामित्वाद्यनेकार्थकत्वेपि प्रत्यगभिन्नार्थकताया अप्रामाणिकत्वात् । "स्वशब्दा' दिति सूत्रकारणैव प्रत्यगर्थपरत्वस्य निरस्तत्वाच्च । जीवस्यापि देहादिभिन्नत्वाणुत्वादिना विचार्यत्वसंभवेन विचार्यत्वस्य जीवधर्मतया अप्रतीयमानत्वाभावाच्च तादृशस्पष्टत्वपरिष्कारस्योत्तरत्र दूषयिष्यमाणत्वाच्चेति । तस्माद्दीपिकाकारोक्तस्यात्याभासत्वात् कल्पतरूक्त विवरणोक्तचाध्यायसगत्यादिकमयुक्तमिति तत्र प्रथकृदुक्त दूषण सुस्थमिति सिद्ध ॥

विवरणमते

❀ विचारलक्षणाविवक्षाभावभंगः ❀

यदपि ॥ यत्तु चन्द्रिकाया जिज्ञासाया इत्यारभ्य वयं तु भामतीमत इव विवरणमतेपि जिज्ञासाशब्देन लक्षणया विचारविवक्षामेवावगच्छाम । तथा च भामतीमतविवरणमतयोर्जिज्ञासाशब्दार्थविषये विशेस्यैवाभावात् प्रकाशप्रसरे विवरणव्याख्यानस्योद्भाव्यत्ववर्णनमनुक्तोपालंभन । नहि विवरणमते जिज्ञासाशब्दो विचारलाक्षणिक इत्यत्र प्रमाणमस्ति । अन्यथा "एतेन जिज्ञासाशब्दवाच्ययेच्छया आक्षिप्तोविचारइह विधीयत" इति चंद्रिकाकृता विवरणानुवादोऽनुपपन्न स्यादित्यादि ।

तदेतद्विवरणग्रथाध्यादिमूलमनादेयमेव । तथाहि ॥ विवरणे चतुर्थवर्णकोपसहारप्रकरणे "भाष्य व्याचष्टे । ब्रह्मजिज्ञासोपन्यासव्याजेनेति । जिज्ञासापदेनांतर्णीत विचारमुपलक्ष्य तत्कर्तव्यतापर सूत्रमित्युक्तं भवति । योजनांतरमाह । अथवेति ॥ जिज्ञासाकर्तव्येत्युक्ते ज्ञानमिष्यमाणं साध्यतया कर्तव्यमिति सूत्रार्थ सपद्यते । आतोऽर्थात्सिद्धविचारकर्तव्यतापरं सूत्र" मितीति । स्थलांतरेपि ॥ "स्वयमन्वयवार्थत्वाभावेप्यन्वयवार्थसमर्गाविनाभावाल्लक्षणया प्रयोगप्रत्ययोपपत्तौ न शक्त्यंतरकल्पना । अनन्यथासिद्धकार्याभावादिति परिहरति । अतर्णीतविचारार्थत्वादिति" चोक्त । तथाच विवरणे लक्षणापक्षज्ञापकवाक्यानामुदाहृतत्वात् । चद्रिकायां विवरणाभिप्रेन मतांतर निरस्तमित्युक्तत्वेन तदभिप्रेतपक्षांतरस्य प्रदर्शितत्वाच्च विवरणमते विचाराक्षेप एवेति दीपिकाकारोक्तिरयुक्तैवाज्ञानादिमूलेति सक्षेप ॥

यत्तु ॥ चन्द्रिकायां जिज्ञासाशब्दस्य लाक्षणिकत्वमयुक्तं । रूढ्यैव विचारबोधनसंभवादित्याद्युक्तमयुक्तं । जिज्ञासाशब्दस्य विचारार्थत्वाननुशासनात् । बुभुत्सापद जिज्ञासापदयो केवलज्ञानेच्छापरत्वविचारसाध्यज्ञानेच्छापरत्वाभ्यां विशेषात् । इच्छाप्रतीतिं विना जिज्ञासाशब्दार्थबोधाच्चेत्यादि । तन्न ॥ जिज्ञासाशब्दस्य विचारे रूढत्वे अनन्यधीपूर्वकविचारप्रतीतिरूपस्य तत्र बुभुत्सादि पदत्यागेन नियमेन जिज्ञासापदप्रयोगादिरूपस्य चानन्यथासिद्धकार्यांतरस्य - तत्र नियमेन जिज्ञासापदप्रयोगान्यथानुपपत्तिरूपस्य - "जिज्ञासित सुमपन्न"मित्यादि भागवतादिप्रयोगरूपस्य च शक्त्य तरकल्पकप्रमाणस्य चन्द्रिकायामेवोक्तत्वेन रूढे साधितत्वात् । बुभुत्सापदजिज्ञासापदयो प्रकृत्याप्रत्ययेन वा विचाराबोधनेन तुल्यार्थकप्रकृतिप्रत्ययघटितत्वेनचार्थविशेषज्ञापकलेशस्याप्यभावेनार्थविशेषपरत्वमित्यत्र त्वद्वचनातिरिक्तप्रमाणाभावेन तस्याप्रामाणिकत्वात् । ज्ञानेच्छावाचिनो जिज्ञासाशब्दस्य विचारे रूढिमनंगीकृत्य लक्षणयैवप्रयोगाद्युपपादने मंटपादिशब्दानां मडपानकर्तरि मुख्यवृत्ति तत्सबंधाद्गृहे लक्षणा प्रवीणशब्दस्य प्रकृष्टवीणावति वृत्तिर्मुख्या - प्रकृष्टवीणावादनसमर्थगतप्रौढत्वरूपगुणयोगान्निपुणे गौणीवृत्ति. - कुशलशब्दस्यापि कुशच्छेत्तरि मुख्यवृत्ति - कर्तृत्वरूपतद्घटकार्थसंबंधान्निपुणे लक्षणैव न रूढि - वाजिशब्दस्यान्ववदर्थकस्य तद्घटकान्नेपि प्रयोगप्रसंगइत्याद्यतिप्रसंगरूपबाधकस्य चन्द्रिकायामेवोक्तत्वात् । त्वन्मते ज्ञानसामान्येच्छाया अभावात् - अपरोक्षेच्छाया - च जिज्ञासाशब्दस्यावयवशक्त्यभावात् - समुदायशक्ते कल्प्यत्वे अविशेषात् - विचारे समुदायशक्ति अपरोक्षेच्छाया च लक्षणेत्येव किं न स्यात् । "स्वीकृतश्च त्वयापि विचारसाध्यज्ञानेच्छाजिज्ञासाशब्दात्प्रतीयते नोपदेशमात्रसाध्यज्ञानविषयेति वदता विचारप्रतीतेरिच्छाप्रतीतिपूर्वकत्वाभाव" इत्यादिना ग्रंथकृद्भिरेव रूढिनिश्चयनियतप्रयोगान्यथानुपपत्तिर्निर्णतेन रूढे

समर्थितत्वाच्चात्र दीपिकाकारोक्तं सर्वमपि चंद्रिकांध्यमूलमयुक्तमेवेत्यलं निर्ड-ल्पपक्षप्रतिक्षेपेणेति ॥

यत्तु । नहि वयं मतद्वयेपि विचारकर्तव्यतापरतयोक्तसूत्रं व्याच-क्ष्महे । "ब्रह्मजिज्ञासाकर्तव्ये"ति भाष्यमपि फलितार्थकथनपरं । जिज्ञासाक्षिप्तविचारस्याध्याहृतकर्तव्यपदार्थान्वय इति भामत्युक्तमिति चंद्रि-कानुवादो ह्यप्रामाणिक एव । उक्तरीत्या अध्याहृतकर्तव्यपदस्य श्रौत-जिज्ञासान्वयस्य तैरप्यप्रतिपादनेन पार्ष्ठिकबोधविषयविचारणाधिकारार्था-थशब्दान्वयस्यासादनिष्टत्वाभावेन श्रौतजिज्ञासाया एवानरभ्यत्वेन च सर्वेषा-मुक्तदोषाणामनुक्तोपालंभनत्वात् । सोयं चरुमित्यादौ लक्षणयैव निर्वाहा-त्तदुदाहरणमयुक्तं । कर्तव्यपदार्थेनान्वीयमानं जिज्ञासापदमपि न श्रौतं । किंतु पार्ष्ठिकबोधोपयोगितयाकल्पितमनुषक्तं वा पदांतरमेवेत्यादि। तदेतन्महामोहमूलं । तथाहि ॥ विवरणे "अथातो ब्रह्मजिज्ञासे"ति सूत्रे अनुवादत्वपरिहाराय पुरुषप्रवृत्तिसिद्धये च कर्तव्यपदमाध्याहर्तव्यं । तत्र जिज्ञासाशब्देनानर्णीत विचारगुपलक्ष्यानुष्ठानयोग्यतया साधनचतुष्टय-संपन्नस्य ब्रह्मज्ञानाय विचारः कर्तव्य इति सूत्रवाक्यस्य श्रौतोऽर्थः संप-द्यते । अर्थादधिकारिविशेषणमोक्षसाधनं ब्रह्मज्ञानमिति सिध्यति । सन्निधानाच्च वेदांतवाक्यविचार इति श्रुत्यर्थाभ्यां साधनचतुष्टयसंपन्नस्य मोक्षसाधनब्रह्मज्ञानाय वेदांतवाक्यविचारः कर्तव्य इति सूत्रवाक्यस्य तात्प-र्येण प्रतिपाद्योऽर्थोऽवगतः । तत्र भाष्यसंदस्य सूत्रेणार्थादुपात्तविषयप्रयो-जने तात्पर्य"मिति । परिमलेपि "आर्थिकेचास्मिन्निति टीकायामेपितव्यमि-त्युक्तया सूत्रे जिज्ञासा कर्तव्येति कर्तव्यपदाध्याहारः सूचितः । स तु जिज्ञासापदस्य कृतियोग्यविचारार्थकत्वाभिप्रायो न भवति । ब्रह्मजिज्ञासाया अनधिकार्यत्वादिति भाष्ये जिज्ञासाशब्दस्यानधिकार्यज्ञानेच्छापरत्वस्वीका-रात् । 'इच्छार्थिका विचारकर्तव्यत्वाभिप्रायक,' इति - कल्पतरौच "निर्ण-

यश्च विचारभाष्य इति तत्कर्तव्यताऽर्थाद्गम्यत" इति । भामत्यामपि "तस्माद्ब्रह्मजिज्ञासितव्य"मिति भाष्यव्याख्यायां "तदुपायोज्ञानमेषितव्यं । इच्छानिमित्तेन मीमांसाया प्रवर्त्यते" इति च भाष्य - भामती - कल्पतरु-परिमलादिषु जिज्ञासाक्षिप्तविचारकर्तव्यत्वस्य - पंचपादिकाविवरणयोरपि- "द्विविधोहि सूत्रार्थं श्रौतआर्थिकश्चेति । तत्र श्रौतार्थं प्रथमप्रतिपत्ति-गोचरत्वात्प्रथम । आर्थिकस्तु अनंतरप्रतीतिविषयत्वाच्चरमः द्वावपि सूत्रतात्पर्यगोचरा"वित्यादिनाद्यसूत्रस्य जिज्ञासापदोपलक्षितविचारकर्तव्यता-परत्वस्य च व्यक्तमुक्तत्वात् । परिमले आर्थिकविचारस्य सौत्रजिज्ञासा-पदलभ्यस्याध्याहृतकर्तव्यपदार्थे अन्वयमंगीकृत्य सूत्रार्थवर्णनात् । श्रौता-र्थस्य भामत्युक्तरीत्या पुरुषप्रवर्तकत्वाभावेनार्थिकार्थोपयोगितयैव तस्योक्त-त्वेनार्थिकार्थ एव मुख्यतात्पर्यात् । तत्रैवार्थिकार्थे आरंभार्थाथशब्दान्व-स्य ग्रंथकृद्भिरापादितत्वात् । तदापादनस्य विचार कर्तव्य इतिवत् - विचार आरभ्यत इत्यन्वयस्य तैरस्वीकारेणेष्टतायाः भवद्भिर्वक्तुमशक्यतया तस्येष्टत्वोक्तेरनुचितत्वात् । अन्यथा आनंतर्यार्थो आरंभार्थश्चेति भाष-णापत्ते । सौत्रजिजिज्ञासापदेनाक्षिप्तो विचार इत्यस्य सर्वाद्वैतिसमतत्वेन सूत्र जिज्ञासापदांतरमध्याहृत्य तेन विचाराक्षेप इत्यत्र त्वद्वचनातिरिक्तप्रमा-णाभावेनातिहेयत्वात् । सूत्रपदाधीनश्रौतार्थोत्तरभाव्यार्थिकार्थबोधस्य सूत्रा-नधीनमानसादिरूपपार्ष्टिकबोधत्वादिकल्पनाया निर्मूलत्वेनोपेक्षणीयत्वाच्च । व्यर्थो भामतीकाराणा जिज्ञासालाक्षणिकतासमर्थनायाम इति चंद्रिकाकृता कल्पनाप्यनवसरैवेति दीपिकाकारवचनत्वनुक्तोपालंभनमेव । चंद्रिकाया कुत्रापि तादृशकल्पनासूचनादर्शनात् ॥

यददि ॥ सौर्यं चरु निर्वपेदित्यत्र लक्षणया निर्वाह इत्यादि । तद्वार्तिककारमतानुरोधि शंकानिवर्तक भामतीग्रंथाध्यनिमित्त । भामत्या "आक्षिप्तस्य श्रुतेनान्वये न सौ[illegible]रयगुर्[illegible]हरण । तत्रादि[illegible]मस्य यागस्य

भावनाविशेषणत्वेनाक्षिप्तविधिविधेयत्वावश्यभावात् । श्रुतविध्यन्वयान-भ्युपगमादिति वार्तिककारमतानुवर्तिना यथा "इत्यादिना कृतस्य चोद्यस्य" उच्यते । श्रुतस्यैवविधेर्विशेषणेष्ववश्य व्यापारो वाच्य । तेषामा-क्षिप्तविधिविधेयत्वे आक्षेपेण विशेषणविधौ सिद्धे विशिष्टविधिसिद्धि । तत्सिद्धौ च विशेषणविध्याक्षेपसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयापत्ति "रित्युक्तत्वेन तद्रीत्यास्योदाहरणस्य युक्तत्वात् । "यदाग्नेयोऽष्टाकपालो भवतीत्यादौ भव नाक्षिप्तभावनया च विधिप्रत्ययान्वयदर्शनाच्चेत्यादिनोदाहरणातराणामप्युप-दर्शितत्वाच्च । एव नहि कुत्राप्याक्षिप्तस्य श्रुतपदार्थेनान्वय सभवतीति तदीयोक्तिरपि रिक्तैव । साहित्यदर्पणटीकाया" शाब्दीह्याकाक्षाशब्देनैव पूर्यत इति शब्दाध्याहारवादिना मतमाश्रित्योक्त । अर्थाध्याहारवा-दिना गुरूणामतेत्वविनाभावलब्धस्यार्थिकार्थस्य शाब्दबोधविषयत्वागीका-रात् । अन्यथा उपाधिशक्तिवादिना मते व्यक्ते शाब्दबोधविषयत्व न स्यात् । न च लक्षणयैव तदुपस्थितिरिति वाच्य । रूढिप्रयोजनाभा-वात् तत्र लक्षणासभवादि"त्युक्तत्वात् । काव्यप्रकाशव्याख्यायामपि ' गौरनुबन्ध्य" इत्यत्र गुरुमते द्वारमित्यादावर्थाध्याहारेण तस्य श्रुत-शब्दाक्षिप्तस्य श्रुतपदार्थेनान्वयस्योपपादितत्वात् । व्यक्तौ लक्षणापक्ष-सर्वत्रापि शाब्दीह्याकाक्षाशब्देनैव पूर्यत इति पक्ष चाभ्युपगम्याक्षिप्ता-र्थस्यापि वृत्तिनिरपेक्षशब्दाधीनप्रतीतिविषयत्वमूरीकृत्याक्षिप्तस्य श्रुतपदार्थे-नान्वयस्य महता प्रबधेन समर्थितत्वाच्च । प्रकृतेपि परिमलएवो-क्तार्थस्यव्यक्तमुक्तत्वाच्चेति । जिज्ञासापदमपि कर्तव्यपदर्थेनान्वीयमानं न श्रौत किंतु कल्पितमिति वचन तु ज्ञानेच्छापि सदिग्धेऽर्थे निर्ण-याय भवतीति श्रौतजिज्ञासाशब्देन विचाराक्षेपप्रदर्शनपरकल्पतरु विव-रणादिग्रथविरुद्धत्वादेतानादेयमतोनास्माभिस्तन्निराकरणाय पुन. प्रयतित-व्यमित्युपरम्यते ॥

यत्तु ॥ भामत्यामित्यारभ्य अयमाशय प्रसक्तन्यूनतापरिहारार्थं समाधनफलसंग्रहो ब्रह्मजिज्ञासापदेन कृत न श्रवणादिमात्रं विवक्षितं । अत्रचात्मदर्शनस्य फलत्वं काम्यत्वं च तस्य सकलदु खध्वंसरूपत्वेन - सुखव्याप्यत्वेन - सुखाभिव्यंजकत्वेनवेति विवक्षाहीत्यादि । अत्रोच्यते ॥ तत्र तावदात्मज्ञानस्य ध्वंसरूपत्वोक्तिरयुक्ता । तथाहि ॥ चरमसाक्षात्कारस्य स्वेतरसकलदृश्यनाशरूपत्वं - द्वितीयक्षणावच्छेदेन स्वनाशकत्वं चांगीकृत्य स्वस्य स्वप्रतियोगिकध्वंसत्व स्वीक्रियते न वा । आद्ये प्रतियोगिध्वंसौ मिलिताविदानी स्त इति कस्यापि प्रत्ययाभावात् - ध्वंसप्रतियोगिनोरेककालवृत्तित्वायोगेन स्वात्मकप्रतियोग्यधिकरणकालस्य स्वात्मक ध्वंसवत्वांगीकारे स्वव्याहति । द्वितीये तस्य ध्वंसांतरानंगीकारे आत्मन्यनुवृत्तिप्रसंगेन नित्यत्वापात ॥ ध्वंसांतरांगीकारेतस्योच्छेदाभावे- पुनर्दृश्यसामान्योच्छेदरूपमोक्षासिद्धि । उच्छेदे तस्याप्येवमित्यनवस्था । ज्ञात्वेत्यादिश्रुतिभिर्ज्ञानोत्तरमेव दृश्यनाशावगमेनात्मदर्शनस्यनाशरूपताया अप्रत्यायनात्तथाकल्पनमप्रामाणिकमेव । क्वचित् त्वाप्रत्ययस्य समानकालीनार्थत्वदर्शनेन प्रकृतेपि तत्समकालिकत्वस्य मोचनशब्दितनाशे बोधनेन तत्वज्ञानतादृशनाशयोरैक्य प्रतीयते । समानकालीनयोरेकस्य वा रूपभेदेन प्रयोज्यप्रयोजकभाव स्वीक्रियत इत्येतच्छ्रुतिमातु स्वमनोरथात्पर्ये कल्पकल्पनमात्र । "कर्मणा ज्ञानमातनोति - ज्ञानेनामृतीभवती"त्येवंजातीयकश्रुतिपुराणादेर्बहुलमुपलंभेन कार्यकारणभावस्यैव प्रतीत्या तदभेदाप्रत्ययात् । "विद्वान्नामरूपाद्विमुक्त"इत्यादौ उद्देश्यतावच्छेदकविधेयभावमहिम्ना ज्ञानप्रयोज्यत्वमेव नाशे भामत इत्यन्यत्रोक्तत्वात् । "नामरूपाद्विमुक्त परात्पर पुरुषमुपैति दिव्य"मित्यनेन नामरूपविमोचनोत्तर पुरुषप्राप्तिरूपफलश्रवणात्तस्यैव सकलदृश्यनाशरूपत्वे तदुत्तरक्रियाश्रवणानुपपत्तेश्चेति । एवं सुखव्याप्यत्वेन पुरुषार्थत्ववर्णनमप्ययुक्त । दु खस्यापि सुखव्याप्य-

त्वेन पुरुपार्थत्वप्रसगरत् । सुखव्यंजकत्वमपि सुखरूपताव्यंजकत्वंचेदपुरुषार्थ-त्वमेव । धनित्वस्येव धनरूपत्वस्याकाम्यमानत्वात् । सुखवत्व-व्यंजकत्वं तु त्वन्मते न सभवति । आत्मन. सुखरूपत्वेपि सुखित्वा-नगीकारात् । अधिकमाकरे व्यक्तं ॥

यद्पि ॥ भवतीत्याध्याहारे सूत्रस्यानुवादत्वप्रसंग इति । तत्रे दंवक्तव्य श्रुतिसिद्धार्थबोधकत्वेनानुवादकत्व सूत्राणां सर्वसमतमित्यादि । तच्चद्रिकी विवरणाद्यज्ञाननिबधन । तथाहि । विवणे "तस्मात्कर्तृव्या-पारस्य करणव्यापारव्यवधानेनेव विचारव्यपारस्य प्रमाणप्रमेयसंभावनावगम-द्वारेण ब्रह्मावगम एवोद्देश्य इति ब्रह्मकर्मता न विरुध्यते । शब्दात्तत्व-ज्ञाने जननीये शक्तितात्पर्याज्ञानेन तत्वज्ञानानुत्पत्तौ विचारशास्त्रेण तादृश-प्रतिबधनिवृत्ति' शक्तितात्पर्यावगमद्वारा विचाराद्भवतीति प्रतिबधनिरासिनो-प्युपचारेण ब्रह्मनिर्णयहेतुत्वात् विचास्य ब्रह्मविषयतेति विधिवाक्यार्थनिर्णा-यकन्यायग्रथनात्मकानिसूत्राणी"त्यादिप्रबधेन सूत्राणा श्रौतस्य प्रयोजनादे-र्न्यायेनोपपादनार्थत्वामिति स्पष्टमवगमेन श्रुत्यर्थनिर्णायकन्यायग्रथना-त्मकविचारशास्त्रस्य श्रुतिज्ञापितमात्रज्ञापकत्वोक्तेर्विवरणादिग्रंथाध्यनिबधन-त्वात् । ईक्षति सूत्रार्थतया त्वदभ्युपगतस्य प्रधानकारणतानिषेधादे श्रुतावप्रतीयमानत्वेन श्रुत्यर्थताया वक्तुमशक्यत्वाच्च विधायकाना सूत्राणा-मनुवादकत्वेन प्रवृत्याद्यनुपयुक्ततयानुपादेयत्वपर्यवसाय्यनुवादकत्वागीकारो न युक्त इति । या तु सूत्राणामनवधाननिवृत्यर्थत्वोक्ति सापि रिक्तैव । अनवधाननिवृत्यभावे श्रवणादिरूपविचारेपि प्रवृत्यनुपपत्याप्रमाणादिसंभावना-विपयत्व - शक्तितात्पर्याज्ञाननिवृत्तिप्रयोजकशक्तितात्पर्यावधारणादीनां सूत्र-प्रयोजनत्वोपपादकविवरणादिविरोधात् । समन्वयसूत्रे अनवधाननिवृत्तेः साक्षात्सूत्रप्रयोजनतायास्त्वदीयभाष्ये अनुक्तत्वाच्च ॥

यत्तु । नहि भामनीकारा भवंत इवास्वतंत्रप्रज्ञाश्चंचलस्वभावा

इत्यादि । नन्न ॥ विवरणे तद्विजिज्ञासस्येत्यादेर्नियमविधित्वमंगीकृतमेव । भामतीमतेपि तस्य विधिरूपताया निरवकाशत्वेतरप्रमाणे समर्थने वाचस्पतिना ततो महतापि विधित्वस्यश्रोतव्यादिवाक्यस्याकामेनाप्यंगीकार्यतया दुराग्रहमात्रेणानंगीकारे मूर्खत्वापत्त्या प्राणिक पक्षमनंगीकृत्य निर्लज्जतया बाधितपक्षे अचचलस्य भावत्वस्य मूर्खताव्यंजकतयोत्कर्षानाशक-त्वेन वाचस्पतेः प्रेक्षावत्वमभिलषता प्रमितार्थानपलापस्यैव वक्तव्यतया भामतीमतेप्युक्तार्थव्यवस्थापनमप्रत्यूहमेवेति ॥

यदपि ॥ मंडने मडपादिशब्दाना मडपानकर्त्रादावपि प्रयोगापत्त्या जिज्ञासापदेन नावयवार्थविवक्षेत्युक्तमकिंचित्कर । प्रोक्षण्यधिकरणे योगाद्रूढिर्बलीयसीति न्यायस्य कोशाद्यनुशासितरथकारादिशब्दविषयत्वव्यवस्थापनेन तन्नचायेनैव मडपादिशब्दानामन्यत्र प्रयोगादिवारणसंभवादित्यादि । तदिदमुक्तार्थविस्मरणनिमित्त नोपादेयं । मडपादिशब्दानामिव जिज्ञासाशब्दस्यापि रूढे साधितत्वात् । जिज्ञासापदेनावयवार्थविवक्षायास्त्वयाप्यस्वीकारात् । विचारस्य ज्ञानेच्छानिमित्तकत्वेपि ज्ञानेच्छाया विचारनिमित्तकत्वायोगाद्विचार विनेच्छाऽसंभवोक्तिरप्ययुक्तैवेति । युक्तमेव मडनोक्तमतिप्रसंगापादानमिति ।

यत्तु ॥ एतेन कथं च विचार विनेच्छाया अनुपपत्तिः । नहि कारणस्य कार्यं विनानुपपत्ति नचेच्छाविचारसामग्रीति मडनोक्तमपास्त । नहि वयमिच्छा विचारसमग्री ब्रूमः किंतु सूत्रिता साक्षात्कारेच्छा तस्य फलत्व गमयति फल च साधन विचारमाक्षिपतीत्यादि । तदिद बाल्भाषण । कारणैकदेशस्य कार्याक्षेपकत्वायोगेन न ज्ञानेच्छाया विचाराक्षेपकत्वमिति मडनोक्तदूषणापरिहारात् । फलीभूतज्ञानस्याक्षेपकत्व तु पूर्वपक्षिणा इच्छेव नोदनीत्याक्षिप्तत्वेनेच्छाया एवासंभवे तया ज्ञानस्य फलत्वावगमे कथमप्यसंभव इत्यनुपदमेव निरनिरशिष्यते । निराकृत च

ग्रंथकृद्भिरेवेति नात्र पराकाल मडनकारीति ॥

यदपि ॥ नहि कारणस्य कार्यं विनाऽनुपपत्तिरित्यत्र यदि विचार कारण इच्छाफलमिति विवक्षित तदा असभव इत्यादि दूषणाभासव्युत्पादन । तदज्ञानमूल ॥ नहीच्छाविचारसामग्रीति मडनोक्त्या विचार फलमिति स्पष्टमवगतं । ततश्चानुक्तोपालभनमेवेति ॥

यत्तु ॥ सूत्रेणेच्छाया एव बोधनेपि विषयादिसभव तथा भामत्यादौ व्यक्त । ब्रह्मज्ञानेच्छासूत्रणेन विषयप्रयोजनं सूच्येत इत्यादि । तदसार ॥ परमते ज्ञानेच्छाया एवानुपपत्त्या विषयादिसूचनप्रकारस्यानुपदमेव निरसिष्यमाणत्वादिति ॥

यदपि । एतेनेत्यारभ्य तथा च प्राथमिकबोधविषयस्यापि विचारस्य श्रौताथशब्दार्थेनानन्वयात् जिज्ञासाशब्देन शक्त्या लक्षणया वा विचाराग्रहण न दुष्टमित्यादि । तदप्युक्तार्थविस्मरणविजृंभित । त्वयैव पूर्वं आर्थिकविचारे अथशब्दार्थारभ्यत्वान्वयस्येष्टत्वादित्युक्तत्वेन तत्र तदन्वयासंभववचनस्य स्वव्याहतत्वात् । रूढ्याविचारग्रहणस्य साधितत्वात् । विवरणे लक्षणया तद्ग्रहणस्योपदर्शितत्वात् ॥ आक्षिप्तार्थे श्रुतार्थान्वयस्य समर्थितत्वाच्चेति ॥

यत्तु ॥ आर्थिकार्थापेक्षया लाक्षणिकार्थस्य मुख्यत्वात् विचारलाक्षणिकत्वोक्त्यसभवादित्युक्तिरसगतेति यत्प्रकाशसमरे उक्त । तदिद प्राथमिकबोधेविचारविषयताया अनगीकारादनवसरमेवेति विस्तरभयादुपरम्यते इति । तदप्यज्ञानमूल ॥ विवरणमते प्राथमिकबोधएव लक्षणया विचारविषयताया अगीकृतत्वात् । आर्थिकार्थापेक्षया लाक्षणिकार्थस्य शाब्दत्वेन मुख्यत्वात् - रूढ्या विचारस्य प्राथमिकबोधविषयताया असकृदावेदितत्वाच्चेति । तस्मान्मडनोपरि दीपिकाकारोक्तदूषणानामाभासत्वात्तदिग्प्रयासोऽप्यर्थ एवेति ग्रथकृदुक्त दूषणमत्र सुस्थमिति सिद्ध ॥

मपूर्वक समर्थितत्वाच्च । ततश्च मति चैवं ग्रथसंदर्भे वाक्यार्थविमर्शे च चंद्रिकाकृता भामतीपूर्वापरसंदर्भानालोचनेनैव स्वातैवामिथ्यामोहेन स्वयं नष्ट परान्नाशयतीति न्यायमेवानुकरोतीति दीपिकाकारवचनमुन्मादमूलं न सचेतसो युक्तमिति । तस्माद्दीपिकाकारोक्तस्यात्यताभामत्वाद्ग्रथकृदुक्तं दूषणं सुस्थमिति सिद्धं ॥

यदपि ॥ यत्तु मंगलस्य च वाक्यार्थे इत्यारभ्य - "नापि सामानाधिकरण्येन जिज्ञासा मंगलमित्यर्थवादत्वप्रसंगा"दिति विवरणवाक्यमसंगतं । भवत्पक्षे ईक्षतेर्नाशब्दमितिवन्मंगलत्वाज्जिज्ञासाकर्तव्येति हेतुत्वेनान्वयसंभवादिति चंद्रिकाकारा विवेचयति । अत्र च ईक्षतेरित्यादौ साध्यसमर्पकपदसत्ववदत्र साध्यसमर्पकपदाभावात् हेतुत्वेनान्वयोऽसंगत एव । मंगलपदस्य श्रेयःपरत्वेन जिज्ञासाया मंगलहेतुत्वेपि मंगलरूपत्वाभावात् । अत एव भामत्या मंगलहेतुत्वादिति विवृतं - तदीयविवरणस्यानादरणीयत्वं भवदीयविवरणस्याप्यनादेयत्वं स्यात् । विवरणे जिज्ञासामंगलमित्यत्र मंगलपदं मंगलकर लाक्षणिकमेव । "मंगलानांचमंगलमित्यादौ"एतस्यैवानदस्यान्यानिभूतानिमात्रामुपजीवंतीति"श्रुतिसिद्धं भगवतो निरतिशयसुखरूपत्वगमयतीति न किंचिदनुपपन्नमद्वैतमते इत्यादि । तदप्यज्ञानविजृंभितं ॥ विवरणे "विचारमुपलक्ष्य शास्त्रं पुरुषप्रवृत्तिसिद्धये कर्तव्येति पदमध्याहार्य"मित्यादिना प्रथनं ब्रह्मज्ञानाय वेदांतविचारः कर्तव्य इति सूत्रार्थस्य व्यक्तमुक्तत्वेन तन्मते जिज्ञासाकर्तव्येति साध्यसमर्पकशब्दस्य जागरूकत्वेन मंगलमित्यस्य सधूम इति वह्नेतुगर्भत्वस्य सुपपन्नत्वात् । आर्थिकार्थस्य श्रौतपदार्थान्वयस्य समर्थितत्वेन भामतीमतेपि सूत्रस्यार्थिकार्थविवक्षाया विचारः कर्तव्य इति साध्यसमर्पकशब्दसमभिव्याहारस्यावर्जनीयत्वाच्च । श्रुतस्यैवाध्याहृतस्यापि सूत्रावयवताया अन्यत्र व्युत्पादितत्वात् । पाष्टिकबोधादित्वदीयकुकल्पनाया निरस्तत्वाच्चेति । शब्दकल्पद्रुमे"मंगिस्य

लच् - मंगलं - भूमिमुने - प्रशस्ते - अभीष्टार्थसिद्धौ - तद्धेतुगोरोचनादावपि । "लोकस्मिन्मंगलान्यष्टौ ब्राह्मणो गौर्हुताशनः । हिरण्यं सर्पिरादित्य आपो राजा तथाष्टम । प्रशस्ताचरणं नित्यमप्रशस्तविसर्जनं"मिति । वेदेऽपि "यद्वै किंचेमा शुभमाचरति तदशुभमनुभूय पुनरायतीः" इत्यादौ च निरुपाधिकेष्टसाधनयोर्मंगलशब्दशुभशब्दयो प्रयोगात् । मानसिकादिभेदभिन्नत्रिविधमंगलस्यापि सर्वतान्त्रिकशिष्टसाधनपरत्वाभ्युपगमाच्च कोशे शुभशब्दस्यापि निरुपाधिकेष्टसाधनादिरूपश्रेय परत्वात् भामत्यादौ निरुपाधिकेष्टविवक्षया मंगलं तत्त्वादित्युक्तावपि विवरणे इष्टसाधनविवक्षया शिष्टा मा मंगलमिति व्यवहारसंभवेन तत्र लक्षणाकल्पनाया अन्याय्यत्वात् । अन्यथा मंगलमाचरन्ति ॥ मंगलमनुष्ठेय - मंगलं सफलं - समाप्त्यादिफलकमित्यादिव्यवहारविलोपप्रसंगात् । एतेन भामतीविवरणमतादरणीयमेवेत्यादि दूषणमनुक्तोपालंभनमेव । विवक्षाविशेषेणतत्त्याद्दरणीयतायाः एवावेदितत्वात् । अत एव मंडनोक्तमपास्तमित्युक्तमपि दुरुक्तमेव । विवरणप्रयोगस्य मुख्यताया उपपादितत्वात् । अन्यानि गृहानि मात्रामितिशृंगस्यानंदस्य भगवदानदापेक्षया अल्पत्वतत्प्रतिबिंबत्वाद्यभिप्रायकत्वेनेष्टसाधनत्वानाक्षेपकत्वात् । मंगलानां च मंगलमित्यस्य महापुरुषार्थप्रदत्वरूपपरमश्रेयःसाधनपरतया व्याख्यातत्वाच्चेति । तस्मादत्र दीपिकाकारोक्तदूषणाभासस्यात्यन्तानुपपन्नत्वेनाकिंचित्करत्वात् ग्रंथकृदुक्तं दूषण मुख्यमिति सिद्ध ॥

भामत्युक्तनित्यानित्यविवेकभंगः

यदपि । भगवत्पादभाष्यमित्यारभ्य - नित्यानित्यविवेको हि - किं ब्रह्मैव नित्यमन्यदनित्यमितिविवेकः - किं वा नित्यत्वतदाश्रययोरनित्यत्वतदाश्रययोश्च धर्मधर्मिणो परस्परं विवेकः । उतानित्यस्य किंचिदधिष्ठानमस्तीति विवेकः । नाद्यः ॥ शास्त्रवैयर्थ्यात् । द्वितीये तन्मात्रेणानात्मप्रहाणेनात्मविचारेप्रवृत्यनुपपत्तिः । तृतीये ब्रह्मत्वाकारेणाज्ञानेपि ब्रह्मणोधिष्ठानस्य शास्त्रवेद्यस्यज्ञातत्वेन शास्त्रवैयर्थ्यमिति चंद्रिकावचनं भामत्याशयाज्ञाननिबंधनं । सामान्यतः सत्यमस्तीति विशिष्यवंधमात्रमनृतमिति ज्ञानस्यैव भामत्यां नित्यानित्यविवेकशब्दार्थत्वोपगमात् । सत्यादिवाक्यादेव शुद्धचैतन्यज्ञानेपि तत्त्वमसीत्यादिमहावाक्यसाफल्यमद्वैतसिध्यादावुपपादितमित्यादि । तदप्यसारं । त्वयैव द्वितीयतृतीयविकल्पयोरस्मदुपपादितविवेकरूपत्वेन यद्यपि न विकल्पानुपपत्तिरित्युक्ततया तृतीयविकल्पः परसंमत इति व्यक्तमवगम्यते । तत्र हि चंद्रिकायां "नांत्यः ब्रह्मत्वादेः प्रकारस्याज्ञानेपि वस्तुतो ब्रह्मणोऽनात्माधिष्ठानस्य शास्त्रवेद्यस्य ज्ञातत्वेनशास्त्रवैयर्थ्या"दित्युक्तं । तस्यायमाशयः ॥ विचारशास्त्रमपि असत्यसंसाराधिष्ठानस्य सत्यस्य वस्तुतो ब्रह्मणो न ब्रह्मत्वप्रकारकज्ञानजनकं । अखंडार्थत्वहानेः । किंत्वधिष्ठानस्वरूपमात्रविषयनिर्विकल्पकज्ञानजनकं । तच्च निर्विकल्पकं वस्तुतोब्रह्मचैतन्यरूपसत्यविषयकं ज्ञानं शास्त्रात्प्रागेवास्तीति व्यर्थं शास्त्रमिति । अत्रोक्तं खंडने ॥ जीवत्वेशत्वोपलक्षिताखंडचैतन्यस्यैव शास्त्रतात्पर्यविषयत्वेन तादृशज्ञानस्य संसाराधिष्ठानं किंचिदस्तीति ज्ञानाद्भिन्-

सर्वत्रैस्यनुपदमेव दर्शयिष्याम । चंद्रिकायांत्विममेवार्थमभिप्रेत्य सूत्रे कल्पातरानुन्यासेन पूर्वप्रकृतापेक्षार्थत्वं दूषितं । यदत्र अथैषज्योतिरि-त्यादौ कल्पातरानुपन्यासेपि पूर्वप्रकृतापेक्षार्थोऽथशब्द इति । तत्परिमळ एव समाहित । परिमळे हि ॥ "ननु अथैषज्योतिरेतेन सहस्रदक्षि-णेन यजेतेत्यत्र प्रकृतज्योतिष्टोमानुवादेन सहस्रदक्षिणा लक्षणगुणविधानं । ननु तद्विशिष्टकर्मांतरविधानमिति पूर्वपक्षोपपादकत्वेन पूर्वप्रकृतापेक्षार्थत्वमथ-शब्दस्य वार्तिककृतोक्त । तत्रवार्तिके ॥ "अतो विकल्पाभावेपि ताद र्थ्यप्रसिद्धिरस्तीति चेन्न । तत्रानतर्यार्थत्वमेव पूर्वपक्षे अभिमत । अत एव सज्ञाधिकरणानुक्रमणे अथशब्दस्यानंतर्यार्थस्यासबधे अनुपपत्तेरित्यानंत-र्यार्थमादायैव पूर्वपक्षसमर्थन कृत"मित्युक्तं । कल्पतरावपि । "ननू-भयथापि फलाभेदे किमित्यानंतर्यार्थत्वाग्रहस्तत्राह । परमार्थत"स्त्वित्यु-क्तं । परिमळव्याख्यायामपि वार्तिककृदुक्तं पूर्वप्रकृतापेक्षार्थत्वमाशक्य न्यायसुधाकारादिभिरानंतर्यार्थत्वमादायैव पूर्वपक्षसमर्थनेन कल्पातरोपन्यास-स्थल एव पूर्वप्रकृतार्थबोधनेनात्रकल्पातरानुपन्यासादानतर्यार्थ एवेत्युक्तं ॥ किंच दीपिकाकारैरेव विषयानुक्रमणिकाया विकल्पाप्रतिभानेनाथशब्दस्य पूर्वप्रकृतापेक्षापरत्वनिरासश्च भामत्यामिति व्यक्तमुक्त । तथाचतत्सर्वप-र्यालोचनया भामतीमतं कल्पातरानुपन्यासे पूर्वप्रकृतापेक्षार्थत्वमथशब्दस्य न समतमिति स्पष्टमेवावगमात् भामत्याशयाज्ञानमूलमिद खडनमिति दीपि-काकारोक्तिरेवोक्तरीत्या भामत्याद्याशयानवबोधविजृंभिता - स्वव्याहतोचोपे-क्ष्यैव । एतेन खंडनकारोक्तेर्दुराशयवर्णनमप्यपास्त । अतिस्पष्टार्थव-चनस्यातिक्लिष्टार्थकल्पनाया जुगुप्सितत्वेन लज्जाकरत्वात् । ततश्च प्रकृते पूर्वप्रकृतापेक्षाया एवाभावात्तच्छंकानिरासार्थं प्रवृत्तो भाष्यकार तद्व्याख्यानार्थं प्रवृत्तो भवाश्चाकुशल एवेति प्रकाशवचनमुपपन्नमेवेति तस्य साहसिकध्वांत-विजृंभितत्वचनमुन्मादमूलमेव । तस्य ध्वांतनिवर्तकचंद्रिकाविजृंभितत्वात् ।

एवं कल्पांतरोपन्यासमध्ये विकल्पयोः सामानाधिकरण्यार्थं पूर्वप्रकृतविकल्प-
धर्म्याकांक्षासत्त्वेऽपि तस्याः पूर्वविकल्पधर्मिसमर्पकपदस्यानुषंगेण निवृत्त्या स्वार-
सिकतदपेक्षार्थत्व - अथशब्दस्यथवा - उतादेर्वानास्त्येव । किंतु कल्पांत-
रार्थत्वमेव सर्वपरीक्षकसंमतमिति तत्रेष्टापादनमप्यज्ञाननिबंधनमेव ।
एतेन मंडनोपरि कृतीयं दुर्भाषणं दूरीकृतं वेदितव्यं । "पूर्वप्रकृतादर्थांतर
स्याभिधानेप्यानंतर्यस्यांतर्णीततया सिद्धि"श्चेति चंद्रिकाया मंडनोक्तस्य व्यक्त-
गुणकत्वादिति । तस्मादत्र दीपिकाकारोक्तन्यायबद्धप्रलापत्वेनाकिंचित्कर-
त्वात् मंडनोक्तं दूषणं सुस्थमिति सिद्धं ॥

यदपि ॥ यत्तु विवरणाचार्यैरित्यारभ्य एतेन "आनंतर्याभिधा-
नेपि वैयर्थ्यपरिहारार्थमेव प्रकृतस्य हेतुत्वसिद्धिः । पूर्वप्रकृतादर्थांतरत्वा-
भिधानेऽप्यानंतर्यस्यांतर्णीततयासिद्धिश्चेति" चंद्रिकोक्तिः परास्ता । यथानं-
तर्यमर्थांतरत्वाव्यभिचरितं । न तथा अर्थांतरत्वमानंतर्याव्यभिचरितमिति
विवरण एव व्यक्तमिति तदाशयाज्ञाननिमित्तैवेयं चंद्रिकोक्तिः । यत्तु मं-
डने यत्र यत्र पूर्वप्रकृतत्वं तत्र तत्र हेतुत्वमिति नियमो नात्राभिप्रेतः ।
किंतु प्रकृतादर्थादर्थांतरस्याथशब्दादिना बोधने पूर्वप्रकृतस्य वैयर्थ्यपरिहारार्थ-
मेव हेतुत्वं बोध्यते । परमानंदो मोक्ष इत्यादौ तादृशपदाभावात्तत्र व्यभि
चारचोदनं चंद्रिकाकाराज्ञानविजृंभितमित्युक्तं । तदेव तदज्ञाननिबंधनं ॥
चंद्रिकायां पूर्वप्रकृतार्थशेषत्वकथनमस्त्वेवेति वाक्यस्यासत्त्वात् । परमानंदो
मोक्षः ज्ञानं तु संपादनीयमित्यत्र मोक्षो न संपादनीयः नित्यानंदत्वात् ।
ज्ञानं तु संपादनीयं साधनत्वादित्यभिप्रायः । एतेन मोक्षहेतुभूतज्ञानसंपा-
दनीयत्वं प्रति मोक्षस्य परमानंदत्वस्य हेतुरेवेति प्रकाशप्रसरोक्तमपास्तं ।
नहि ज्ञानसंपादनीयत्वं मोक्षसंपादनीयत्वं हेतुः लक्षणापत्तेरित्यादि । तद-
प्यज्ञानमूलमेव ॥ कारणादानन्तर्यं मुख्यं यतः कुतश्चिदानंतर्यममुख्यमिति-
मतं - प्रकृतार्थहेतुभूतात्पूर्वप्रकृतादर्थांतरत्वं मुख्यं यतः कुतश्चिदर्थांतरत्वममु-

ख्यानिति तुल्यन्यायतया मुख्यानन्तर्ये यथार्थांतरत्वमनर्णीत - तथा मुख्या-र्थांतरत्वेप्यानंतर्यमतदभिप्रायत्वेन तन्निराकरणायोगात् । आनर्या-र्थत्वेपि चैत्रो गत अनन्तरमेव मैत्रो गत इत्यादाविवानतर्यप्रतियोगित्वमात्रेण पूर्ववृत्तस्य हेतुत्वालाभेनाकारणादानतर्यस्य वैयार्थ्यपरिहारार्थमेव पूर्वप्रकृतस्य हेतुत्वसिद्धेरवश्यवक्तव्यतया तस्य स्वत सिद्धत्वोक्तेरयुक्तत्वात् । यच्च मडन-कारणा चंद्रिकाशयाज्ञानवचनं तदुन्मादमूलमेव । "पूर्वप्रकृतार्थांतरत्वा-भिधानेप्यानन्तर्यस्यार्णीततयासिद्धिश्चे"ति चंद्रिकाया मंडनोक्तस्य व्यक्तमुक्त-त्वात । चंद्रिकाया "आनंतर्याभिधानेपीत्यपिशब्देन नकेवलं पूर्वप्रकृता-दर्थांतरत्वाभिधाने किन्त्वानन्तर्याभिधानं पीत्यस्यार्थस्य स्वरसतया प्रतीयमान-त्वेन प्रकृतादर्थांतरस्याथशब्दादिनाबोधने प्रकृतार्थस्य वैयर्थ्यान्यथानुपपत्त्या हेतुत्वं बोध्यत इति । चंद्रिकाशयमूलकमडनवचनस्य तदाशयज्ञाननिबंधन-त्ववचनमेव दीपिकाकारस्यैव तदाज्ञानं कल्पयतीति यत्किंचिदेतत् । परमा-नदो मोक्ष इत्यत्र मोक्षो न सपादनीयः नित्यानंदत्वात् । ज्ञानं तु संपाद-नीयं साधनत्वादित्याशयवर्णन खलु विदुषाममीव तोषावहं । मोक्षस्य नित्यत्वेनानुत्पाद्यत्वमभिधाय ज्ञानस्य पुनस्तत्साधनत्वोक्तेः स्वव्याहतत्वात् । "अविद्यास्तमयो मोक्ष" इत्यादौ ज्ञानसाध्याज्ञाननिवृत्तेरेव मोक्षत्वाभिधा-नात् । नित्यानंदरूपत्वमात्रस्यापुरुषार्थत्वाच्च । मोक्षो न संपादनीयः नित्यानंदत्वात् । ज्ञानं तु संपादनीयं साधनत्वादिति त्वदीयव्याख्यान इव यतः परमानंदो मोक्ष ततस्तत्साधनं ज्ञानं संपादनीयमित्यस्य व्याख्याने बहु-तरपदाध्याहाराभावेप्युपयुक्तस्वल्पपदाध्याहारेण वाक्यार्थोपपत्त्या लक्षणाकल्पना-या अनावश्यकत्वात् । मोक्षस्य परमानदरूपत्वाभावे पुरुषार्थत्वायोगेन तत्साधनज्ञानसंपादनासंभवात् ज्ञानस्य सपादनीयत्वे तत्साध्यस्यमोक्षस्य पर-मानदरूपत्व हेतुरित्यकामेनाप्युपेयमित्यलं दुर्बलनिरासनेनेति । तस्मादत्र दीपि-काकारोक्तस्या भासत्वात् ग्रंथकृदुक्त दूषणं सुस्थमिति सिद्ध ॥

भामत्याद्युक्ताथशब्दार्थभंगः

यदपि ॥ पूर्वप्रकृतापेक्षायाश्चेत्यारभ्य कल्पांतरोपन्यासे - अनुपन्यासे वा किमात्मानित्य अथानित्यइत्यादौ अथैषज्योतिरित्यादौचाथशब्द पूर्वप्रकृतापेक्षार्थ एव । तत्र कल्पातरानुपन्यासे पूर्वप्रकृतापेक्षत्वमानंतर्यरूपमेव । कल्पांतरोपन्यासे तु नानंतर्यरूपं तदिति निष्कर्ष । कल्पातरोपन्यास एवाथशब्दआनतर्यार्थ इति भामत्याशयभ्रमेणेदं खंडनं तदाशयाज्ञाननिबंधनं । अतएवानंतर्यार्थ इति भाष्कारस्य न प्रतिज्ञा हानि' । कल्पातरानुपन्यासे च तत्संबंधिन्याः पूर्वप्रकृतापेक्षाया एवाभावादेनच्छकानिरासार्थप्रवृत्तो भाष्यकार तद्व्याख्यानार्थ प्रवृत्तो भवाश्चाकुशल इति प्रकाशप्रसरोक्तं ध्वांतविजृंभित । कल्पांतरोपन्यासेन पूर्वप्रकृतापेक्षार्थत्वमथशब्दस्येवोतादेरपि नासंमतमिति नानुपपन्नार्थक भाष्यमिति सिद्धमित्यादि । तदप्यापातरमणीयं । तथाहि ॥ कल्पातरोपन्यासे - तदभावे वा सर्वत्राथशब्दस्य पूर्वप्रकृतापेक्षार्थत्ववर्णनं तावदयुक्त । शब्दकल्पद्रुमादौ - संशये - आनंतर्ये - प्रश्ने - विकल्पे - समुच्चये - पश्चातरेचाथशब्द इत्यादिना तस्य यथासंभवं प्रयोगानुसारेणानेकार्थतायाव्युत्पादितत्वात् । विवरणे प्रकृतादर्थादर्थांतरपरत्वस्य वर्णितत्वाच्च । भामत्यामेव प्रकृताथशब्दस्य पूर्वप्रकृतापेक्षार्थनाया दूषितत्वाच्च । इत्थंच पूर्वप्रकृतापेक्षत्व भामत्यादिसर्वतात्रिकरीत्या विकल्पांतरमुखस्यस्याथशब्दस्य पूर्वविकल्पप्रकृतनद्धर्म्यपेक्षार्थकत्वं । तच्चाथशब्दस्य स्वसमभिव्याहृतपदोपस्थाप्यविकल्पसमानाधिकरणपूर्वविकल्पवन्यपेक्षार्थकत्वमेव । इद च कल्पातरोपन्यासस्थल एव न

क्षणतया दोषाभावादिति । अद्वैतदीपिकायामपि ॥ ब्रह्मत्वाकारेण ज्ञानं नामोपाध्यसवलितासंकीर्णस्वरूपचैतन्यज्ञानमेवेति । द्वावपि स्थूलदृष्टान्तौ ॥ एतावतापि शास्त्रसाध्यब्रह्मज्ञाने अखंडार्थगोचरे अत एव निर्विकल्पके । शास्त्रात्प्रागेव सिद्धेअनित्यस्य संसारस्य किंचिदधिष्टानं सत्यमस्तीति ज्ञानेअभासमानचैतन्यस्वरूपातिरिक्तविषयविशेष प्रकाशात इति त्वयाखंडार्थनिष्टत्ववादिना वक्तुमशक्यतया तयोर्ज्ञानयोर्विषयकृतवैलक्षण्यस्याशक्योपपादनत्वेनालाभात् । नहि तदनधिकविषयं तत्कारणविलक्षणकारणजन्यमपि ज्ञानं ततो विषयकृतवैलक्षण्योपेतं दृष्टमिष्टं वा । किंचाद्वैतचंद्रिकादौ जीवत्वेशत्वोपलक्षिताभेदबोधस्याखंडाकारबोधे द्वारत्वोक्त्या युगपदुक्तोभयोपलक्षिताखंडबोधोत्पत्तिवचनमपसिद्धान्ततदृष्टच । वस्तुतस्तु ॥ अधीतादाम्नायादापाततो ब्रह्मान्यदनृतं तस्मात्तस्य किंचिदधिष्टानमस्तीति सत्यांशे सामान्यत. अनृतांशे विशिष्य च ज्ञानरूपं विवेकमंगीकुर्वता "ततोन्यदार्त"मिति वाक्यादिव"त सत्य"मिति वाक्यादप्यापाततो ब्रह्मैव सत्यमिति ज्ञानस्य तुल्यन्यायतअवश्याभ्युपेयत्वेन सत्यांशे सामन्यज्ञानागींकारो निर्युक्तिक एव । अन्यथा तद्वाक्यादपि किंचिदनृतमिति ज्ञानापत्ते । अधिकं प्रकाशप्रसरे व्यक्त । एव सत्यज्ञानादिवाक्यस्यानृतत्वादिभ्रमनिवर्तकत्व तत्त्वमसीत्यादिमहावाक्यस्य भेदभ्रमनिवर्तकत्वमित्यद्वैतसिध्यादावुक्तत्वेप्युक्तरीत्याऽखडाकारज्ञानजन्मनि शास्त्रवैयर्थ्यमित्यस्य तेनाप्यपरिहृतत्वाद्दुष्परिहरत्वाच्च दीपिकाकारस्य तयोक्तिरज्ञानमूलैव । तथा च शास्त्रात्प्रागिवपरतोपि ज्ञेयस्वरूपेविशेषाभावे सत्युक्तापादनं वज्रकल्पमेवेति ।

यत्तु ॥ द्वितीयतृतीयविकल्पयोरित्यारभ्य तानन्मात्रेणानात्मप्रहाणेनात्मविचारेप्रवृत्त्ययोगादित्यत्र यदि तन्मात्रेणानात्मप्रहाणनभवतीति विवक्षितं तर्ह्यमभव । न ह्यनृतत्वानिनिर्णयमात्रेण विना सत्यजिज्ञासा ततोविरज्यन एवेति ह्यनुभवसिद्ध व्यक्तंचैतत्परिमल इति । तदनन्वितममन्द्धा.ज्ञान

मुक्ताशयाज्ञानमूलं । अत्र चंद्रिकायां ॥ "तावन्मात्रेणानात्मप्रहाणे-नात्मविचारे प्रवृत्त्ययोगात् "। ऐहिकामुष्मिकभोगविरागायोगाच्चे"त्युक्त । तदाशयस्तु ॥ यच्चान्यदनित्यं ब्रह्मैकमेव सत्यमिति निश्चितत्वात् तदान्यप-रित्यागेनब्रह्मविचारे प्रवृत्तिर्युज्यते । यदि तु नित्यत्वानित्यत्वरूपंधर्मद्वय-मस्ति । तदाश्रयौ च द्वाविति निश्चयमात्र तदा कथमात्मविचारे प्रवृत्तिः । किंतु क्रिया नित्यत्वादिना विज्ञानमिति सदिहाना न क्वापि प्रवर्तेत । किञ्च भामतीमते विवेकस्य विरागहेतुत्वोक्तेरुक्तविवेकवत पुंस पशुपुत्राद्यैहिक-भोगे स्वर्गाद्यामुष्मिकभोगे च कथ विराग स्यात् । तत्र विरागस्य तदनि-त्यताज्ञानसाध्यत्वादिति । सति चैवं प्रथमदर्शे दीपिकाकाराणामुक्तास्तव-द्धप्रलापः प्रेक्षावद्भिरुपक्षणीय एवेति न किंचिदेतदिति । एतेन प्रकाश-प्रसरोक्त समाहित ॥

यदपि ॥ यत्तु चन्द्रिकामंडने विकारित्वादि दोषदर्शनसहकृततत्त्वस्य तादृशनिश्चये विशेषणस्य हानेपि तादृशदोषदर्शनविषयानात्मसु वैराग्येपि न सर्वानात्मस्वित्यादि । तदिद ॥ "दृष्टे अनुभवनादृष्टे उपपत्त्येति" कल्पतरुवाक्यस्य "अनुभवोपपत्तिभ्या"मितिवाक्यस्य चानवलोकननिबंधनं । तन्मतखंडनार्थप्रवृत्तिरनुचितेति । तदपि तुच्छमेव ॥ खंडने दोष-दर्शनेति दर्शनशब्दस्वारस्येन साक्षात्कार इति कथा मंडनोक्तदूषणस्यातिश्लि-ष्टत्वात् । लैकिकादिसाधारणज्ञानमात्रविवक्षायामप्यतींद्रिये मुख्यगोचरे शास्त्रमात्रवेद्ये च धर्मादावनात्मनि दृष्टेऽपि अनात्मनिदर्शनेन विकारित्वाद्यनु-मानस्यानेकातिप्रसगपराहतत्वेन तदुक्तदूषणस्य दुरुद्धरत्वादिति ॥

यदपि यत्तु । चंद्रिकामडने उक्तविवेचनन्यस्याप्रामाणिकत्वेन न सर्वानात्मविषयत्वेनति । तदकिंचित्करं ॥ "आत्मावा अरे द्रष्टव्य" इत्या द्युपनिषद्वाक्यानांसहस्रशोभाष्यकारैरन्दितत्वं निर्वाहितत्वात् । [illegible]-प्रतीतियैतन्मतस्वरूपप्रतिपादनं [illegible] पुनस्तात्प-

ष्टपेषणेन वितन्वन इति । तदप्यज्ञानविलसितं ॥ "आत्मावारेद्र-ष्टव्य तत्त्वमसीत्यादेस्त्वदभिमताखडचैतन्यस्वरूपमात्रप्रमाषकताया अद्वैत-चद्रिकादिनिरासेन महावाक्यार्थखडनावसरे बहुधा निरस्तत्वात् । तत्प्र-कारस्य लेशत प्रकाशप्रसरे प्रदर्शितत्वाच्च । प्रत्युत तत्ववाद्यभिमतविशि-ष्टब्रह्मस्वरूपपरताया एव व्यवस्थापितत्वाच्चेति ॥

यदपि ॥ यद्यपि शास्त्र स्वरूपचैतन्यमेव गमयति । तस्य च स्वप्रकाशत्वेपि जीवदृष्ट्या आवृतस्यावरणभगार्थ शास्त्रमिति वदामः । विशिष्टज्ञानं न शुद्ध भामत इति प्रागेव विवेचितमित्यादि । तदपि न शोभां बिभर्ति । तत्ववादिमते ब्रह्मण स्वात्मान प्रति स्वप्रकाशत्वेपि शास्त्रे अधिकृत जिज्ञासु तत्वतो भिन्न जीवप्रत्यप्रकाशमानत्वेन त प्रति शास्त्रस्य सफलत्वेपि नाद्वैतमते तत्सभव । तन्मते तयोर्जीवब्रह्मणोर्भेदस्य कल्पितत्वेनाभेदस्य तात्विकतया कल्पितस्यातात्विकस्य तात्विककार्याविघातक-ताया गुजापुजतयारोपितस्याग्नेर्दाहकत्वप्रसगेनावश्यमभ्युपगतव्यत्वात् ब्रह्म-स्वरूपस्य स्वात्मान प्रति प्रकाशमानत्वे बोध्यस्य जीवात्मनस्तत्वतो ब्रह्मस्वरूप-त्वेन तादृशजीव प्रत्यपि प्रकाशमानत्वमकामेनाप्यभ्युपेयमेव । कल्तिभेदस्य तात्विकाभेदकार्यभूतप्रकाशाविघातकत्वात् । विशिष्टज्ञाने विशेष्यभानस्य समर्थितत्वाच्च । ततश्चाखडस्वप्रकाशचैतन्यबोधकत्वे शास्त्रवैयर्थ्यवज्रकल्प-मेव । तस्माद्भामतीमतं नित्यानित्यवस्तुविवेकस्य दुर्निरूपत्वात् । अत्र टीपिकाकारोक्तासत्प्रलापस्य चोक्तदूषणलवनजघालत्वाभावेन भामत्युज्जीव-नासमर्थत्वात् ग्रथकृदुक्त दूषण सुस्थमिति सिद्ध ॥

यत्तु । एतेनेत्यारभ्य यत्तु चद्रिकायां प्रतिपन्नोपाधावत्यंताभावप्र-तियोगित्वरूपत्राध्यत्ववतो ध्वमाप्रतियोगित्वादमनिरूप्यादावनित्यत्वाव्यव्हार-श्च विवरणोक्तमयुक्तमिति । तत्रेद प्रष्टव्य ॥ किमत्यताभावप्रतियोगि-मात्रस्य ध्वमाप्रतियोगित्वमुत मिथ्यापदार्थस्येति - आद्य घटादेरपि तदभाव-

प्रसंगः । द्वितीये मिथ्यापदार्थपदेन किमसद्विवक्षितमुत पराभिमतमिथ्यापदार्थः । इष्टापत्तिराद्ये ॥ द्वितीये तु मिथ्यापदार्थानामद्वैतमते ज्ञाननिवर्त्यत्वंसंमतमेवेति भवन्मनोरथकल्पितोऽयंनियमो नास्माकमादरणीय इत्यादि । तदज्ञानविजृंभितमेव ॥ तथाहि ॥ तावत्तत्रोक्तविकल्पतद्दूषणादिकमसंबद्धं । चंद्रिकायां प्रतिपन्नोपाधावत्यंताभावप्रतियोगित्वरूपबाध्यत्ववत इति व्यक्तमुक्ततया तत्र किमत्यताभावप्रतियोगिमात्रस्येत्यादि विकल्पानवकाशात् । घटादेः मत्पक्षे उक्तबाध्यत्वासंभवेन तत्र ध्वंसप्रतियोगित्ववर्णनस्यानुपयुक्तत्वात् । एवं द्वितीयविकल्पोप्ययुक्तः । त्वन्मते असतः प्रतिपन्नोपाधेरनंगीकारेण प्रतिपन्नोपाधावत्यंताभावप्रतियोगिन इत्यनेनैवासद्व्यावृत्ति सिद्ध्योक्तविकल्पानुपपत्तेः । वस्तुतस्त्वदभिमतमिथ्यापदार्थासतोर्वैलक्षण्यायोगाच्च ॥ परोपाधावसत्वेन संमतस्य स्वोपाधावसत्व सार्वदेशिकसार्वकालिकनिषेधप्रतियोगित्वपर्यवसन्नमिति त्वत्प्राचा प्रवादानुसारेण भवदभिमतमिथ्यात्वस्यासत्व एव पर्यवसानात् । रूप्य सदित्यादिप्रतीतावाधिष्टानसत्वप्रतीत्या सर्वनिर्वाहे तत्र सत्तादात्म्यभाने मानाभावात् । तथात्वे अबाध्यादत्यतभिन्नस्यैवबाध्यस्यैनाबाध्यरूपसत्तादात्म्यागीकारे आत्यतिकाबाध्यभेदाभावेन रूप्यं बाध्यमिति प्रतीत्यनुपपत्तेः । भ्रमकाले रूप्यादौ प्रतीतस्यासत एव सत्वस्य प्रतीतेराकरे समर्थितत्वाच्च । शशश्रुंगाभावमजानत श्रृंगविशेषे प्रतारकोपदेशादिना शशश्रृगमिद सदित्यादिप्रतीत्यातुच्छेपिसत्तादात्म्यस्यावर्जनीयत्वात् । तादात्म्यस्वरूपस्यैव त्वन्मते निराकृतत्वाच्च । त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगिन स्वचरमक्षणोत्तरकालमात्रवृत्त्यभावरूपध्वंसप्रतियोगित्वासंभवस्योक्तत्वेन ध्वंसप्रतियोगिनि घटादावनित्यत्वमात्रं न मृषात्मतंत्यन्यत्रोपपादिततया तत्रोक्तदूषणासंभवाच्चेति ॥

यदपि ॥ एतेन अतात्विके शुक्तिरूप्यादावनित्यत्वाव्यवहाराच्चेति चंद्रिकोक्तिः परास्ता । इद वाक्य पररीत्या - स्वमतरीत्या वा । नाद्य

तस्य ध्वंसप्रतियोगित्वांगीकारात । नांत्य: तत्रातात्विकपदाप्रयोगात् । अस्तु वा - तथापि शशशृंगादिकं परित्यज्य रूप्यनिदर्शनोपादाने फलाभाव: । अद्वैतमते तस्य ध्वसप्रतियोगित्वागीकारान्नोभयसमतमिदं निदर्शन । एवच मिथ्यापदर्थस्यासत्व सिद्धवत्कृत्य तत्र ध्वंसाप्रतियोगित्वः समर्थन - स्वरूपेण ध्वसः पारमार्थिकत्वाकारेणात्यताभाव इत्यादि शंकासमाधान।दिकंचानुक्तोपालंभनमेव । पचमप्रकाराविद्या निवृत्तिरिति मते बाध्यस्य निवृत्ति: सिद्धैव । सोपादानकार्यनिवृत्ति खलु बाध: । ततश्च-बाध्यस्य ध्वसाप्रतियोगित्ववर्णनमत्यंतासगतमेवेत्यादि । तदप्यशुद्धं ॥ तथाहि ॥ अद्वैतचंद्रिकायां - अधिष्टानयाथात्म्यज्ञानेनाविद्यायां विलीनायामिति विवरणवाक्यव्याख्यावसरे - अज्ञानस्य निवृत्ति तत्प्रयुक्तस्य तु बाध एवेत्युक्त । तत्रैव यद्वा विलीनायामित्यस्य त्रैकालिकनिषेधप्रतियोग्त्वेन गृह्यमाणायामित्यर्थ । स्वयमित्यादेर्नाशंविनेत्यादि: पूर्वोक्त एवार्थ । अत्र निवृत्तिपदं वार्तिकानुसाराद्त्यताभावपरमिति कल्पातरमप्यभिहितं । तथाचोक्तपक्षद्वयेप्यज्ञानप्रयुक्तस्य नाशाभावप्राप्तेर्न नाशघटित लक्षण रूप्यादौ समतमिति वक्तुं शक्यं । यद्यपि विवरणे मिथ्यात्वस्य लक्षणद्वयमेवाभिहित । तथापि प्रथमलक्षणार्थभूत ज्ञाननिवर्त्यत्वं न नाशघटितं । कित्वन्यदेवविवक्षित । त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगिन स्वाधिकरणकालोत्तरकालमात्रसंबंध्यभावरूपनाशस्यविप्रतिषिद्धत्वेन लक्षणयो परस्परव्याहतिप्रसगात्। तथाच बाध्यस्य नाशप्रतियोगित्वमशक्यांगीकारमेव । स्वोपादानेनसहकार्यनिवृत्तिर्बाधइतितु अनादिमात्रस्य बाधाभावप्रसगादिना बहुशो दूषितमेव । एवं स्वरीत्या परीत्यावेत्यादिकमप्यनुपपन्न । लघुचंद्रिकायां स्वाप्नव्याघ्रशुक्तिरजतादीनामुक्तोच्छेदशालिनामपि घटादीना मुद्गरपातादिनेव ध्वंसानुपलंभात् रूप्यादौ नष्टमित्याकारो मुख्यार्थालंबनः सार्वजनीनप्रत्ययो नास्त्यव । क्वाचित्कव्यवहारस्तु तज्ज्ञानध्वसविषयकः । तथाचाभि-

ष्टानसाक्षात्कारानंतरं प्रतीयमानोऽभावो न ध्वंसः । तत्काले अविद्यमानस्य तदुत्तरक्षणे प्रतीयमानस्यैव ध्वंसत्वात् । अयं तु पूर्वं विद्यमान एव रजतप्रतीत्यपगमे प्रतीयते । अतोऽत्यंताभाव एवेत्यादिना रूप्यादावुक्तानित्यत्वस्यदूषितत्वेन तस्याद्वैतिसमतत्वोक्तेर्लघुचंद्रिकाद्यांध्यनिमित्तत्वात् । एतेन तत्काले अविद्यमानस्तदुत्तरक्षणे प्रतीयमानोयोऽभावस्तादृशध्वंसप्रतियोगित्वं यदि घटादेरंगीक्रियते - तर्हि तादृशाभावस्य पूर्वं घटकाले अविद्यमानत्वात् घटादेस्त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वरूपं बाध्यत्वं गतमेवेत्यस्मदभिमतसिद्धिरेव । यदि तु पूर्वं विद्यमान एव तत्प्रतीत्यपगमे प्रतीयत इति कल्प्यते - तर्ह्यत्यंताभाव एव स इति न नाशप्रतियोगिता । यदि च पूर्वक्षणे सत्तादात्म्यापन्नतया क्रियमानो यस्तद्द्वितीयक्षणे प्रतीयमानस्तत्प्रतियोगिकाभावस्य ध्वंसत्वमंगीक्रियते - तर्हि रूप्यादेस्तूलाविद्याकार्यत्वेपि ध्वंसप्रतियोगित्वसंभवात्तदनंगीकारोऽनुचित एव । एवंच प्रपंचस्य त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वरूपबाध्यत्वे स्वाधिकरणकालोत्तरकालमात्रवृत्यभावरूपध्वंसोऽनुपपन्न एव । एवं मतान्तररीत्या तत्संस्कारस्य ध्वंसरूपत्वे अविद्याध्वंसस्यापि तत्संस्कारत्वापत्या तस्य जीवन्मुक्तिदशायां देहादिप्रतिभासहेतुभूतस्यापुरुषार्थत्वापात । सर्वस्यापि मूलाविद्योपादानकत्वेन तन्नाशे संस्कारस्थितेरयोगाच्च । अन्यथा कार्पासस्य भस्मावस्थायामपि ततुसत्वापत्तेश्च । चरमक्षणसंबंधस्य ध्वंसरूपत्वे तस्यस्वाधिकरणक्षणनिष्ठपूर्वत्वाभाववत्क्षणसंबंधरूपत्वेन पूर्वत्वस्य च तत्क्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वरूपतयात्माश्रयान्योन्याश्रयाद्यापातात् । तस्मिन् क्षणे नंक्ष्यतीति व्यवहाराभावापातात् । प्रत्युत नश्यतीति व्यवहारापाताच्च । एवमत्यशब्द - ज्ञानयो क्षणिकत्वपक्षे उत्पत्तिनाशयोरैक्यप्रसंगाच्च । तस्मात्तादृशचरमक्षणद्वितीयक्षणे प्रतियोगिना जायमानोऽभाव एव तन्नाश इति वाच्यं । स च त्रैकालिकालिकाभावप्रतियोगिन्ययुक्तमित्युक्तमेव । एवं स्वोपादा-

नगतोत्तरावस्थाया ध्वंसरूपत्वे अनादिभावासंग्रह । स्वाश्रयगतोत्तराव-स्थामात्रस्य तथात्वे भूतलादपसारितेघटे नष्ट इति व्यवहारापात ॥ तस्मात् "तत्त्वमस्यादिवाक्यार्थसम्यग्धीजन्ममात्रत" इति वार्तिकानुसारेण सदाविद्यमान तत्प्रतीत्युपरमे प्रतीयमानमभावंप्रतिप्रतियोगिनोनकथमपि ध्वंसप्रतियोगित्वंशक्यनिर्वाहमिति । ततश्च चंद्रिकायां दृष्टांततया रूप्या-दिग्रहणं तस्य तूलाविद्याकार्यत्वे मतद्वयसंमतनिदर्शनार्थं । मतांतरे तु तस्या प्यसत्वप्रदर्शनार्थं । आदिपदग्राह्यतुच्छममकक्षतयोपादानात् । तत्प्रका-रस्त्वन्यत्रोक्त । सिद्धांतेरूप्यादावतात्त्विकत्वाव्यवहारोक्तिरप्यज्ञानमूलैव । घटादेर्दंडादिनाश्यत्वं तु त्रैकालिकाभावाप्रतियोगित्वपक्ष एवेत्यसकृदावेदितं । अविद्याया ध्वंसरूपनिवृत्यंगीकारे दोषा उक्ता वक्ष्यंते च । विवरणवा-क्यस्थनिवृत्तिपदस्य निषेधपरत्वेन लघुचंद्रिकादिव्याख्यानस्योपदर्शितत्वात् । बाध्यस्य निवृत्तिरूपध्वंसप्रतियोगित्ववर्णनमप्यनुपपन्नमेवेति ॥

यदपि ॥ यदि तु ज्ञानप्रयुक्तावस्थितिसामान्यविरहप्रतियोगित्वं मिथ्यात्वमत्यताभावघटितं । एवमपि तूलाज्ञानकार्ये रूप्यादौ ध्वंसाभावेपि मूलाज्ञानकार्ये घटादौ ध्वंमप्रतियोगित्वमनिवारणीयमेव । दंडपातादिना नाशदर्शनात् । तथाच शुक्तिरूप्यदृष्टातेन घटादौ ध्वंसाप्रतियोगित्व-साधने तूलाज्ञानकार्यत्वमुपाधिरिति न घटादेर्ध्वंसाप्रतियोगित्वमुपपन्नमिति । तदप्यसारं । उत्तरावस्याया ध्वंसरूपत्वस्य दूषितत्वात् । घटादावुक्तबा-ध्यत्वाभावपक्ष एव नाश्यत्वस्योपपादितत्वाच्च । प्रकाशे शशशृंगादेरेव निदर्शनतयोपात्तत्वेन तत्र तूलाज्ञानकार्यत्वस्योपाधिताया अशक्यशंकत्वात् । रूप्यादेर्निदर्शनताया तस्य सत्तादात्म्यवत्वेन प्रतीतिसमये सतस्तदुत्तरं प्रतीय-मानाभावरूपनाशप्रतियोगित्वस्य घटादितुल्यतया पूर्वमेवोपपादितत्वेन तत्र साध्यासमतेरयोगाच्च । तत्र हेतूच्छित्तिव्याघातादिरूपानुकूलतर्काणां जाग-रूकत्वेन पक्ष एव साध्यव्यापकताभंगेनोपाधिताया असंभवाच्च । आपाद-

नविवक्षायां तूक्तकल्पना निर्मूलैवेति ॥

यत्तु ॥ यत्तु चंद्रिकाखंडनकारैरन्यथानुवादः कृत इत्यनुक्तोपालंभनमिति प्रकाशप्रमरोक्तमयुक्तं । एवमनुवादे निमित्तं तु कथंचिदपि तस्याः किंचिदिव गांभीर्यं रक्षणीयमित्यनुकंपैवेति न दोष । सर्वथा च बाध्यस्य न ध्वस इति रिक्तं वच इति सिद्धमिति । दुरुक्तं तत् । चंद्रिकाया रूप्यग्रहणेप्रयोजनांतरस्योक्तत्वात् । अतएव प्रकाशे शशशृंगादेरेव निदर्शितत्वात् । उत्तरावस्थामात्रस्य ध्वंसरूपतायादूषितत्वात् । नहि परोक्तमयुक्तमित्येतावताऽन्यथानुवादो युक्त इत्यद्वैतचंद्रिकादावुक्तत्वाच्चेति । तथाच कृत्वा चिंतया - अनुकंपया वा अन्यथानुवाद इत्युक्तिः कथंसचेतसो युक्तेति भवानेव पृष्टो व्याचष्टां ॥

यत्तु ॥ एतेनासदेवेदमित्यारभ्य रूप्यादेरपि खंडने मूलाज्ञानकार्यत्वोक्तेस्तत्र घटादाविव नाशप्रतियोगितयाऽनित्यत्वव्यवहारापत्तेर्दुर्वारत्वादिति मंडनोक्तमपास्तं । खंडने प्रामादिकपाठस्य शोधनीयत्वात् । तस्य मूलाज्ञानकार्यत्वे घटादिवैलक्षण्यंनांगीकुर्म इत्यादि । तदप्यसार ॥ नहि तद्दूषणार्थं प्रवृत्तैस्तत्र तत्रापतितमशुद्धं संशोध्यैव दूषणमभिधातव्यमिति नियमः । त्वयापि तस्य मूलाज्ञानकार्यत्वोक्त्या शोधनायोगाच्च मूलाज्ञानकार्यत्वपक्षेप्युक्तरूपबाध्यत्ववतो ध्वंसप्रतियोगित्वस्यासंभवद्युक्तिकतया असकृदावेदितत्वेन तत्र संमतिवचनस्योन्मत्तप्रलापत्वाच्चेति ॥

यत्तु ॥ अस्तुवेत्यारभ्य पारमार्थिकत्वेन मिथ्यात्वस्य स्वरूपेण ध्वंसाविरोधित्वान्नोक्तदोषः नचान्योन्याश्रयः । लघुचंद्रिकोक्तरीत्या ज्ञानानिवर्त्यमात्रविशेष्यकधीरेवपारमार्थिकत्वं - न बाधध्यत्वाभाव इत्यंगीकारात् । तथाच विशेष्यतासंबंधेन तादृशधीत्वोपलक्षितज्ञाननिष्ठानवच्छिन्नावच्छेदकतायाः एव निवेशान्नान्योन्याश्रय इति । तदप्यशुद्ध ॥ पारमार्थिकत्वावच्छिन्नतादृशाभावीयप्रतियोगितावत्वं मिथ्यात्वमिति पक्षे सा

ध्यघटकप्रतियोगित्वांशेलघुचंद्रिकायां विशेष्यतासंबंधावच्छिन्नताहशधीत्वोप-लक्षितज्ञाननिष्टानवच्छिन्नावच्छेदकताकत्वनिवेशसंभवेपि प्रकृते पारमार्थिक-त्वलक्षणशरीरे अनवच्छिन्नावच्छेदकताया कुत्रापि निवेशायोगेन लघुचंद्रि-कापरिष्कारानुवादो दीपिकाकारस्य तदर्थाज्ञानमूलक कर्णौ छित्वा गुदं दहेदिति न्यायमनुकरोतीत्यंताज्ञतापादकोनुपादेय एव । किंचानूदितं लक्ष-णमयुक्त । लघुचंद्रिकायामेव विकल्पाख्यवृत्तेरपि धीत्वस्योपपादितत्वेन तुच्छेपि विशेष्यतासंबंधेनोक्तधियः सत्वेनातिव्याप्त्यापत्तेः । चरमवृत्ते. स्वविषयकत्वागीकारेण ब्रह्मण्यपि पारमार्थिकत्वस्योक्तरूपस्यासिध्यापातात् । स्वविषयकत्वस्वभिन्नत्वोभयसंबंधेन ज्ञाननिवर्त्याभावविशिष्टधीविवक्षायामपि निर्धर्मके ब्रह्मणि मुख्यविशेष्यत्वरूपधर्मस्यापि तत्वतोऽभावेन तेन रूपेणा-भावप्रतियोगितया बाध्यत्वापाताच्च । प्रपंचस्यापि बाध्यत्वपक्षे ज्ञानजन्य ध्वसप्रतियोगित्वरूपनिवर्त्यत्वासंभवस्योदितत्वेन तत्राप्युक्तलक्षणातिव्याप्त्याप-त्तेश्च । ज्ञानगृहीताभावप्रतियोगित्वस्य निवर्त्यत्वरूपत्वे तत्र पारमार्थिकत्वे न निषेधप्रतियोगित्वविवक्षावश्यं भावेनोक्तदोषानिस्तारात् । ततश्च प्रका-रांतरासंभवेन पारमार्थिकत्वस्य बाध्यत्वाभाव एव पर्यवसानादुक्तान्योन्याश्रयो दुर्निवार एवेति । अधिकमाकरे व्यक्तं ॥

यत्तु । यदत्र प्रकाशप्रसरे ज्ञाननिवर्त्यत्वस्य पारमार्थिकत्वरूपत्वे ज्ञानानिवर्त्याविद्यानिवृत्यादेर्ज्ञानानिवर्त्यत्वेनात्यताभावप्रतियोगित्वे स्वरूपेण निषेधप्राप्त्याऽत्यतासत्वापात इति विवेचितं । तदिदमद्वैतस्वरूपाज्ञानमूल-मनुक्तोपालभनं च । नहि वय पंचमप्रकाराविद्यानिवृत्तेर्बाध्यत्वमूरीकुर्म । पंचमप्रकारस्यैवासिद्धे ॥ अत एव दृश्यत्वस्य तत्र व्यभिचारमाशक्य समाहित मिथ्यादावित्यादि । तदेवाज्ञानविजृंभित दीपिकाकारस्य । तथा हि ॥ यत्तावदुक्तमविद्यानिवृत्तेर्बाध्यत्वनागीकृत इति । तत्रोच्यते ॥ मोक्षरूपाज्ञानध्वंसस्य किमधिकरण । दृश्यातरं ब्रह्म वा - आद्ये तस्यापि

नाश इत्यनवस्था । द्वितीये तस्यात्मान्यत्वे सत्यत्वे च सत्यद्वैतहानिः । अभावद्वैतन्त्वन्यत्रनिरस्तं ॥ मिथ्यात्वे मोक्षाभावप्रसंगः । तस्य ब्रह्म-मात्रत्व तु सापेक्षनिरपेक्षयोरभेदासभवान्नागीकर्तुं शक्यमित्याशंक्याज्ञाननि-वृत्तिर्मुक्तिः - सा च वृत्युपलक्षितात्मस्वरूपैव । तदुक्त ॥ "निवृत्ति-रात्ममोहस्य ज्ञातत्वेनोपलक्षित. । उपलक्षणनाशेपि स्यान्मुक्ति पाचका-दिवदि"ति समाहित सिद्धिकारप्रभृतिभिरित्यविवाद । तत्रात्मनोऽज्ञान-ध्वसरूपत्वे तत्र विद्यमानध्वसत्वरूपानुयोगिताया ध्वसागीकारे अनवस्था । ध्वंसानगीकारे दृश्यसामान्योच्छेदरूपमोक्षासिद्धिः । आत्मस्वरूपमात्रस्य मोक्षस्य कृत्यसाध्यतया पुरुषार्थत्वानुपपत्तिश्च । कृत्युद्देश्यत्वायोगश्च ॥ न च वृत्तिरूपोपलक्षणार्थं कृतिरस्त्विति वाच्य । वृत्तेः स्वत सुखदुखा-वाप्तिहान्योरन्यतरत्वाभावात् । ननु नवीनमते यत्कार्योत्पत्तिकाले यन्न तिष्ठति - स तस्य ध्वस । यथा विभाग एव सयोगनाश इत्यादिरीत्या चरमवृत्तेः स्वेतरसकलदृश्यनाशरूपत्व - द्वितीयक्षणे स्वध्वसरूपत्वचांगीकृत-मिति वृत्तेरज्ञानादिनिखिलदृश्यनाशरूपतया दु खनाशत्वेनोद्देश्यता युक्तेति चेत्तर्ह्यविद्यानिवृत्तिरूपचरमवृत्त स्वस्यैव स्व स्व नाशकत्वागीकारेण वृत्तेर्बाध्य-ताया. सर्वाद्वैतिसमतत्व नापलपितु शक्य । तथाच चरमवृत्तेरज्ञानादि सकलदृश्यनाशत्वेन दु खनाशरूपतया पुरुषार्थता वदता तादृशवृत्त स्वनाश्य-त्वेन बाध्यत्वमंगीकुर्वता दीपिकाकृताऽविद्यानिवृत्ते पचमप्रकारायाबाध्यत्व नागीकुर्म इत्यादिवचन कथमज्ञानाविजृंभितमिति । नहि पचम प्रकार. पारमार्थिकत्वे । येनाबाध्यत्वं । अन्यथा प्रथमप्रकारनिराकर णानुपपत्तेः । एवं तत्र व्यभिचारचोदनमप्ययुक्तमेव । दृश्यत्वे तस्या अप्युच्छेदस्यावश्यकत्वेन साध्याभावस्य दुरुपपादत्वात् । अन्याथा दृश्य-सामान्योच्छेदनात्ममात्रावस्थानरूपमोक्षायोगात् । यदपि घटादीनामवि-द्यासंस्कारादेश्च पटुतमसंस्कारसहितचरमसाक्षात्कारनिवर्त्यत्व न्यायदीपावली-

व्यवस्थापितमित्यादि । अत्रोच्यते ॥ तथाहि ॥ तावदात्मापरोक्षेणा-विद्यानिवृत्यनन्तर तदुपादानकमकलकार्यनिवृत्तेरावश्यकत्वेन जीवन्मुक्तीयावि-द्यासंस्कारादेरयोगाद्देहादिप्रतिभासानुपपत्ति । नच सर्पभ्रमहेत्वविद्यानि-वृत्तावपितत्संस्कारवशेन भयकम्पाद्यनुवृत्तिवदविद्यानाशेपि तत्संस्कारवशाद्देहा-दिप्रतिभासोपपत्तिरिति वाच्य । वैषम्यात् ॥ सर्पादेराविद्यकत्वेपि भय-कंपादेस्तदभावेनाविद्योपादानकत्वाप्राप्त्या तत्र सर्पज्ञानस्य निमित्ततया तस्य स्मरणादिरूपस्योत्तरकालेपि संभवेन तदुपपत्तावपि प्रकृते संस्कारादे सर्वस्यापि मूलविद्योपादानकत्वेन तन्नाशे स्थितेरयोगात् । अविद्याध्वंसस्यापि तत्स-स्काररूपस्य देहादिप्रतिभासहेतुत्वे तस्यानर्थहेतो फलत्वायोगाच्च । प्रती-तिमात्रशरीरस्याविद्यावृत्तिमापेक्षस्याविद्यानाशरूपसंस्काराधीनप्रतीतिकत्वांगी-कारे तस्य संस्कारकार्यत्वस्यैव प्राप्त्याऽविद्याकार्यत्वाभ्युपगमेनाविद्यानाशेपि प्रारब्धकर्मरूपप्रतिबंधकवशात्तदुत्तरक्षणे नाशाभावोपपादनासंगते । उक्त-संस्काररूपाविद्यानाशस्य जगत्प्रतिभासकारणत्वस्यैव प्रागुपपादितत्वेन तन्ना-शकत्वाप्रसक्तया तत्र प्रारब्धकर्मणा प्रतिबंधकत्वोक्तेरसगतेश्च । अन्यथा कार्पासस्य भस्मावस्थायामपि तनुमत्वापत्ते । स्वनाशेपि स्वस्य प्रतिबंध-कत्वे कदाप्यनिवृत्यापातात् । एतेन प्रथमज्ञानानधिकविषयेण द्वितीयज्ञा-नेन कथ निवृत्तिरित्याशस्य प्रतिबंधकतदभावसहकारिभ्या विशेषव्युत्पादन-मपास्त । तस्य प्रतिबंधकत्वासंभवस्यैवोपपादितत्वात् । संस्कारस्यावि-द्यान्यस्य साक्षाज्ज्ञाननिवर्त्यत्वे मानाभावाद्गौरवाच्च । मास्तु संस्कारपक्षः अविद्यालेशेन तु जीवन्मुक्तस्य शरीरादिप्रतिभास इतितु निरस्त । अवि-द्याया निरवयवत्वेनावयवविशेषादिरूपलेशात्त्वसंभवात् । भवन्मते ज्ञान-स्वभावादेवाविद्यानाशस्यावश्यकत्वेन तत्प्रयुक्तनिखिलकार्यनाशस्यावर्जनीयतया प्रासत्वेनाविद्यालेशावस्थानप्रारब्धकर्मसद्भावादेर्निर्बीजत्वात् । नच "तस्य-तावदेवचिर"मितिश्रुतिरेवकर्म विलंबेनमोक्षविलंबवदतीतिवाच्य । तदनुप-

पत्यैवापरोक्षज्ञानमोक्षयोरंतरा भगवत्प्रमादस्याकश्यकत्वोक्त्यासिद्धांतेतत्समाधानात् । "इंद्रो मायाभि"रिति श्रुत्या अविद्याया नानाशक्तय सति । तत्र प्रथमज्ञानेनावरणशक्तिमात्रनाश - नतु विक्षेपशक्तेरित्यादिकं तु तादृशश्रुतेरर्थांतरपरत्वस्यमोपपत्तिस्माकरेव्यक्तस्यापितत्त्वादप्रामाणिकमित्यन्यत्रोपपादित विस्तरभयान्नेह प्रपंच्यते । तथाचाविद्यासंस्कारादृष्टादेरप्रामाणिकत्वात्प्रमाणविरुद्धत्वाच्च तदभावे सिद्धे त्वत्प्रदर्शितपटुतमसंस्कारसहितेत्यादिपरिष्कारोऽनुचित एव । किंचानादिदृश्येष्वेवमपि न ज्ञाननिवर्त्यत्वलाभ. ससंस्कारेणापि ज्ञानेन तन्नाशाभावात् । अतीतघट - शुक्तिरूप्याविद्यासंबंध्यावरणशक्ति - प्रथमज्ञाननिवर्त्यप्रपंचस्थूलरूपादीनामसग्रह एव । तत्र केषांचिज्ज्ञाननिवर्त्यत्वाभावात् । केषांचित्ससंस्कारसहितज्ञाननिवर्त्यत्वाभावात् । बाध्यस्य च नाशरूपनिवृत्तेरयोगस्योक्तत्वाच्च । संस्कारसहिताप्रतिबद्धापरोक्षप्रमानिवर्त्यस्वस्वीयसंस्काररोभयकत्वादिरूपविवक्षाविशेषसत्वाकरग्रंथेषु सोपपत्तिकंनिरस्तोद्रष्टव्य ॥

यदपि ॥ यथाचात्र ब्रह्मण इव घटादे श्रुत्यबोधितत्वान्नसद्रूपत्वप्रसंग इत्याद्यपास्तमित्यत । तदपि मोहमूलं ॥ "तत्सत्य"मित्यादिब्रह्मसत्त्वबोधकश्रुतिवदेव "सत्य सोऽस्यमहिमा - विश्व सत्यं मघवाना - यश्चिकेतसत्यमित्तंनमोघ - याथातथ्यतोर्था"नित्यादिश्रुतिभि सर्वज्ञत्वादि - ब्रह्मधर्माणा - वियदादिप्रपंचस्य च सत्यत्वबोधनात् । तेषामपरमार्थसत्वे ब्रह्मणोपि तत्प्रसग श्रुतत्वाविशेषात् । तथाच पारमार्थिकत्वशून्यस्यापिब्रह्मण परमार्थसद्रूपत्वे घटादेरपि तदापादनमुपपन्नमेव । अन्यथा गोत्वशून्यस्यागोत्ववत्सत्वहीनस्यासत्वप्रसगात्सद्रूपत्वव्याहतमेवभवेदिति ॥

यदपि ॥ ज्ञानानिवर्त्यत्वंचात्र ज्ञानानिवर्त्यमात्रविशेष्यकत्वोपलक्षितधीविषयत्वमिति बाध्यत्वेनांगीकृतस्योक्तधीविषयत्वाभावात्तेनरूपेण निषेधो

नस्वरूपेण निषेध एव पर्यवस्यति । एतेन ज्ञानानिवर्त्यत्वेननिषेधोक्तौ स्वरूपेणैवनिषेधप्राप्तिरित्यादिप्रकाशप्रसरोक्तमपास्तमित्यादि ।

तदपि दत्तोत्तरं ॥ त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वरूपबाध्यत्वेनांगीकृतस्योत्तरकालमात्रवृत्त्यभावरूपध्वंसप्रतियोगित्वं न सभवतीति वक्तं प्रति ज्ञानाविवर्त्यत्वेन रूपेण निषेधस्योक्तौ घटादेर्घटत्वादिनेवनिषेध प्राप्त इत्यावेदितत्वादिति ॥

यत्तु । ज्ञानानिवर्त्यत्वंचात्र ज्ञानप्रयुक्तावस्थितिसामान्यविरहाप्रतियोगित्वमेव न ध्वसघटितमित्यादि । तदुक्तार्थविस्मरणविजृंभित । ध्वंसप्रतियोगित्व अनित्यत्वमिति विवरणपक्षदूषणस्य प्रक्रातत्वेन ध्वसघटितोक्तपरिष्कारविवक्षावचनस्यानवसरग्रस्तत्वेनासबद्धप्रलापत्वात् । अद्वैतसिध्युक्तस्यास्य परिष्कारस्यान्यत्र समूलघात निराकृतत्वाच्चेति । निरासप्रकारश्चावस्थितिपदेन कार्यात्मनावस्थितिविवक्षायामुभयविवक्षायां वा अतीतघटाद्यसंग्रह कारणात्मनावस्थितिविवक्षाया तु अनादिदृश्यासंग्रह इत्यादि दूषणेनान्यत्र व्यक्त ॥

यदपि । एतेन ध्वसप्रतियोगित्वप्रति - ध्वसप्रतियोगित्वस्य प्रयोजकत्वादितिमंडन निरस्त । प्रतिपन्नोपाधौ त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्व - ज्ञानप्रयुक्तावस्थितिसामान्यविरहप्रतियोगित्वच भिन्नरूपत्वान्नान्योन्याश्रयमित्यादि । तदप्युक्तवाक्यार्थाबोधविलसितमेव । सामान्यविरहशब्देनापि त्रैकालिकनिषेधस्यैवविवक्षणीयतया तत्रापि पारमार्थिकत्वेनैवनिषेधस्य वक्तव्यतया तस्यचोक्तबाध्यत्वाभावरूपत्वेन भक्षितेपीति न्यायेनोक्तदोषानिवारणात् । वस्तुतस्तु ॥ तादृशसिद्धिकारीयोक्तपरिष्कारएवाशुद्ध. । तथाहि ॥ घटादेरेकावस्थितिविशेषस्य ज्ञानाप्रयुक्तत्वेन घटादाववस्थितिसमान्यविरहस्य ज्ञानप्रयुक्तत्वाभावात्तत्राव्याप्त्याद्यापत्ते. । ज्ञानप्रयुक्तविरहप्रतियोग्युपादानकत्वविवक्षायामनादिदृश्यासग्रहात् । नच मण्याद्यसमवधान-

कालीनस्य कारणाभावप्रयुक्तदाहाभावस्यतत्तत्कालीनतत्तद्दाहाभावत्वेनमण्या- द्यप्रयुक्तत्वेपितत्समवधानकालीनतत्तदभावस्यदाहसामान्याभावत्वेनतत्प्रयोज्य- त्वं - एवं घटादीनां स्वरूपेणावस्थितिविरहस्य ब्रह्मज्ञानप्राक्कालीनस्य तत्वेन तदप्रयोज्यत्वेपि स्वसमानविषयकाज्ञानतत्प्रयुक्तान्यतरत्वावच्छिन्नप्रतियोगि- ताकाभावत्वेन तत्प्रयोज्यत्वस्यनिष्प्रत्यूहत्वात् । "विद्वान्नामरूपाद्विमु- क्तः" इति श्रुत्याधनवान्सुखीत्यत्रेव नामरूपसामान्यविरहरूपमुक्तौ विद्वत्ता- याः प्रयोजकत्वावगमात् । शुक्त्यादितत्वज्ञानादिदनीतदज्ञानतत्प्रयुक्तान्य तरन्नास्तीतिसार्वजनीनानुभवादिति वाच्य । येन रूपेण भासमाने प्रयोज्यता भासते तद्रूपावच्छेद्यत्वं तत्र भासत इति नियमस्यावश्याभ्युपेयत्वात् । अन्यथा मण्यसमवधानकालीनदाहाभावोमणिप्रयुक्तः मणिमान् कारणाभाव- प्रयुक्तदाहाभाववान् तत्तत्कालीनदाहाभाववानित्यादिस्वारसिकप्रयोगापातात् । तस्मिन्नेवदाहाभावदौरूपांतरेणप्रयोज्यतायास्त्वयैवोपपादितत्वात् । एवञ्च "नामरूपाद्विमुक्त - मुच्यतेसर्वपापै"रित्यादौ नामत्वावच्छिन्नाभाव रूप- त्वावच्छिन्नाभावोपस्थिततत्तत्पापत्वावच्छिन्नाभावानामेव बोधनेनत्वदुक्ताज्ञान- तत्प्रयुक्तान्यतरत्वावच्छिन्नाभावत्वेनानुपस्थितत्वेनोपस्थितरूपस्य च ज्ञानप्रयो- ज्यतानवच्छेदकत्वेन तत्र प्रयोज्यप्रयोजकभावबोधस्योक्तश्रुतिभिरनुत्पादने- नाप्रामाणिकत्वात् । नच नामत्व रूपत्वं तदन्यतरत्वं वा अज्ञान- तत्प्रयुक्तसर्वसाधारणं - येन तदवच्छिन्नाभावत्वमपिप्रयोज्यतावच्छेदकं स्यात् । तयो परस्परमेव व्यावृत्तत्वात् । अन्यतरत्वस्यापि अव्याकृते आनादि- दृश्येषुचावृत्तेः । तस्य पंचीकृतभूतमात्रविकारवृत्तित्वस्य श्रुत्याऽवगमात् । सर्वपापैरित्यत्रापि तत्तत्पापत्वावच्छिन्नाभाव एव प्रतीयते । सर्वपदसमभि- व्याहारात् । सर्वपदस्य उपस्थिततत्तद्रूपावच्छिन्नवाचिताया अद्वैतचन्द्रि- कायां वार्तिककारादिसमत्याव्यवस्थापितत्वात् । अन्यथा पापत्वव्यापक व्याप्यान्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नाभावस्य सर्वदा संसारिषु विद्यमानस्यापुरुषार्थत्वेन

ज्ञानफलत्वोक्त्ययोगात् । लक्षणाया अतिप्रसंगपराहतत्वात् । मणि-समवधानस्थलेपि तन्निष्ठमणिसमवधानोत्तरदाहाभावाधिकरणता तन्निष्ठाधेयत्व-योर्मणिप्रयोज्यत्वस्योभयासिद्धस्योपगमेनैवेदानीमत्र दाहाभावो मणिप्रयुक्त इत्यादिव्यवहारस्य सविशेषणेहीति न्यायेनोपपत्तावनाद्यभावे मणिपूर्वकालीन-रूपान्तरेणतत्प्रयुक्तताया अप्रमाणिकतया तद्दृष्टांतेनात्रापि तथोक्तेरसंगत-त्वात् । प्रकृते ज्ञानप्रयुक्तनादशाधिकरणताघटितपरिष्कारस्त्वसंभवदुक्ति-क । तस्य सर्वभावोच्छेदकत्वेन तत्प्रयोजकत्वोक्तेरयोगात् । तादृशा-धिकरणतारूपभावस्यैव सत्वेन मोक्षायोगात् । एवं सर्वाद्वैतमते लक्षणासं-भव । घटादौ ज्ञाननिवर्त्यावस्थाविशेषसद्भावाविरोधिन एव तद्धर्मस्य मिथ्यात्वरूपत्वायोगश्च । किंच शुक्तिरजतादावव्याप्ति । तदीयकार-णावस्थारूपाज्ञानस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वेमानाभावात् । नच शुक्तितत्वज्ञानात्तद-ज्ञानतत्प्रयुक्तान्यतरन्नास्तीत्यनुभव एव मानमितिवाच्य । शुक्त्यवच्छि-न्नचिद्विषयकाज्ञानस्य रजतोत्पत्यर्थमेव कल्पनीयस्यातीद्रियत्वेन तदभावस्य प्रत्येतुमशक्यतयोक्तप्रतीते पुरुषाश्रिताज्ञानाभावादिविषयकत्वात् । तस्यच रजताद्यनुपादानत्वेन तदभावस्य प्रत्येतुमशक्यतयोक्तप्रतीतेस्तत्रमानत्वायो-गात् । नच चिदैक्यात्तदवच्छिन्नाज्ञानसाक्षिभास्यं । तथात्वे पुरुषांतरी-याज्ञानस्यापि भानापते । तथाचोपदर्शितसिद्धिकारीयपरिष्कारस्यातिहे-यत्वेनोपादातुमशक्यत्वात्तमवष्टभ्यपरस्यप्रयासोविफल एवेति सुस्थमेवोक्तं दूषणमिति सिद्धं ॥

यत्तु ॥ चंद्रिकाया - "तयात्यंताभावप्रतियोत्वस्यनिराकारे ब्रह्म-ण्यपि संभवाच्चेत्युक्तमयुक्त पारमार्थिकब्रह्मणोधिकरणाप्रतिसिद्धेरित्यादि । तदशुद्ध ॥ भूमप्रकरणे"स एवोपरिष्टादित्यादिना स्वेमहिम्नीत्यतेनोपदर्शित-स्याधिकरणस्य प्रमितत्वात् । प्रतिपन्नोपाधिघटितलक्षणाभिधानस्य सार्वत्रि-कत्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वतात्पर्यकत्वस्य स्वप्राचीनैरंगीकृतत्वेन तादृशनि-

ष्कृष्टपरिष्कारस्य बहुदोषदुष्टतयोपादातुमशक्यत्वाच्च ॥

एतेन ॥ वस्तुतस्त्वित्यादिना अनिर्वाच्यलक्षणे सत्वानधिकरणत्वविशेषणं न ब्रह्मव्यावर्त्यर्थं - किंतु सिद्धसाधनवारणायैवेत्युक्तमपास्तं । लक्षणशरीरघटकविशेषणप्रयोजनविचारावसरे सिद्धसाधनवारणार्थत्वोक्तेरुन्मत्तभाषणत्वात् । अधिकं प्रकाशप्रसरे व्यक्तं ॥

यच्च ॥ अस्तुवा मिथ्यात्वलक्षणेपि धर्म्यन्यूनसत्ताकप्रतियोगित्वमेवविवक्षितमित्यादि । तच्चायुक्तं ॥ शुक्तिरूप्याद्यसंग्रहप्रसंगात् तत्र प्रतियोगिनाया व्यवहारिकत्वात् । तेनैव तुच्छव्यावृत्तिसंभवेनप्रतिपन्नोपाधिपदनिवेशानर्थक्याच्चेति । अनिर्वाच्यलक्षणे धर्मन्यूनसत्ताकत्वमेव विवक्षितमित्यत्र असत्वानधिकरणत्वे - सत्वानधिकरणत्वेवातद्विवक्षा । नाद्यः भावाद्वैतपक्षे तस्य ब्रह्मसाधारणतया व्यर्थत्वात् । सर्वाद्वैतपक्षेच सत्वानधिकरणत्वनिवेशवैयर्थ्यात् । नद्वितीय ॥ व्यर्थत्वात् ॥ शुक्तिरजताद्यसंग्रहाच्च । ब्रह्मण्यसत्वानधिकरणत्वरूपधर्मागीकारमाप्त्यास्वव्याहतिप्रसंगाच्चेति ।

यत्तु ॥ एतेन पक्षतावच्छेदककोटौ चिद्भिन्नत्वविशेषणसार्थक्यमपिसूचितमित्यादि । तदसारं ॥ तन्निवेशसार्थक्यसंपादनप्रकारस्यानिरूपणात् । ब्रह्मणिधर्म्यन्यूनसत्ताकमिथ्यात्वाभावमगीकृत्यबाधवारकतया सार्थक्यविकल्पयां निर्धर्मकत्वप्रतिज्ञाव्याघातात् । ब्रह्मणि पारमार्थिकधर्मागीकारेण पिण्याकयाचनार्थगतस्यपिशाचस्य खारीतैलदानप्रतिज्ञावदधिकापाताच्चेति - अधिकं प्रकाशप्रसर एव व्यक्तं । तस्माद्दीपिकाकारोक्तस्यात्याभासत्वाद्विवरणमते नित्यानित्यविवेकोनुपपन्न एवेति ग्रंथकृदुक्तं दूषणं सुस्थमिति सिद्धं ॥

यत्तु । चंद्रिकायामित्यारभ्य भ्रमशब्देन बाध्यार्थविषयकत्वविवक्षायां तेन नित्यानित्यविवेकविषयभेदादे पारमार्थिकत्वाभावमात्रसिध्या दृष्टा

पत्तिः । द्वितीयेतु ब्रह्मप्रमेतरबाध्यार्थविषयकत्व स्य भ्रमपदमुख्यार्थत्वात् । उक्तविवेकस्योक्तभ्रमत्वासमतेःप्रमात्वपक्ष एवाद्रीयते । इदंच प्रमात्वं व्यवहारकालाबाध्यार्थविषयकत्वमेवेति नाद्वैतहानि । एतेन प्रमात्वपक्षो नाद्वैतिभिरगीकर्तुं शक्य इति गुरुराजीयवाक्य परास्तमित्यतं । तदापातरमणीय । तथाहि ॥ ब्रह्मज्ञानफलमित्यमितिज्ञानस्याबाध्यार्थविषयकत्वमंगीकृत्य ब्रह्मज्ञानफलस्यापारमार्थिकत्वाभ्युपगतौ ब्रह्मज्ञानस्य मोक्षफलकताया विवरणादौनिर्णीतत्वेन मोक्षस्यापि ब्रह्मज्ञानबाध्यत्वेमापारमार्थिकत्वागीकारप्राप्त्याबवाद्वेषम्याभावेन मोक्षस्य परमपुरुषार्थत्वाभावप्रसगात् । मोक्षाभावप्रसंगेनापसिद्धाताच्च । त्वत्प्राचीनै."निवृत्तिरात्मामोहस्य ज्ञातत्वेनोपलक्षित । उपलक्षणहानेपि स्यान्मुक्ति पाचकादिवदि"त्यादिवदद्भिर्मोक्षस्यपुरुषार्थताया आत्मस्वरूपत्वेनाबाध्यतायाश्चागीकृतत्वात् । अद्वैतसिद्धौ दृश्यत्वानुमानस्य पराभिमतमोक्षेव्यभिचारमाशक्य हेतुकोटौ विशेषणदानेन तत्सत्यताया स्पष्टमवगमाच्च । तथाचाद्वैतसमर्थनार्थ प्रवृत्तेन दीपिकाकारेण ब्रह्मज्ञानफलस्य मोक्षस्य बाध्यत्वसमर्थनेन तस्य प्रयोजनत्वासिध्यानिष्फलत्वेनाद्वैतशास्त्रस्यानारभणीयत्वमेव सपादितमितिसाधुसमर्थिताह्यद्वैतवाद इति । एतेन प्रमात्वपक्षोपि व्याख्यात इत्युक्तमप्यपास्तं । ब्रह्मज्ञानफलं नित्यमिति ज्ञानस्य बाध्यार्थविषयकत्वं दोषस्योक्तत्वात् । तादृशज्ञानस्य ब्रह्मज्ञानमात्रबाध्यार्थविषयकत्वस्योक्तानेकदोषदुष्टतयागीकर्तुमशक्यत्वेन सर्वथा अबाध्यार्थविषयकत्वमेव प्रमात्वमित्यवश्यवक्तव्यतया तादृशप्रमात्वस्यनित्यानित्यविवेकशब्दितभेदस्य सत्यत्वापत्या अद्वैतिभिरगीकर्तुमशक्यत्वात्तथा गुरुराजीयोक्ते. सूपपन्नत्वात् । कर्मफलवद्ब्रह्मज्ञानफलस्यापि ब्रह्मज्ञाननिवर्त्यत्वप्राप्त्याद्वयोरपिबाध्यत्वाविशेषात्कर्मफले वैराग्यायोगाच्चेति ॥

यदपि । अयमाव द्विविधा प्रमा - मायोपाधिकसत्वार्थविषयिणी - निरुपाधिकसत्वार्थविषयिणीचेति । तत्राद्या व्यावहारिकप्रमाण्य -

द्वितीयत्तु पारमार्थिकं । अप्रमायात्वविद्योपाधिकसत्वमेव । व्यवहार-कालाबाध्यार्थविषयकत्वमपि मायोपाधिकसत्वार्थविषयकत्वमेव । असंजातबा-धभ्रमविषयोप्यविद्योपाधिकसत्व एव । मायाविद्ययोरभेद पक्षेतु मूलाज्ञा-नोपाधिकसत्वार्थविषयकत्वमपरप्रामाण्य । तूलाज्ञानोपाधिकसत्वार्थविषय-कत्वमपराप्रामाण्यमिति विवक्षणान्नकाप्यनुपपत्तिरिति । तदप्यसार ॥ मायोपाधिकस्य ब्रह्मज्ञानबाध्यतया कर्मफलादविशेषादिदोषस्योक्तत्वात् । मायाविद्ययोर्भेदपक्षस्य स्वयमेवदूषितत्वाच्च । अभेदपक्षेपि मूलाज्ञानोपाधिक-सत्वार्थस्यापि ब्रह्मज्ञानबाध्यतया बंधमोक्षयोरवैषम्यापातादि दोषापरिहारात । ब्रह्मज्ञानफलस्य मोक्षस्य ब्रह्मज्ञानसंपादितस्य तदुत्तरकालीनस्य तद्बाध्यताया असंभवदुक्तित्वाच्चेति ॥

यदपि । अस्तुवा ब्रह्मज्ञानेतराबाध्यार्थविषयकत्वमपरप्रामाण्णं - अर्थपदेन सत्वेन प्रतीत्यर्हस्यविवक्षितत्वात्तुच्छव्यावृत्तिरिति । तन्न ॥ असतोपि सत्वेन प्रतीतेरुपपादितत्वात् । ब्रह्मणोप्यर्थपदेन ग्रहणसंभवेन तस्यापि व्यावहारिकत्वापाताच्च । तच्च सतादात्म्यरूपमेवेत्यादित्तु प्रागेव निराकृतं । ततश्च तुच्छादिव्यावृत्यर्थबाध्यार्थविषयकत्वनिवेश शिरसा-धार्य एव । एतेनाबाध्यपदेन तदवच्छिन्नचैतन्यस्यैव विवक्षेत्याद्यपि परास्त । अर्थपदास्वारस्यप्रसगात । तस्यासमतत्वेन दृष्टांतासिद्धेश्च । असंजातबाधभ्रमविषयस्य तूलाज्ञानकार्यस्य व्यावहारिकत्वानुपपत्योक्तविवक्षा-यामपितदव्यावृत्ते । देहात्मैक्यस्यतु ममदेह इत्यादीदानीतनबाधबाध्यस्य व्यावहारिकताया अशक्यशंकत्वाच्चेति ॥

यत्तु ॥ व्यवहारदशाबाध्यप्रकारकज्ञानस्यापरप्रामाण्यादिदं रजत-मिति ज्ञानं अबाध्यप्रकारकत्वाभावात्तदसंग्रह इति । तदपि दुरुक्त ॥ अत्ररजतमित्यादिज्ञानाव्यावृत्ते । रूप्यस्यापि व्यवहारदशाया प्रतीति-समये सत्तादात्म्येनप्रतीयमानतया सतोबाध्यत्वेनोक्तज्ञानानिवारणाच्च । एतेन

यथान्यत्रेत्यारभ्यापास्तमित्यंतमप्यस्तं । प्रागेवदूषितत्वात् ॥

यदपि ॥ भ्रमत्व न बाध्यार्थविषयकत्वं - बाध्यार्थप्रकारकत्वंवा विवक्षितमिति नोक्तदोष इत्यादि । तन्न ॥ रूप्यं बाध्यमिति ज्ञानस्य भ्रमत्वापत्तेरनिवारणात् । प्रकारांतरस्य दूषितत्वाच्च । इय शुक्ति - इदं रजतमिति ज्ञानयो प्रमात्वादिनिर्वाहायबाध्याबाध्ययोस्तादात्म्यविषयकत्व भ्रमत्वमिति विवेचनस्यावश्यकत्वात् ॥

यत्तु ॥ एतेन ब्रह्मज्ञानबाध्यार्थविषयकत्वरूपभ्रमत्वस्य व्यवहार-कालाबाध्यविषयकत्वरूपप्रमात्वाविरुद्धत्वात् एकसत्तावादे भ्रमत्वस्य - सत्तात्रै-विध्यावादे प्रमात्वस्यचोक्तविवेकेस्वीकारेपि न ब्रह्मज्ञानफलानित्यताप्रसंगोनवा भेदमत्यतादिप्रसंग इति स्वरूनाभिप्राय इति । तदसार ॥ यथाकथंचि-द्बाध्यार्थविषयकत्वस्य प्रमात्वरूपतायादूषितत्वात् । बाधविलंबाविलंबयोर-प्रयोजकत्वेन ब्रह्मज्ञानबाध्यार्थविषयकस्य ज्ञानस्य सर्पभ्रमाद्यपेक्षयाधिकभ्रमत्व-स्यैव न्याय्यत्वात् - रूप्यज्ञानस्याप्यपरप्रामाण्यापाताच्चेति ॥

यदपि ॥ एकसत्तावादेपि भ्रमसाधारणं मिथ्यत्वेनानिश्चीयमाना-र्थविषयकत्वरूपं प्रमात्वमितिजल्पन । तदप्युन्मत्तप्रलापत्वादनादेयमेव । भ्रमस्य नियमेन मिथ्यार्थविषयकत्वेनोक्तप्रमात्वस्यतत्साधारण्यासंभवात् भ्रमप्रमाविभागाद्यपलापप्रसंगात् । एकसत्ताप्रक्रियाया सत्ता त्रैविध्यादे-श्चाकरेदूषितत्वाच्चेति ।

यत्तु ॥ एतेन भ्रमप्रमात्वोभयांगीकारे प्रकाशप्रमरोक्तं दूषणं परा स्तं । एकसत्तावादेपारमार्थिकत्वबाधस्यैव प्राप्त्यैष्टापत्ते । सत्तात्रैविध्य-वादेतु ब्रह्मज्ञानबाध्यत्वेनोक्तविवेकस्य न व्यावहारिकताहानि । नह्येता-दृशभ्रमत्वं ब्रह्मज्ञानफलनित्यनादेरूप्यादिसमानयोगक्षेमत्व गमयितुमर्हति । नचोक्तविधोभ्रमोऽविद्यावृत्तिरिति कस्यापि सम्मतमिति । तदप्येतेन परास्त ॥ उक्तविवेकरूपज्ञानस्य बाध्यार्थविषयकत्वे ब्रह्मज्ञानफलनित्यनादे

कर्मफलनित्यतादिसमानयोगक्षेमत्वस्यासकृदावेदितत्वात् । एकसत्तावादे घटरूप्यादावर्थक्रियातदभावादिवैलक्षण्यस्य लघुचंद्रिकादौव्यक्तत्वाच्च । मिथ्यात्वसिद्धे प्रागविद्यावृत्तेरसिध्या अविद्यावृत्तित्वस्य भ्रमलक्षणत्वायोगाच्चेति ॥

यदपि ॥ ब्रह्मज्ञानबाध्यार्थ विषयकत्वस्येत्यारभ्यैकसत्तावादेरूप्यस्य जगदवैलक्षण्यात् - रूप्यस्यापि व्यावहारिकत्वेन ब्रह्मज्ञानोत्तरमेवसर्वभ्रमत्वस्योररीकारेणाविरोधादित्यत । तदप्येतेनपरास्तं ॥ शुक्तिरूप्यादेर्ब्रह्मज्ञानबाध्यत्वे ब्रह्मज्ञानोत्तरमेवतत्रभ्रमत्वोररीकारस्याद्वैतिभिरेवबहुधादूषितत्वात् । रूप्यव्यवहारिकताया एकसत्ताप्रक्रियायाश्चनिराकृतत्वाच्चेति ॥

यच्च ॥ यत्तु मंडने अतात्विकत्वेबाध्यत्वमात्रस्य प्रयोजकत्वेन न विवेकसिद्धिरित्युक्तमयुक्त । उक्तपारिभाषिकप्रमात्वस्य वस्त्वसाधकत्वेननकोपि विरोध इति सिद्धमिति । दुरुक्तंतत् ॥ व्यवहारदशाया प्रतीतिसमये अबाध्यस्य रूप्यादेरप्यपरप्रमाविषयत्वापादनस्य युक्तत्वात् । नित्यानित्यविवेकस्यपारिभाषिकप्रमात्वेअनिर्मोक्षप्रसगात् । ब्रह्मज्ञानफलनित्यत्वासाधकत्वेनोक्तपरिभाषाया अनुचितत्वाच्चेति । तस्माद्द्वैतदीपिकाकारोक्तस्यात्याभासत्वाद्व्यक्तदुक्तदूषण सुस्थमिति सिद्धं ॥

यदपि ॥ यत्तु विवरणे विषयैर्नित्यसुख ब्रह्मैवाभिव्यज्यते । नजन्यं सुखनामतदस्तीत्यस्यायमाशय । ब्रह्मरूपोयमानंदोऽनवच्छिन्नात्मरूपोमोक्ष इत्युच्यते । अवच्छिन्नानदाशरूपेणतु वृत्तिसुखमिति । विषयसंबधजन्यवृत्यवच्छिन्नात्मन एव विषयसुखत्वादविद्योपहितात्मान्यत्वमेवतस्येति लघुचंद्रिकोक्ते । तस्यविशिष्टरूपेण विनाशात्तत्र वैराग्योपपत्ति । एतेन प्रकाशप्रसरोक्त - मडनोक्तंच निरस्तमित्यादिसिद्धमित्यंतं । तदपि चंद्रिकायामेव दूषितत्वात्तन्निराकरणमृतमारणमेव । तथाहि ॥ मोक्षेरागवत पुरुषस्य तन्वनस्ततोभेदहीनेऔपाधिकभेदभिन्नेपि

विषयसुखेनिरागायोग एव । वस्तुतो वन्हावयं न वन्हि किंतु गुंजापुं-
ज इति 'भ्रमसिद्धमिथ्याभेदसत्वेपि तात्विकवन्हिभेदाभावेन दाहस्यैव दृष्ट्या
तद्वद्तात्विकस्यतात्विककार्याविघानकत्वेन विषयसुखेमोक्षसुखादौपाधिकभेद-
भिन्नेपि तात्विकभेदसत्वेन तत्कार्यरागरूपकार्याविघातेनोक्तवैराग्यायोगात् ।
नचाग्नौ तात्विकाग्नचभेदवन्मोक्षे अतात्विकेन वैषयिकसुखेन तात्विकाभेदा-
भावान्मोक्ष एव रागःनविषयसुख इतिवाच्यं । तात्विकभेदाभेदोभया-
भावस्य व्याहतत्वात् । ननु विरुद्धयोरन्यतरेणतात्विकेन भाव्यमिति
नियमस्तात्विकधर्मिविषयकः । सुखंत्वतात्विकमतोनदोष । अन्यथा
वंध्यासुतस्य श्यामत्वाभावे गौरत्वंसत्यंस्यादितिचेन्न । अपारमार्थिकेपि
शुक्तिरूप्ये नेदं रूप्यमितिप्रतीयमानशुक्तिधर्मिकतात्विकभेदप्रतियोगित्वस्येव
मोक्षसत्तासमानसत्ताकमोक्षधर्मिकतात्विक भेदप्रतियोगित्वस्य वैषयिकसुखे
अवश्यमंगीकर्तव्यत्वात् । तस्यच त्वया सदद्वैतभंगभियागीकर्तुमशक्यत-
या तात्विकतदभेदस्यैवप्राप्त्यातत्रविरागायोगस्य युक्तत्वात् । किंचाखंड-
ब्रह्मण अनंदांशचिदंशादिभिर्भेदस्य तत्प्रतिनिधेर्वात्वन्मते अनगीकारेणांश
विशेषेणावृतत्वादिकल्पनमप्ययुक्तमेव । अंगीकारेवा तादृशांशभेदस्य त्व-
न्मते औपाधिकत्वयोपाधे कृत्स्नैकदेशसबधविकल्पदूषणादिनाकरेदूषितत्वात् ।
"एतस्यैवानंदस्यमात्रामुपजीवतीति" श्रुतिस्त्वन्यानीतिपदस्वारस्यान्मात्राश-
ब्दगृहीतब्रह्मानंदप्रतिबिंबभूततत्सदृशतदधीनाल्पानदत्वजीवाना धावयतीति
स्वाभिलषितसिद्धयेतदुदाहरण भ्रांतिमूलमेव । एव विवरणे "नास्त्येव-
जन्यंसुख मिद्धस्यैव सुखस्याभिव्यक्तिहेतुत्वादितिवचनेन व्यक्तमेवनित्यसुखस्या
भिव्यक्तिप्रतिभासेन विशिष्टसुखस्याभिव्यक्त्यनगीकारादिति मंडनोक्ते. सूप-
पन्नत्वात्तत्रदूषणाभासोक्तिरप्याग्रहमूला विवरणाशयाज्ञानमूलाच । किंचा-
द्वतमते विशिष्टयोरवच्छिन्नात्मसुखानवच्छिन्नात्मसुखयोर्व्यावहारिकभेदवत्वेन
वृत्तिज्ञानवदवृत्तिसुखस्य विनाशित्वेनागीकृतस्यवैषयिकसुखस्य जन्यत्वाविरो-

धेन नास्त्येवजन्य सुखमिति वक्तुमशक्यतया तथोक्तेरनुचितत्वप्रसंगेन विवरणग्रंथस्य त्वत्कल्पिताशयस्यासंभवात् । विषयाभिव्यक्त जन्यं सुखं नित्यसुखब्रह्माभिन्नमितित्वदुक्तदुराशगाङ्गीकारे विशिष्टसुखस्य जन्यत्वेनाभिव्यक्तिकथनं कथमुपपन्नंभवेत् । घटादेरिव नित्यसुखाद्यावहारिकभेदमात्रेण जन्यत्वसंभवात् । अन्यथा घटादेरपि कारकव्यापारैरभिव्यक्तिरेवेत्यापातात् । तस्मान्नित्यमेवसुखं विषयै किंचिद्व्यज्यते - तदेवविषयसुखं । चरमवृत्त्या-अज्ञाननाशेनसम्यग्व्यज्यते - तदेवमोक्षसुखमित्यत्रविवरणाशयोवक्तव्य । ततश्च स्वरूपतोनित्यत्वान्नतत्रविरागसंभव इति । तस्मादत्रदीपिकाकारकल्पनस्यात्याभासत्वाद्ग्रंथकृदुक्त दूषण सुस्थमिति सिद्धं ॥

यदपि ॥ चंद्रिकायामित्यारभ्य सर्व सुस्थमित्यंतेन ग्रंथेन शमदमादीतिभाष्यस्थादिपदेनैकवाक्योपात्ततितिक्षादेरेवग्रहण - नतु वाक्यान्तरावगतविवेकादेरपीति । तदप्यसार ॥ सर्वशाखाप्रत्ययन्यायेनविधीनामेकत्वस्वीकृत्येतित्वदुक्तरीत्यैवापाततोभिन्नवाक्योपात्तत्वेपि द्विवक्षतत्वात्तस्यैकविध्युपात्तत्वस्य विवेकादावप्यक्षुण्णत्वात् । उपरतपदस्य सन्यासिपरत्वकल्पनेपि उपरतपदस्वारस्यानुरोधेन विषयोपरमरूपविपयालबुद्धिमत्त्वोपरागेणैवसन्यासिप्रत्यायकतया अवश्यागीकार्यतयाविरागस्य तत्पदोपात्ततायां अवर्जनीयत्वात् । पश्येदित्यत्र श्रवणादिरूपविचारात्मक साधनीभूतज्ञानस्यैव विवक्षणीयत्वेनसाध्यज्ञानविवक्षाया अयुक्तत्वात् । अन्यथा "शान्तादिर्भूत्वापश्ये"दितिश्रुतौशमादीनाब्रह्मविचाराङ्गत्वंनतत्रतेषामधिकारताबोधकत्वंत्वदभिमतंव्याहन्येत । नहिशमादि फलीभूतज्ञानाशेप्यगतायाधिकारतामर्हतीति तवापिसंमत । एतेन मङ्गोपरिदूषणजल्पनमप्यपास्त । तस्मादत्र परोक्तस्याभासत्वाद्ग्रंथकृदुक्त दूषण सुस्थमिति सिद्ध ॥

यदपि ॥ यत्तु चंद्रिकायामित्यारभ्य प्रकाशप्रसरे अतीतोपलक्षणतास्थले कारण त्मनावस्थानमादायैवकार्यस्यनिर्वाह्यतया प्रकृते चरमवृत्तेः

कारणात्मनोपूर्वमपिसत्वान्नवृत्त्युपलक्षितात्मरूपस्य मोक्षस्यासिद्धत्वमित्युक्त । तदयुक्तं ॥ नहिविनिष्ट काक एक व्यावर्तक । किंतु काकसमानाधिकरणव्यावृत्तिधीदशाप्रकाशमानोत्तृणत्वादिकमेव । भाविपाकेनसाचकानुमानस्थलेपिपाकसमानाधिकरणपाचकासाधारणधर्मस्यैव व्यावर्तकत्वात् । प्रकृते वृत्तिसमानाधिकरणासंकीर्णस्वरूपमेव व्यावर्तकमितिसंसारदशायातदप्रकाशान्मुमुक्षासंभव । अन्यत्रभाविनउपलक्षणत्वेपि नप्रकृतेतत्संभव किंतु भूतोपलक्षणत्वमेव। एतेनवृत्त्युपलक्षितात्मन साध्यत्ववचनस्योपलक्षणमात्रविषयत्वमयुक्त । विशिष्टविधेर्विशेषणोपसंक्रमणेप्युपलक्षणोपसंक्रमणाभावादिति प्रकाशप्रसरोक्तमयुक्त । विशेषणोपलक्षणयोर्द्वयोरपि व्यावर्तकत्वाविशेषेवैषम्यायोगात् । वस्तुतस्तु ॥ मोक्षस्य साध्यताव्यवहारो गौण एव । एतेन कन्यादानादिनिश्चयोत्तरजामातृत्वादिव्यवहारदर्शनाद्भाविन उपलक्षणत्वमिति प्रसरोक्तमपास्त । तत्र शास्त्ररीत्याकन्यापतित्वप्राप्तिनिमित्तकत्वात्तद्व्यवहारस्य । अयमाशय निवृत्तिरात्मामोहस्येत्यस्य बंधसामान्याभावोमुक्ति नतुवृत्तिर्मुक्तावंतर्गतेतिविद्वल्लेशीयेव्यक्त । अविद्यानिवृत्त्युपलक्षितात्मन एव मोक्षत्व । तदुपलक्षितत्वं तत्स्वरूपमेव । एतेन तत्स्वविशिष्टत्वेन विनाशित्वमिति मदनोक्तमपास्तं । अत एव सर्वमनवद्यमिति । तद्विमर्शस्तु ॥ तथाहि ॥ नच वृत्त्युत्पत्तेः प्रागात्मनस्तदुपलक्षितस्यसत्वान्मुक्ति स्यादिति वाच्य । पाकोत्पत्तेः प्रागयं पाचक इति व्यवहाराभावेन तदुपलक्षितत्वाभावात् । ननु इदानीमयं पाचक इत्यादावेतत्कालीनस्वनिष्ठपाचकत्वसंबंधेनव्यावर्तितोयमितिज्ञानं जायते । कालश्चस्थूलएवबोध्यते । तेन पाककृत्यभावकालेपितादृशव्यवहारोपपत्तिः । तादृशस्थूलकाले किंचित्क्षणावच्छेदेन कृतेरुत्पादात् । कालविशेषाघटितस्तुव्यवहार कृत्युत्पत्ते प्रागपीष्ट एव । एव वृत्त्युत्पत्ते प्राक्कालघटितोयमुक्त इति व्यवहारस्त्विष्ट । शतवर्षात्मकवृत्ति तत्प्रागभावोभयाधिकरणं-

कालमादाय वृत्तिप्रागभावदशायामप्ययमस्मिन्काले मुक्त इति व्यवहारोपीष्ट एव । परंतु यत्कालस्यवृत्तिप्रागभावमात्राधिकरणत्वं तत्कालमादाय व्यवहारस्तु न जायते । मुक्तपदार्थतावच्छेदकाज्ञाननाशपदार्थकोटिप्रविष्टवृत्तावेव समभिव्याहृतकालान्वयस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वादितिचेन्न । उक्तरीत्यंगीकारे चैत्रीयपाकाधिकरणीभूतदिवसोत्तरदिवसमात्रतात्पर्यकस्येदानीमयंपाचकइतिव्यवहारस्य - इदानीमपि" शुक्तो मुक्तो वामदेवश्च मुक्त इत्यादिपौराणिकव्यवहारस्यचाप्रामाण्यापत्तेः । समभिव्याहृतकालान्वयस्य पाके वृत्तौ च बाधितत्वात् । तत्रेष्टापत्तौचस्थूलकालमादायापितथाव्यवहारस्यांगीकर्तुमशक्यत्वेन सोप्यनंगीकरणीय एव स्यात् । तत्रापीष्टापत्तौपाककृतिकाल एव पाचकइतिव्यवहारस्य बलात्प्राप्त्याविशेषणविधयैव व्यवहारइत्यापत्तेः । तथाच पाककृतेरुपलक्षणतया व्यवहारमभिलषतोक्तदोषपरिहारायपाकप्रागभावमात्रकालेपि भाविपाककर्तृत्वमादायतद्वेत्तृणामय पाचक इति व्यवहारस्त्विष्टएवेति वक्तु युक्त । यदिनास्तीत्याग्रह ॥ तदातदुत्पत्तिक्षणमारभ्यविद्यामानधर्मविशेष तत्प्रागभावध्वंसाधिकरणत्वंवोपादायताद्दशव्यवहारोवारणीयः । प्रकृते शुद्धात्मनि वृत्तिध्वंसादे कस्यापि धर्मस्याभावात् - वृत्युपलक्षितत्वं तत्रान्यद्वक्तुनशक्यमित्यात्मैवाज्ञाननाशइत्यागतं । पाकसमानाधिकरणतत्प्रागभावध्वसादिवद्वृत्तिसमानाधिकरणताद्दशधर्मांतराभावात् । प्रकाशमानासंकीर्णात्मस्वरूपस्याव्यावर्त्तकत्वाच्च । तदेवहिसर्वतोव्यावृत्तमात्मनो रूप । नहि ततोन्यत्तद्व्यावर्त्यतदुपलक्षितं रूपमस्ति । उपलक्षितस्यैवोपलक्षणत्ववचनमनुचितमेव । वृत्त्युपहितस्याज्ञाननाशत्वमित्यस्य वृत्तेरेवाज्ञाननाशत्वमितिपक्षानतिरेकेण तद्दूषणेनैव दुष्टत्वात् । तस्माच्छुद्धात्मन एवाज्ञाननाशत्वेपर्यवसानात् । वृत्ते प्रागप्ययंमुक्त इति व्यवहारप्रसंगोदुर्निवार एव । उत्तरकाल इव पूर्वकालेप्यज्ञानावस्थानायोगादज्ञानस्वरूपस्यैव विलोपप्रसंग । नाशकालेप्रतियोगिसत्वासभवात् । आत्मरूपमोक्षस्य कृत्यसाध्यतयापुरुषार्थ

त्वानुपपत्तिश्च । नच वृत्ते. स्वेतरसर्वकार्यनाशरूपाया उपलक्षणत्वात् - वृत्ते प्राक् तदभावान्नमुक्तव्यवहार. । नाप्यविद्यानिवृत्तिरूपपुरुषार्थस्य साध्यत्वानुपपत्तिश्चेति वाच्य । वृत्तेर्नाशाभाव तदुपादानमनआदीनामपिसत्वापत्त्यासससारस्यैव प्राप्तत्वेनमुक्तवाचोयुक्तेरयोगात् । वृत्तेर्नाशमगीकृत्यात्मातिरिक्तत्वेशुद्धात्ममात्रावस्थानायोगः । आत्मभात्रत्वेकृत्युद्देश्यत्वानुपपत्ति । नच वृत्तिरूपाज्ञाननाशार्थमेवकर्तारस्त्वितिशंक्य । वृत्ते. स्वेतरसर्वकार्यनाशरूपत्वेन दु खनाशाज्ञानादिनाशरूपतया कृत्युद्देश्यत्वेसर्वसुखनाशत्वबुध्येच्छाविषयत्वाभावस्यापि प्राप्ते । नच नित्यानदव्यक्तिहेतुत्वादिच्छाविषयत्व । विषयसुखेष्वस्थिरत्वबुध्यामुमुक्षोरिच्छाभाववच्चरमवृत्तिरूपदु खादिनाशेप्यस्थिरत्वबुध्या मुमुक्षोस्तत्रेच्छायोगात् । वृत्तेरेवाज्ञानादिनाशत्वे तत्करणीभूतवाक्यस्यैवाज्ञाननिवर्तकत्वापत्त्याज्ञानेनैवाज्ञाननिवृत्तिरितिमतहानिः । तस्माद्वृत्तेरविद्यादिनाशरूपत्वादिकल्पनमयुक्तमेव । ननुनात्ममात्रंमोक्ष - किंत्वविद्यानिवृत्तिलक्षण पचमप्रकारआत्मान्य । अतो न सदद्वैतभगः ॥ यद्वा अविद्यानिवृत्तिरूपोमोक्षआत्मान्य सत्य एव । नचाद्वैतभगः ॥ अभावद्वैतागीकारात् । तस्मान्मुमुक्षायुक्तेतिचेदुच्यते । आद्यकल्पे - सत्व - असत्व - देशकालव्यवस्थयासदसत्वचेतिप्रकारत्रयस्यैवानुभूयमानत्वेन चतुर्थप्रकारस्यैवाभावात्पचमप्रकारतामोक्षस्याप्रामाणिकत्वात्सुतरामनुपपन्नैव । अस्तुवा तथापि मोक्षात्मभेद मिथ्या सत्योवा - नद्वितीयः - अद्वैतहानि । आद्ये मिथ्याभूतोसभेदोनिवर्ततेनवा - नेतिपक्षेससारानुवृत्तिप्रसग । मर्वदृश्योच्छेदरूपमोक्षाभावप्रसगश्च । अविशेषात् ॥ आद्येभेदनिवृत्तभेदनिवृत्त्यधीनत्वेन तत्रात्मनो नित्यतया मोक्षनिवृत्त्या भेदनिवृत्तिर्वाच्येत्यनिर्मोक्षप्रसगः । यद्वेत्याद्वितीयकल्पेप्यभावद्वैतागीकारेभेदस्याप्यन्योन्याभावरूपत्वेन सत्यतापात । श्रौताद्वितीयशब्देन भावस्येवाभावस्यापि निषेधोक्तेः अविशिष्टेप्यभावस्यसत्वनभा-

वस्येत्यत्र नियामकाभावेनभावस्यापित्रैकालिकसत्यताप्राप्त्यासदद्वैतभंगापत्ते । अभावस्य सत्यत्वे तन्निष्ठप्रतियोगिकत्वादिभावधर्माणामभावसमत्वान्न तन्नियमेन नांतरीकतयानेकभावानामपिसत्यतागीकारापत्ते । किंच तादृशाभाव - किं दृश्यान्तरे वर्तते - ब्रह्मणि वा - आद्ये दृश्यसामान्योच्छेदरूपमोक्षायोग । द्वितीये ब्रह्मणि तादृशाविद्याध्वंसाधिकरणत्वस्य - ध्वंसेच ब्रह्माधिकरणकत्वरूपभावस्यापि सत्यता दुर्निवारैव । अभिनवमाकरे व्यक्तं । अत्रापि भेदपक्षोक्त दूषणमपि जागर्त्येव । अविद्यानाशस्यतदुपलक्षितात्मस्वरूपत्वेत्वात्माश्रयादिप्रसगात्प्रकाशमानाप्रकाशमानयोरैक्यायोगात् - स्वस्यैव स्वोपलक्षणतायास्त्वदनुमतैकवेद्यत्वेनाप्रामाणिकत्वात् - व्यर्थत्वात् - अपसिद्धांतादिप्रसंगाच्चाशक्यशंक । नच वेदांतजन्याखंडाकारात्मसाक्षात्कारस्योपलक्षणत्वविवक्षाया जीवन्मुक्ते शुकवामदेवादौ मुक्तव्यवहारस्येष्टत्वेपि तादृशचरमवृत्तेरुपलक्षणत्वविवक्षायां तादृशव्यवहारो नष्ट इति वाच्यं । तस्य पौराणिकत्वेनानपलपनीयत्वात् । जीवन्मुक्तिदशाया विवक्षितोपलक्षणाभावेपि तदुपलक्षितस्य सत्वात् । नहि विशेषणाभावे विशिष्टाभाववदुपलक्षणाभावे उपलक्षिताभा प्रामाणिक । भूतस्येव भाविनोप्युपलक्षणत्वं प्रामाणिकत्वादगीकार्यं । वस्तुतस्तु ॥ मुक्तिरेवापाद्यते । नतु व्यवहार इति नोक्तदोषगंधोपि ॥ अनेन भाविपाकेन पाकानुमानस्थले इत्यादि दुरुक्तिरपास्ता । अनागतादिर्लिंगेनानुमितिदर्शनेन समासार्थ्यलिंगज्ञानस्यैवानुमानतया भाविपाकज्ञानातिरिक्तानुमापकासभवाच्च । प्रकृते तादृशधर्मांतरस्यासत्यकल्पनत्वात् । स्वस्यैव स्वोपलक्षणतायानिराकृतत्वाच्चेति । यत्तु - तदुक्तमद्वैतरक्षणइत्यादि । तद्बालभाषण ॥ स्वरूपमात्रस्य स्वस्वरूपव्यावर्तकत्वरूपोपलक्षणत्वविषये अविद्यानिवृत्ते स्वरूपसत्वाभिव्यंजकत्वबोधकतद्ग्रंथसंमतिकथनस्याकांडतांडवायितत्वात् । अविद्यानिवृत्तिरेव मोक्ष इति पक्षस्तु दूषित एव । एतेन यत्तु चंद्रिकाप्रकाशे इत्यादिकमपास्तं ।

पंचमप्रकाराप्रामाणिकताया समर्थितत्वात् । भाविनोप्युपलक्षणत्वसंभवेन संसारदशायां मुक्त इति व्यवहारः स्यादिति वदत प्रतिमुक्तव्यवहाराभावेनो पलक्षणत्वनिराकरणे अन्योन्याश्रयाद्यापाताच्चेति । एतेनैवायमत्र निष्क र्षइत्यादितदीयदुरुक्तमप्यपास्त । मोक्षे औपचारिकपुरुषार्थताया अत्यता-युक्तत्वात् । ससारे मुक्तव्यवहारापत्तेरनिवारणाच्चेति । अतएव पर-मार्थतस्त्वित्यादिकं निरस्तं । विस्मृतकठमणिरित्यदिना प्राप्तब्रह्मप्राप्तेः पुरुषार्थत्वस्याकरे दूषितत्वात् । मोक्षस्य ज्ञानसाध्यताव्यवहारस्य श्रौतस्य गौणत्वोक्तेरनुचितत्वाच्चेति ।

यदपि ॥ एतेनेत्यादिना भाविनएवोपलक्षणत्वमिति प्रकाशप्रसर-भाववर्णनं - तदप्यनुक्तोपालबनत्वादनादेयमेव । एवं कन्यादाननिश्चयोत्त-रमेव कन्यापतित्वाभिजल्पनमप्यशुद्धमेव । पतित्वस्यसप्तपद्यतसस्कारसा-ध्यत्वेन पूर्व तस्यालाभात् । भाविराज्यज्ञानेन राजपदव्यवहारस्तु राजपद-स्याभिषिक्तक्षत्रियपरत्वेन तस्य तदानीमविद्यमानतयोपलक्षणविधयैव तद्व्यवहा-रप्रामाण्यस्य समर्थनीयत्वात् भाव्युपलक्षणमादायैव निर्वाह्य । अन्य था राजपदलक्षणाद्यापत्तेः । खंडनकारेण न्यायभास्करखडने विठ्ठलेशी-यकल्पनस्य दूषितत्वेन प्रकृते तत्समतिकथनमनादेयमेव । एतेन नहि कारणात्मनावस्थितावृत्तिरज्ञानविरोधिनीत्याद्यपहस्तित । वृत्ते पश्चादिव पूर्वमपि वृत्त्युपलक्षितआत्मास्तीत्यत्रोक्तप्रलापस्यासवद्धत्वात् । अज्ञाननि-वृत्तेरप्यात्ममात्रत्वे तन्मतस्यावश्यकत्वाच्चेति ॥

यदपि ॥ मडने इत्यादि । तदप्ययुक्तं ॥ खंडनकारेण भाविनउपलक्षणत्वव्यवहारस्य कादाचित्कताया उक्ततयोपलक्षणत्वमात्रस्य तन्संमतत्वावगत्यापुनरपि भाविन उपलक्षणत्वखडनमसगतमिति स्वारसिकदूष-णष्य मडनाकारेरुतस्य सूपपन्नत्वात् । मोक्षस्य विशिष्टरूपत्वेत्वन्मते विशिष्टस्य विनाशित्वनियमेन मोक्षस्य विनाशप्रसग इति मंडनोक्तदूषणोपरि

अविद्यानिवृत्युपलक्षितत्वस्य तत्स्वरूपत्वकथनस्य - स्वरूपस्याप्युपलक्षणत्वविषये अद्वैतसिध्यादिसमतिकथनस्यत्र कर्णे स्पृष्टे कटिंचालयसीतिन्यायग्रस्तत्वात् । अन्यथा विशिष्टत्वस्यापि स्वरूपत्वापातादिति । तस्मादत्र दीपिकाकारोक्तस्याभामत्वाद्ग्रंथकृदुक्तं दूषणं सुस्थमिति सिद्ध ॥

यदपि ॥ अह मुक्तः स्यामित्यत्राहं पदेनाहंकारविविक्तभात्मस्वरूप विवक्ष्यते । यथा ब्राह्मणोहं स्वर्गीस्यामित्यत्र शरीरविविक्तमात्मस्वरूपमित्यादि । तदेतद्बालजनमनोरजन ॥ अद्वैतचंद्रिकादावहमास्पदस्याहकारस्यात करणतादात्म्यापन्नचित्सवलितचिद्रूपत्वविवक्षया क्वचिदहपदस्यात्मनि मुख्यावृत्ति । क्वचिच्चित्सवलिताचिद्रूपत्वविवक्षया लक्षणाद्यमुख्या वृत्तिरित्युक्तत्वेन तदीयकर्तृत्वाध्यासार्थमत करणतादात्म्यापन्नतदवच्छिन्नविशिष्टात्मन एवाहप्रत्ययविषयत्वस्योपपादितत्वात् - खंडनकारेणापितथैवोक्तत्वाच्चाहकारविविक्तात्मनोऽहंपदेन विवक्षितुमशक्यत्वात् । ब्राह्मणत्वादेर्देहधर्मत्वेन ब्राह्मणोहमित्यादौ गौरोहमित्यादाविव देहधर्मेण देहतादात्म्यापन्नात्मन एवाद्वैतमतेऽहपदेन विवक्षिततया तदुदाहरणस्यानादरणीयत्वात् । इच्छामात्रस्य स्वर्गासाधकत्वेन तदिच्छापूर्वकसागयागाद्यनुष्टानद्वारैवेच्छायास्तत्संपादकतया यागकर्तुर्यजमानस्याधीतस्वाध्यायस्य स्वर्गादेः पारत्रिकपुरुषार्थत्व जानतो यागादेर्जन्मातर एव फलदत्वमनुभवतएतज्जन्मन्येनद्देहावच्छेदेन स्वर्गेच्छाया एवायोगेनेच्छावच्छेदकशरीरस्य स्वर्गानन्वयस्य युक्तत्वात् । परतु एतज्जन्मनि ब्राह्मणदेहावच्छेदेन यागानुष्टातुर्मम जन्मातरे शरीरांतरावच्छेदेन स्वर्गो भूयादिति तात्पर्येण जन्मातरेशरीरांतरावच्छेदेनाह स्वर्गी स्यामित्येवंच्छोदयेनाहंगेहीतिवदहब्राह्मणइत्यादिव्यवहारान्नब्राह्मणादिशरीरमप्यहंपदार्थघटक । किंतु स्थूलात करणविशिष्टात्मैव । तस्य तच्छरीरावच्छेदेप्यनुत्सन्नस्येच्छाविषयस्वर्गान्वयोप्यक्षुण्ण एव । जन्मांतरे स्वर्गमनुभवत इहयागाद्यनुष्टातु स्वर्गेच्छो ब्राह्मणादिशरी-

रविशिष्टस्य चेतनस्य शरीरभेदेप्यात्मभेदानंगीकारेणात्माभेदान्नास्माकं क्षति. प्रत्युत परमते अत करणस्यैवारोपितकर्तृताकत्वेन तदुपाधिककर्तुरत.करणविशिष्टस्य तन्नाशेन नाशांगीकारात्कर्तुभोक्त्रोर्भिन्नतयोक्तेच्छाफलयो सामानाधिकरण्यासंभव । शरीरादिकतूपकारकमात्र । मद्युपकारकस्यापिफलान्वयोदृष्टइष्टोवा । अन्यथैतत्क्षणावच्छेदनबुभुक्षोरुत्तरक्षणभोजनस्थलेप्येतत्क्षणविशिष्टस्य भोजनानन्वयापत्याकुत्रापि फलेच्छयो सामानाधिकरण्यायोगप्रसंग स्यादिति ॥

यदपि एतेनेत्यादि प्रकशप्रसर दूषणाभासवचन । तदप्ययुक्तं ॥ त्वन्मते भिन्नभिन्नांत करणततो कर्तृभोक्त्रात्मनोर्भिन्नत्वात्स्वर्गकामनास्वर्गान्वययोर्नसामानाधिकरण्यसभव इत्यत्र स्वर्गेप्यात्मन. काल्पनिक कर्तृत्वं न पारमार्थिकमित्यादिपरिहारोक्तेरसबद्धप्रलापत्वात् । एतेन यस्य शरीगविशेषविशिष्टस्य स्वर्गेच्छानतस्य स्वर्गान्वय इत्याद्युक्तमपास्तं । उक्तेच्छाश्रयाशे शरीरस्योक्तविधया विशेषणत्वायोगाच्चेति । कदाचिदेव ब्राह्मणत्वादिकमहमर्थ विशेषणमित्यादिकत्वनुक्तोपालम्भनमेव ॥

यदपि ॥ काल्पनिकमिच्छाश्रयत्व शुद्धस्यापि वर्तत एवेत्यादि । तदप्यशुद्ध ॥ शुद्धात्मन इच्छाश्रयतयाहप्रत्ययविषयत्वस्य त्वदन्यैरनभ्युपगमेनापसिद्धांतात् । तत्पक्षस्य दूषितत्वाच्च । कल्पितेनापि संसारेणास्पृष्टचेतनाभावे नित्यमुक्तश्रुतेर्निर्विषयत्वापातादेरुक्तत्वाच्च । अतएव भट्टपादमतिकथनमप्यपास्तं । तदुक्तेर्महात्मन एतद्देहावच्छेदेन स्वर्गादिगमनसमर्थस्य रैवतादे स्वर्गादिगमने तच्छरीरस्यापि गमनेनात्मनिष्टगतृत्वशरीरेप्युपचर्यत इत्याद्यन्यार्थकतया त्वदभिमतासाधकत्वात् ॥

यत्तु । नफलेच्छावत एव फलान्वय । पितृगतायामपि पुत्र पूततेच्छाया पुत्रस्यैव पूतत्वदर्शनादित्यादि । तत्प्रकाशप्रसर एव सम्यवसमाहितमिति पुनरप्यत्र तन्निराकरणं मृतमारणमित्युपेक्षितं । यदत्रोक्त ॥

नह्युपकारकोपकार्यभावमात्रेणान्यगतफलेच्छया अन्यस्य फलसंभवः । मातृगतपूततेच्छयापि पुत्रपूतत्वापत्तेरित्यादि । तदिदं नामंदधीगम्यं । दयालुप्रवृत्तावप्यन्यपलेच्छाया उपकारकत्वनिबंधनत्वात् । उपकार्योपकारकभावंविना न्यम्यान्यफलेच्छाया एवायोगाच्च । नहीच्छामात्रं फलनिष्पादकं-किंतु तत्संपादककर्मानुष्टानसहित । ततश्च कर्मानुष्टानद्वारोक्तेच्छाया फलसंपादकत्वात्कर्मानुष्टातृतायाश्चस्त्रीत्वान्मातुर्नयुज्यत इति । तदिच्छाया अपि साक्षाद्धेतुत्वाभावेपि पतिप्रेरणादिद्वारा पुत्रपूतताप्रयोजकत्वस्य प्रामाणिकतयेष्टत्वाच्चेति ॥

एतेन ॥ मंडनोपरिदूषणाभासजल्नमपि दूरीकृतं । अंतःकरणावच्छिन्नचेतनस्याहमित्यनेन विवक्षेत्यादितदुक्तेः खंडनकारवाक्यानुसारेण प्रवृत्ततया तत्रोक्तदूषणासंगतेः ॥

यदपि ॥ एतेन चिन्मात्रं मुक्तं स्यादितीच्छापत्तिरिति शंकापि परास्ता । इच्छाभासकसाक्षिणोहमर्थभासकत्वनियमादिति । तत्स्वव्याहतं ॥ पुत्रः पूतः स्यादित्यहमर्थानुपरक्तेच्छायास्त्वयैवांगीकृतत्वात् । दयालूनामस्य दुःखं माभूदितीच्छया तत्परिहारे प्रवृत्तिदर्शनाच्च । तत्रापि पूतपुत्रः स्यामितीच्छाकल्पने पूतपुत्रकत्वस्यैव फलत्वकल्पनेनेच्छाफलयो सामानाधिकरण्यस्यैत्र प्राप्तेः । सर्वत्रैवं कल्पनाया असंभवाच्चेति । तस्मादत्र परोक्तं दूषणाभासानामकिंचित्करत्वाद्ग्रंथकृदुक्तं दूषणं सुस्थमिति सिद्धं ॥

यदपि ॥ विवेकाद्यानंतर्यं मुमुक्षाद्वारैवाथशब्दार्थं इति भामती मते "यथोक्तसाधनचतुष्टयानंतर्यमुपदिश्यत" इति भाष्यविरोधः । मुमुक्षामात्रानंतर्यस्याथशब्दार्थत्वसंभवात् । मुमुक्षाहेतुतया तत्कथने विवेकहेत्वानंतर्यमप्यथशब्दार्थः स्यादिति प्रकाशप्रसरोक्तमपास्तमिति ।

[illegible] ॥ [illegible]भ्यादावुत्कटताविवक्षया पूर्वस्य तद्धेतोः शमादेरुहेख

इति कल्पने विवेकोत्कटत्वार्थैवतद्धेतुपरीक्षादेरुल्लेखप्रसंगस्यापरिहारात् । नच परीक्षाधीनतागर्भितविवेकस्य विवक्षितस्य नानुत्कटत्वमिति वाच्यं । सत्यानृतविवेकमात्रस्य भापत्यादौ [illegible] । अन्यथोक्तोत्कटविवेकहेतुर्का रागादेर्विवक्षा तस्योत्कटत्वनियमेन व्यावर्त्याभावात्तत्कथनस्यैवायोगात् । तत्रोक्तविशिष्ट विवेकाधीनो विरागो नाभिप्रेत इति तु न प्रेक्षावद्भिरादरणीयं । तत्रोक्तविरागहेतुविरागोत्कटत्वार्थमेव तद्धेतोरुल्लेखस्यापाद्यमानत्वात् । ततश्च विशिष्टमुमुक्षादिविवक्षाया पूर्वपूर्ववैयर्थ्यं मुमुक्षादिमात्रविवक्षायां विवेकहेत्वानंतर्यस्यापि कथनमावश्यकमिति यत्किंचिदेतत् ॥

यत्तु ॥ मंडने यज्ञादेरपि मुमुक्षाद्धागनंतर्यप्रतियोगित्वापत्तिरित्युक्तमयुक्तं । भामतीकारैरेव कर्मणां ज्ञानानुपयोगस्योक्तत्वादित्यादि । तत्तदज्ञानविजृंभितं ॥ तथाहि ॥ अत्र भामतीवाक्यानि । "तथाहि नित्यादिकर्मानुष्टानाद्धर्मोत्पाद - तत पाप्मा निवर्तते - सह्यनित्याशुचिदुःखरूपे संसारे नित्यशुचिसुखख्यातिलक्षणेन विपर्यासेन चित्तसत्वं मलिनयति । ततः पापनिवृत्तौ प्रत्यक्षोपपत्तिभ्यां संसारस्यानित्याशुचिदुःखरूपतामप्रत्यूहमवबुध्यते । ततोस्यास्मिन्ननभिरति संज्ञं वैराग्यमुपजायते । ततस्तज्जिहासोपावर्तते । ततोहानोपायपर्येषते । पर्येषमाणश्चात्मतत्वज्ञानमस्योपायइत्युपश्रुत्यतज्जिज्ञासते । तत श्रवणादिक्रमेण तज्ज्ञानातीत्यारादुपकारकत्वं तत्वज्ञानोत्पादंप्रति चित्तसत्वशुध्या कर्मणा युक्तमिति । एवं - वैराग्योत्पादोपयोगिनः प्राग्भावीय कर्मानुष्टानादेव तत्सिद्धेरिति । अन्यत्रापि - अनधीत्यद्विजोवेदाननुत्पाद्यतथात्मजान् । अनिष्ट्वाचैव यज्ञैश्च मोक्षमिच्छन्व्रजत्यध इति वचनंत्वशुद्धसत्वपुरुषाभिप्रायकमिति" ततश्चोदाहृतभामतीग्रंथसदर्भस्य मंडनोक्ताविरोधितयात्र दीपिकाकारोक्तं दूषणमेव भामतीग्रंथांध्यमूलमनादेयमेवेति संक्षेपः ॥

यत्तु ॥ मुमुक्षामात्रेण प्रवृत्तस्य विचारस्य शिथिलत्वापत्या विवेकोक्तिरित्यादि । तदप्यज्ञानमूलं ॥ विवरणैकदेशिमते विवेकस्य विरागहेतुताया अनंगीकारात् । वैराग्यशमदमादि मुमुक्षासु सतीषु अन्यत्रोपक्षीणविवेकाभावमात्रेण फलपर्यंतविचाराभावादर्शनोक्तेः सूपपन्नत्वात् । विवेकस्य विरागहेतुत्वेतु तद्ग्रहणमपीष्टमेव । नहि विवरणैकदेशिमते विवेकस्य विरागहेतुतांगीकृता । विवेकस्योक्तरीत्यान्यथासिद्धत्वाच्चेति । तस्मादत्र परोक्तस्याभासत्वाद्ग्रंथकृदुक्तं दूषणं सुस्थमिति सिद्ध ॥

यत्तु ॥ नह्यत·पदार्थस्य जिज्ञासाकर्तव्यतायामेवान्वय इति कोपि नियम इत्यादि । तन्न ॥ अथातो धर्मजिज्ञासा - अथातो दैवीमीमांसा - अथातो दर्शपूर्णिमासौ व्याख्यास्याम इत्यादावुक्तान्वयस्यैव दर्शनात् । लोकेपि - अतो मंतव्यं -अतो भवत्ययमर्थकलाप सूत्रसूचित इत्यादावत शब्दार्थस्य समभिव्याहृतोत्तरपदार्थान्वयस्य सर्वसंमतत्वेनोक्तप्रयोगप्राचुर्यस्यैव नियमग्राहकत्वात् ॥

यदपि । अतो धर्मजिज्ञासेत्यत्र धर्मविचारस्य सप्रयोजनत्वपरस्यान्यस्याभावादत·पदस्य तदर्थपरस्य कर्तव्यतायामन्वयोयुक्तः । प्रकृतेतु ब्रह्मजिज्ञासापदेन प्रयोजनलाभान्नात:शब्दस्य तदर्थस्य तत्रान्वय इति । तदपि न ॥ ब्रह्मजिज्ञासापदेनेव धर्मजिज्ञासापदेनापि निश्चिते विचारायोगेन संदिग्धतया धर्म एव विषय· तज्ज्ञानमेवावांतरं प्रयोजनमिति सूचनसंभवेन तेनैव सफलत्वलाभसंभवात् । प्रकृतेपि वक्ष्यमाणरीत्या ब्रह्मजिज्ञासापदेन प्रयोजनादिसूचनाऽसंभवेनात·शब्दस्य सफलत्वार्थताया आवश्यकत्वाच्च । तदुक्त चंद्रिकायां ॥ "अथशब्देनाधिकारमत इत्यमुना-फलं । ब्रह्मशब्देन विषय सूचयामास सूत्रकृदिति" । जिज्ञासापदस्य प्रयोजनसूचकत्वप्रत्याशामप्यनुपदमेवापाकरिष्यामः । एतेनात·शब्दार्थस्याथशब्दार्थानंतर्यप्रतियोगिन्यन्वये भामतीसंमति कथनमपास्तं ।

अनन्यलभ्यस्य सफलत्वरूपातःशब्दर्थस्य प्रधानसाध्यान्वयस्यैवोच्यमानत्वात् ॥

यदपि ॥ भामतीकारा नविरागादिकं वचनविशेषेणात्रसाध्यकोटौ प्रवेशयंति । तथाचाथशब्दार्थविचारावसरेन किमपि वाक्यमुपस्थितमितिनाथशब्दोपस्थापितत्व तद्यथेहेतिवाक्यस्येत्यादि । तदतीव तोषावहं विदुषां । भाष्यव्याख्यानार्थ प्रवृत्तस्य भामतीकारस्याथशब्दव्याख्यानसमये अथशब्दार्थानतर्यप्रतियोगिसाधनचतुष्टयरूपहेतुग्राहकप्रमाणाज्ञानकल्पनस्यात्यद्भुतत्वात् । अप्रमितहेतुकथनस्यासंभावितत्वाच्च । हेतु समर्पकाथशब्देन तत्प्रमाणभूतवेदानुपस्थापने विषयसमर्पकब्रह्मशब्देनापि तत्प्रमाणवेदोपस्थितेरयोगात् । "ब्रह्मचवक्ष्यमाणलक्षणक"मितिभाष्यानुसारेण ब्रह्मशब्दस्य शब्दराश्यर्थकताया पंचपादिकादौ व्यक्तं दूषितत्वेन लक्षणादिनैव तत्र वेदोपस्थितेर्वाच्यतयाथशब्देनापि तुल्यन्यायतया लक्षणादिना तदर्थप्रमापकवेदोपस्थितेरवश्यवक्तव्यत्वाच्च ॥

यदपि ॥ अस्तुवा तद्यथेहेति वाक्यस्याथशब्देनोपस्थापनं । एवमपि स्वसमानयोगक्षेमाक्षय्यादिवाक्यात्प्राबल्यं तस्य न ब्रह्मविदाप्नोति परमित्यादिवाक्यांतरानपेक्षमवगंतुमलं । नहि लोकसिद्धन्यायानुवादः श्रौतार्थान्यथानयने प्रयोजक इत्यादि । तदपि भामत्यादिग्रंथांध्यमूलं । तथाहि ॥ भामत्यां ॥ "क्षयिनानुमानोपोद्बलितंच तद्यथेहकर्मचित इत्यादिवचनं क्षयिताप्रतिपादकं अपामसोममित्यादि वचने जघन्यवृत्तितामापादयति । यथाहुः पौराणिका ॥ आभूतसंप्लवंस्थानममृतत्वं हि भण्यत इति" इत्याद्युक्तं ॥ पंचपादिकायां तु ॥ "ननु पुण्यस्याप्यक्षय्यफलत्वं वेद एवाहेत्युक्त । न । तस्य वस्तुबलप्रवृत्तानुमानविरोधे अर्थवादस्य नित्यत्वप्रतिपादनासामर्थ्या"दिति । विवरणेपि ॥ 'ननु तद्यथेहेति सामान्यश्रुतिश्चातुर्मास्यादिविशेषादक्षय्यैव प्रवर्ततामितिचोद्यति ।

ननु फलस्येति ॥ तत्रतावच्चातुर्मास्यश्रुतिः सुकृतस्याक्षयत्वमाह । न तत्फलस्य ॥ सत्यपि सुकृते फलस्यानुपभोगवत् क्षयोपपत्तेः । तत्र वाक्स्य श्रुतार्थं परित्यज्य फलाक्षयत्वविषयत्वकल्पनाप्रमाणविरुद्धेत्याह । नतस्येति ॥ वस्तुबलप्रवृत्ता व्याप्तिबलप्रवृत्तेत्यर्थः । अनुमानानुगृहीतश्रुतिविरोध इतियोजइतव्य । हिरण्यदा अमृतत्व भजंत इति श्रुतिर्वर्तमानापदेशाद्योग्यानुपलब्धिविरुद्धा । भजिष्यंते इति कल्पनापूर्ववत्प्रमाणविरुद्धा । अनुमानानुगृहीतदेवसर्गप्रलयश्रुतिविरुद्धा । तस्माद्ब्रह्मव्यतिरिक्तपुरुषार्थे अनित्यतया वैराग्यमुपपन्नमिति । ननु दोषस्य तुल्यत्वान्न ब्रह्मण्यपि प्रवृत्तिकारणमेतदिति तत्राह । यन्मुमुक्षुत्वाभाव इती''त्यादि। पंचपादिकायामन्यत्रापि । ''यत्पुनर्मुमुक्षुत्वाभावे निमित्तमुक्त तत्राह । तथा ब्रह्मज्ञानादपि परं पुरुषार्थं दर्शयतीत्यादिकमुक्त । तथाचोदाहृतग्रंथसंदर्भे ब्रह्मविदाप्नोति परमित्यादिवाक्य निरपेक्षमेवानुमानानुगृहीतत्वेन तद्यथेहेति श्रुते प्राबल्यस्योपदर्शितत्वात्तस्य वाक्यस्य लोकसिद्धार्थानुवादकत्वेन दुर्बलत्वप्रलपनं दीपिकाकारस्याज्ञानविलसितमेव । किंच कर्मफलानित्यत्वप्रतिपादकवाक्यस्य कर्मफले वैराग्यहेतुत्वस्य ब्रह्मज्ञानफलनित्यताप्रतिपादकवाक्यस्य मुमुक्षुत्वप्रयोजकतायाश्चोक्त्या परस्परसापेक्षतया द्वयोरपि वाक्ययोर्वैराग्योपपादकत्वमप्यसंभवदुक्तिकमज्ञानमूलंच । साधनचतुष्टयविवक्षायांतु अथशब्देनैव स्वार्थैकदेशविरागोपपादकतद्यथेहेतिवाक्यस्यैव स्वार्थैकदेश मुमुक्षोपपादक ब्रह्मविदाप्नोतीत्यादिवाक्यस्याप्युपस्थितिसंभवेन तत्रापि ब्रह्मपदानपेक्षणाद्वैरूप्योक्तिरप्ययुक्तैव ॥

यदपि ॥ पूर्वोक्तरीत्या विवक्षणीयं वाक्यद्वयं न कथमपि वैराग्येणोपस्थापयितुमलमित्यादि । तदप्येतेन परास्तं ॥ तद्यथेहेतिवाक्यस्यैव वैराग्येणोपस्थापितत्वं ब्रह्मविदाप्नोतीत्याद्युपस्थापकत्वतु मुमुक्षुत्वस्यैवेत्यर्थस्य पंचपादिकासंमत्या समर्थितत्वात् । शेषपट्टीपरिग्रहे साधारणे

शब्दे अभिप्रेतमर्थं विहायार्थांतरं परिगृह्य पुनस्तद्द्वारेणाभिप्रेतमर्थं प्रतिपद्यमानस्य व्यर्थः प्रायसस्स्यात् । प्रत्यक्ष ब्रह्मणः कर्मत्वमुत्सृज्य सामान्यद्वारेण परोक्षं कर्मत्वं कल्पयतो व्यर्थः प्रयास इत्यादिपंचपादिकानुसारेण ब्रह्म शब्देन वेदोपस्थितौव्यर्थप्रयासदोषस्य जागरूकत्वाच्च । यदपि नित्यत्वेनाशंकितस्यामिथ्यात्वव्यवस्थापनं ह्यनित्यत्वप्रतिपादनं विना न संभवतीति । मिथ्यात्वश्रुतेश्चातुर्मास्यफलातिरिक्त विषयत्वशंकानिवारणं तदनित्यत्वप्रतिपादनेनैव कर्तव्यमिति तद्यथेहेतिवाक्योपन्यास एव योग्यः नतु नेहनानेत्यादेरितिच । तदपि महामोहविजृंभितं । दृश्यत्वजडत्वपरिच्छिन्नत्वादिहेतुभिः नेहनानेत्यादिश्रुतिभिश्चाद्वैतमते प्रपंचमिथ्यात्वस्य साक्षादेव साधितत्वेन मध्येऽनित्यत्वसाधनस्य त्वदनुभवमात्रगम्यत्वेनाप्रामाणिकत्वात् । ज्ञानत्वेन ज्ञाननिवर्त्यत्वस्य मिथ्यात्वरूपत्वाच्च । यद्यपि ज्ञाननिवर्त्यत्वान्यथानुपपत्या मिथ्यात्वसाधनमप्यस्ति । तथापि निवर्त्यत्वस्य ध्वंसप्रतियोगित्वरूपस्य प्रतियोगिसत्वसापेक्षस्य त्रैकालिकनिषेधरूपमिथ्यात्वप्रतिकूलत्वेन तत्वमस्यादीतिवार्तिकानुसारेण निवृत्तिपदस्यात्यताभावरूपताया अद्वैतचंद्रिकादिसंमत्या प्रागेवोक्तत्वान्नतेनापि परस्य समीहितलाभः । तथाच अनित्यत्व बोधनेपि यावत्तत्सत्वं तत्प्रेप्सया तत्साधने प्रवृत्तिसंभवेन नात्यंतिकनिवृत्तिरूपविरागसंभवः । मिथ्यात्वबोधनेतु न कदापि कोपि तत्र प्रवर्तते । नहि नेदं रजतमिति ज्ञानोत्तरमपि रूप्यादौ प्रवर्तते । तस्माद्भामत्यभिमत विवेकोपपत्तये प्रपचमिथ्यात्व ब्रह्मसत्यत्वबोधकवाक्योपन्यास एवोचित. । एतेनातःशब्दस्य सप्रयोजनत्वार्थत्वमेव स्वीकरणीयमित्यादिमंडनोक्तिरपि समाहिता । तस्यैवार्थस्योपपादयिष्यमाणत्वेनोचितत्वात् । अर्थांतरस्यायुक्तत्वाच्चेति ॥

यदपि ॥ तद्यथेहेत्यनेनावगतकर्मफलानित्यत्वरूपहेतुसमर्थनमेवाम्नातःशब्देनापि क्रियते । एवंच सावयवत्वं यथाकृतकत्वसाधकं एवं ब्रह्मवे

त्यादिकं तद्यथेहेतिवाक्यावगतकर्मफलानित्यत्वसाधकमिति । ब्रह्मवेदेतिवाक्यसहकृततद्यथेहेतिवाक्यार्थज्ञानं विचारसाधनमित्यादि । तदप्यसारं ॥ विमतः कृतकः सावयवत्वादितिप्रयोगवत् । कर्मफलमनित्यं ज्ञानफलस्य नित्यत्वादिति प्रयोगसंभवात् । द्वयोरपि नित्यत्वसंभवेन तत्रैवात्रानुकूल तर्काभवेनाप्रयोजकत्वात् । अन्यथा ज्ञानफलनित्यता बोधकापेक्षया अनुमानानुगृहीतत्वेन प्रबलया स्वार्थपरया कर्मफलानित्यत्वश्रुत्या तत्सिद्धौ कर्मफलानित्यत्वेन ज्ञानफलानित्यत्वसाधनप्रसंगात् । विवरणमते तद्यथेहेतिवाक्यस्य वैराग्यसाधनत्वेन ब्रह्मविदाप्नोतीत्यादेर्विचार साधनत्वांगीकारेण मिलितयोर्द्वयोरपि विचारसाधनत्वोक्तेरयुक्तत्वाच्च । एतेन विवक्षितंह्यत्रापि ब्रह्मवेदेत्यादिवाक्यसिद्धब्रह्मज्ञानपुरुषार्थत्वस्य तदितरा पुरुषार्थत्वपर्यवसितस्यापि हेत्वंतरस्य ग्रहणं । अतःशब्दैवैयर्थ्यशंकानिरासेनोक्तन्यायविषयता संभवत्येवेत्यादि । तदप्येतेन परास्तं ॥ कर्मफलानित्यत्वस्य वैराग्यहेतुत्वेन ज्ञानफलनित्यत्वस्य विचारप्रवृत्तिहेतुत्वेनच द्वयोरेकसाध्यसाधकत्वाभावेन हेत्वंतरत्वोक्तेरज्ञानमूलत्वात् । उक्तरीत्याथशब्देनैव मुमुक्षुत्वज्ञापकतया ब्रह्मवेदेत्यादेरपि उपस्थापनसंभवेनाथशब्दानुक्तार्थत्वासंभवादतश्शब्दस्य इत्थंचाथब्दपरिगृहीतस्यैव साधनकलापहेतुत्वस्य हेत्वंतरेणापवादशंकायां तन्निराकरणं पुनरप्यथशब्दोक्तहेतुत्वाभिधायिनातःशब्देन क्रियत इति विवरणोक्तं न युक्तमेव । अतइत्यनेन साधनकलाप हेतुत्वसाधकस्यापि हेतोरथशब्दानुक्तस्याप्रतिपादनेनापवादशंकावारणस्यासंभवात् । अन्यथा अथशब्देनैव तत्स्यात् । कर्मफलानित्यत्वबोधकवाक्यस्येव ज्ञानफलनित्यत्वबोधकवाक्यस्याप्युपस्थापनसंभवात् । सफलत्वादि हेतुसमर्पकतया अतश्शब्दस्य सार्थक्यं त्वनुपदमेव समर्थयिष्याम । एतेन हेतुद्वयाभावेनेत्यादिमंडनोक्तमपास्तमित्येतद्दूरीकृतं । द्वितंतुबंधनस्थले तंतुद्वयमिव प्रकृते एकस्मिन्साध्ये हेतुद्वयाभावस्योक्तत्वेनमंडनोक्तेस्सूपपन्नत्वात् । दुराग्रह-

मात्रमूलत्वादसत्प्रलापस्येति । तस्मात्परोक्तस्यायुक्तत्वाद्बंधकृदुक्तं दूषणं सुस्थमिति सिद्धं ॥

यदपि ॥ नच सर्वानुभवसिद्धआत्मा संदिग्धोवा सप्रयोजनोवा । येन जिज्ञास्यस्सन् विचारं प्रयुंजीतेत्यत्रासंदिग्धत्वादिना विचाराभाव एव साध्यते । नतु जिज्ञासाभावः । नहि येनेत्यस्य जिज्ञास्यस्सन्निति विशेषणांशान्वयो व्युत्पत्तिसिद्धः । तथाच ज्ञानेच्छां स्वीकृत्यैव विषयाभावप्रयुक्तविचाराभावपूर्वपक्षस्य भामत्यां प्रवर्तितत्वादिति । तदिदं मोहमूलं ॥ भामत्यां यदि प्रसिद्धं निश्चयेन विषयीकृतं ततो न जिज्ञासितव्यं अथाप्रसिद्धं नैव शक्यं जिज्ञासितुं । अनुभूतेहि प्रिये भवतीच्छा । तस्मात्प्रसिद्धस्य ज्ञातुं शक्यस्याप्यजिज्ञासनात् अप्रसिद्धस्येच्छाया अविषयत्वात् न ब्रह्मजिज्ञास्यमित्याक्षेप इति स्पष्टमुक्तं । तत्रेच्छासंभवाभावनिमित्तक एव पूर्वपक्ष इति मंदधियामपि प्रतीयते स्पष्टं । तथाचेच्छामंगीकृत्य पूर्वपक्षः भामत्यामिति देवानां प्रियेण कथमवगतमिति दुरुक्तं तत् । एवं येनेत्यस्य विचारएवान्वये मध्ये जिज्ञास्यस्सन्निति विशेषणस्यानर्थक्यापातः भामत्यामसंदिग्धत्वस्येच्छाभाव एव हेतुत्वोक्त्या तद्विरोधः । नहि प्रत्यक्षं तत्वावेदकं । येन भेदगोचरं सदद्वैतानुमानंप्रति क्षिपेत् । नहि ब्रह्मनिमित्तमात्रं ॥ येन कार्याद्भिन्नं मत् एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानंप्रतिरुध्यादित्यादौ येनेत्यस्य सन्नंतविशेषणांश एवान्वयदर्शनेन तस्य व्युत्पत्यसिद्धत्ववचनमपि स्वाव्युत्पत्तिनिबंधनमेव ॥

यदपि ॥ धर्मज्ञानमनुष्टानापेक्षं स्वर्गादिसाधनं न तथा ब्रह्मज्ञानमितरापेक्षं फलसाधनं । किंतु स्वत एव फलमिति । तदपि मंदधीमात्रगम्यं । ज्ञानाद्बंधनिवृत्तिस्सूत्रिता बंधमिथ्यात्वं गमयतीत्यादि विवरणादिग्रंथेषु ब्रह्मज्ञानस्य बंधनिवर्तकतयैव फलत्वावगमात् । अन्यथा प्रयोजनार्थमध्यासभाष्यानुत्थितिप्रसंगात् । तत्त्वमस्यादि वाक्यार्थसम्यग्धी-

जन्ममात्रतः । तरतिशोकमात्मवित्, विद्यैवतुनिर्धारणात्, इत्यादिप्रमाणविरोधात् । स्वत.पुरुषार्थत्वासंभवाच्च ॥ ज्ञानफलनित्यत्वप्रतिपादकवाक्योक्त्या ज्ञानस्य फलाभिधानाच्च । त्वयैव पटुतमसंस्कारभुज्यमानप्रारब्धकर्मनिवृत्यादिसहकृतस्यैव ज्ञानस्य फलसाधनत्वोक्त्या इतरापेक्षत्वाच्च । अत एव, प्रत्यग्याथात्म्यधीरेव प्रत्यगज्ञानहानिकृत् । साच स्वोत्पत्तितो नान्यत् ध्वांतध्वस्तावपेक्षत । इति वचन प्रतिबंधकादृष्टाभावातिरिक्तानपेक्षपरमिति अद्वैतचंद्रिकायां व्याख्यात ॥

यदपि । अत्राधिकरणेनेच्छासंभवासंभवौ विचार्यविति तदुदाहृतभामत्यादिग्रंथांध्यनिमित्तं । उक्तार्थग्रहणासामार्थ्यनिमित्तंचेत्युपेक्ष्यं । यत्तु ॥ जिज्ञासासूत्रविषयवाक्यविचारकाले वाक्यांतराणामनुपस्थित्या अहंप्रत्ययस्यैक्यनिश्चयत्वमुपपन्नमिति । तदप्यबोधविलसितं ॥ सांगवेदाध्ययनजन्यजीवब्रह्मैक्यविषयकापातप्रतीतेरहमिति ज्ञानस्य ब्रह्मज्ञानत्वनिश्चयादिति खंडनग्रंथोपरि । अधीतस्वाध्यायस्य विचारात्पूर्वं द्वैताद्वैतोभयविधवाक्यदर्शनेनैक्यसंदेहसंभवेपि तन्निश्चयायोग इति प्रसरोक्तदूषणस्यानेनापरिहारात् । सांगवेदाध्ययनकृत विचारकाले वाक्यांतरानुपस्थितिकल्पनस्यातिहेयत्वाच्चेति । यत्तु मंडने ज्ञानप्रयोजने मोक्षसंदेहमते तादृशज्ञानेच्छाया एवायोगेन पूर्वपक्षिणा ज्ञानेच्छांगीकारोक्तिरयुक्तेत्युक्ति. श्रुत्यर्थविचाररूपत्वात्पूर्वपक्षस्य श्रुतौच सन्प्रत्ययस्य विद्यमानत्वादकिंचित्करेत्यादि । तदसंबद्धं ॥ मंडनोक्तदूषणपरिहाराक्षमत्वात् । शब्दो नित्यः काकस्य कार्ष्ण्यादित्यादिवदसंबद्धप्रलापत्वात् । इच्छासंभवासंभवाभ्यां पूर्वपक्षसिद्धांतयोरप्रवृत्तत्वोक्तरुदाहृतभामत्यादिना स्ववचनेनच विरोधात् । पूर्वपक्षस्य विचारेण निरसनीयपक्षरूपस्य श्रुत्यर्थ विचाररूपत्वोक्तेर्विचारशास्त्रज्ञानमूलत्वात् । मंडनोक्ताकिंचित्करत्वानुपपादकत्वाच्चेति । तस्मात्परोक्तस्याभासत्वात् ग्रंथकृदुक्तं दूषणं सुस्थमिति सिद्धं ॥

अत्रोक्तं चंद्रिकायां ॥ अन्यथा शास्त्रारंभसामर्थ्यादेव वा कर्तव्यतोक्तिसामर्थ्यादेवा विषयादिसूचनसंभवात् जिज्ञासापदादिना तत्सूचनोक्त्ययुक्तिरिति ॥

यदत्रोक्तं दीपिकायां संध्यावंदनादि नित्यकर्मफलस्येश्वरप्रीत्यादेः फलस्यानुद्देश्यत्वमिति । तन्न ॥ तत्प्रेरणया तत्प्रीत्यर्थसंध्यामुपासिष्ये इत्येवं सर्वैरपि आस्तिकैरीश्वरप्रीत्यादिकमुद्दिश्यैव तत्करणात् । नियमापूर्वस्याप्युद्देश्यताया विवरणसंमत्या प्रागेवोपपादितत्वाच्च ॥

यदपि ॥ ब्रह्मविचारस्यापि यदि कर्तव्यत्वेन प्रयोजनमाक्षिप्यते तर्हि ब्रह्मज्ञानफलमानुषंगिकं स्यात् न स्वतःफलमिति शंकास्यादित्यादि तदप्यसारं ॥ प्रेक्षावदनुष्ठानाद्याक्षिप्तस्य मंगलफलस्य समाप्त्यादेरानुषंगिकत्वापातात् । निष्प्रयोजने प्रेक्षावतामप्रवृत्तेः । प्रेक्षावत्प्रवृत्त्या प्रयोजनं सूच्यतइत्यस्याविप्रतिपन्नत्वेन सूचितस्य प्रयोजनस्य स्वतःफलत्वादेर्मानांतरगम्यत्वात् । स्वप्रयोजनंपरप्रयोजनंवोद्दिश्यैव प्रेक्षावतां प्रवृत्तेर्दर्शनेन कर्तव्यत्वाक्षिप्तस्योद्देश्यत्वेनानुषंगिकत्वासिद्धेश्च । अन्यथा त्वत्पक्षेपि तत्प्रसंगस्य को निवारयिता । एतेन नित्यकर्मकर्तव्यत्वस्य प्रयोजनव्याप्यत्वेन प्रयोजनसिद्धेरिति मंडनोक्तमपि समाहितं । तत्रापीश्वरप्रीत्यादेः कामनाविषयत्वात् । प्रेक्षवत्प्रवृत्तिसूचितप्रयोजनस्योद्देश्यतानियमाच्च । यच्च शास्त्रारंभसामार्थ्यादित्यत्र किं विवक्षितमित्यादि तच्चंद्रिकाप्रकाशोक्तरीत्या प्रकाशप्रसर एव दत्तोत्तरमिति नेह पुनः प्रपंच्यते । यदप्यत्र तत्प्रयोजकविषयादिसूचनमित्यत्र यदि प्रयोजकत्वं व्यापकत्वमित्यादि तदप्येतेन परास्तं । प्रेक्षावत्कर्तृकत्वसफलत्वयोर्व्याप्तेर्निष्प्रत्यूहत्वात् । यत्तु ॥ आक्षिप्तकर्तव्यत्वस्य प्रयोजनादिसूचनानुक्तेरनुक्तोपालंबनत्वमिति मंडनोक्तमपास्तं । विवरणमतेपि विचाराक्षेपेणविचारकर्तव्यतोक्तेरेवाभावादित्यादि । तदपि निरस्तं ॥ विवरणमते विचारे लक्षणाया पूर्वं प्रदर्शितत्वात् । खंडन-

कारस्यान्यथानुवाददोषापरिहारात् । त्वदीयापव्याख्यानस्यातिहेयत्वा-
चेति । तस्मात्परोक्तस्याभासत्वाद्ग्रंथकृदुक्त दूषणं सुस्थमिति सिद्धं ॥

अत्र ॥ चंद्रिकायां ब्रह्मशब्दश्च "अथकस्मादुच्यते ब्रह्मेति बृहं-
तोह्यस्मिन्गुणा" इत्यादिश्रुतिबलादगुणपूर्त्यर्थं । परपक्षेतु अखंडब्रह्मपद-
लक्ष्यस्यैव जिज्ञास्यत्वात् श्रुतिसूत्रस्थब्रह्मपदस्यैव मुख्यार्थत्यागः । परिच्छे-
दत्रयराहित्यरूपमहत्वार्थत्वेन जीवाभेदार्थत्वे तेनैव घटाद्यभेदप्रसंगादित्युक्तं ।
अत्र यदुक्तं ॥ विशिष्टशक्तेनापि पदेन तात्पर्यवशाद्विशेष्यमात्रस्य ग्रह-
णसंभव इति शक्त्यैव ब्रह्मग्रहणान्नमुख्यर्थत्याग इति । तदसारं ॥
तात्पर्यमात्रानुसारेण विशिष्टशक्तंविशेष्यमात्रबोधकत्वे घटो न जातिमानिति
बाधग्रहकाले घटोजातिमानितिवाक्येन स्वरूपतो द्रव्यत्वप्रकारकस्य द्रव्यं
घट इति बोधस्यापत्ते. । अविशेषात् ॥ जातिमद्व्याप्यवानिति पराम-
र्शकालेस्वरूपतो जात्यवच्छिन्नविधेयकानुमितिर्जायतामितीच्छाबलाद्वन्हिमा-
नित्याद्यनुमित्याद्यापाताच्च । एवं विशिष्टशक्तपदस्य विशिष्टबाधग्रहसहकृ-
तस्य विशिष्टशक्त्यैवैकदेशबोधकत्वे घटो जातिमानिति वाक्यं विशिष्टबाध-
ग्रहसहकारिवशात् । शक्तिभ्रमंलक्षणाग्रहंच विना अनवच्छिन्नद्रव्यत्वप्र-
कारकबोधं जनयेत् । नचेष्टापत्ति ॥ घटो जातिमान्नवेति प्रश्नं प्रत्य-
स्यानुत्तरत्वापत्तेः । यत्तु ॥ स्वरूपचैतन्यपरत्वस्य लाक्षणिकस्याप्य-
दोषत्वादित्यादि । तदपि न ॥ गंगायां घोष इत्यादौ बाधकवशेन
मुख्यार्थत्यागेपि इह तत्यागस्य दोषत्वात् । प्रकृते बाधकाभावस्योक्त-
त्वात् । श्रौतस्य मुख्यार्थस्याबाधितत्वेन लक्षणाकल्पनस्यान्याय्यत्वाच्च ।
यच्च ॥ मणिकारोक्तरीत्या विशिष्टशक्तिज्ञानस्य शुद्धमात्रतात्पर्यज्ञान-
सहकृतस्य शुद्धस्मृतिहेतुत्वात् । तत्र शक्त्यपेक्षैव नास्तीत्यादि ॥
तत्स्वव्याहतं ॥ विशिष्टशक्तिज्ञानस्यैव सहकारिवशेन शुद्धविषयस्मृति-
[illegible] शक्तिज्ञानसापेक्षत्वात् । अन्यथा

पटादेरपि घटपदार्थत्वेनशाब्दज्ञानविषयत्वापत्तेः । जातिशक्तिज्ञानाद्व्यक्तिशाब्दधीस्वीकारस्तु लक्षणादिनेति व्यक्तमेव मीमांसकमते । मण्युक्तरीत्या स्वरूपशक्तिरपि अद्वैतचंद्रिकादौ "यतोवाचोनिवर्तंते, अशब्दमस्पर्श; अवचनेनैवप्रोवाच, अनिरुक्त"मित्यादिश्रुत्या ब्रह्मणो वाच्यत्वनिषेधादित्युत्पादनेनोपेक्षितैव । एतत्पक्षेचोक्तकुब्जशक्तेर्लक्षणातुल्यत्वेन श्रौतप्रकृतिप्रत्ययलब्धयौगिकमुख्यार्थत्यागस्यावर्जनीयतया विशिष्टार्थस्य ब्रह्मशब्दस्य शुद्धचिन्मात्रे अस्वारस्यस्य वज्रलेपत्वाच्च ॥

यदपि ॥ भवंत एव विवेचयंत्विति । तदपि न चंद्रिकायां लक्षणामुख्यार्थत्यागश्चेति लक्षणाशब्द चशब्दोपि न गृहीत इति प्रसरोक्ताशयाज्ञानमूलत्वात् । वस्तुतस्त्वित्यादिना लक्षणादोषश्चंद्रिकोक्तो न स्थायी त्यत्र स्वानुकूलाभ्रांतिमूलं । "यद्वा न ब्रह्मपदमुख्यार्थत्याग । अखंडचैतन्यस्यैव ब्रह्मशब्दस्वरसार्थत्वादित्यतस्तदनूद्यनिराहे"तिप्रकाशवाक्योदाहरणमपि । केरलकरवालवत्स्वात्मानमेवघ्नानयति । अनूद्यनिराहेत्यनेन परिच्छेदत्रयराहित्यरूपमहत्वरूपार्थस्यापि दूषितत्वेन स्वरसत्वस्य परोक्तस्य दूषणार्थमनुवादेन द्वयोरपि दूषितत्वात् । त्वदभिप्रायकत्वे इत्यस्वरसादाहेत्यवत्तरणप्रसंगादिति ॥

यदपि ॥ रजतपदस्य व्यावहारिकप्रातिभासिकसाधारणरजतत्वशक्ततामते प्रातिभासिकरजतस्य रजतपदवाच्यतानापत्त्या स्वसमानसत्ताकतत्पदप्रवृत्तिनिमित्तधर्मवत एव तत्पदवाच्यत्वमिति नियमस्याप्रामाणिकत्वादिति । तदशुद्धं ॥ व्यावहारिकरजतत्वस्य प्रातिभासिकवृत्तित्वेसद्रजतमित्यादावधिष्ठानगतस्येदंत्वस्यैवसत्वस्याप्यारोपसंभवेनोपपत्त्या तत्र व्यावहारिकरजततादात्म्याध्यासवैयर्थ्यात । अनेनैव दोषेण व्यावहारिकं हि रजतत्वादिकं प्रातिभासिकेन स्वीक्रियते प्रथमपरिच्छेदाते मूले प्रातीतिकव्यावहारिकसाधारणमेकं रजतत्वादिकं । व्यावहारिकमात्रे अन्यत् प्रातिभासिकमात्रे-

चान्यदित्युक्तिस्तु व्यावहारिकरजततादात्म्यस्य प्रातीतिके अनंगीकारपक्षे प्रौढिवादमात्रेणेति लघ्व्यामुक्तत्वात् । प्रातीतिकरजतस्याप्यर्थक्रियापातात् । वन्हेर्धूमव्याप्तत्वापाताच्च । अत्रोक्तं लघ्व्यां । व्याहारिकनिष्टरजतत्वादेः प्रातिभासिके स्वीकारेपि ततो व्यावहारिकरजतादिकार्यस्य नापत्तिः । व्यावहारिकत्वविशिष्टस्यैव कारणस्य कार्यप्रयोजकत्वदर्शनेन तदंतर्भावेनैव कारणकूटस्य फलोत्पत्तिव्याप्यतास्वीकारात् नचैवं वन्ह्यादेर्धूमव्याप्यतापत्तिः । वन्हिसमानाधिकरणप्रतियोगिव्यधिकरणाभावप्रतियोगिप्रतीतिकधूमसामानाधिकरण्यस्य वन्हौ सत्वादितिवाच्यं । व्यावहारिकमात्रवृत्तेरपि संयोगत्वादेः स्वीकारेण तदाश्रयस्यैव संयोगादेः साध्यसमानाधिकरण्यतच्छकाधिकरणादौ साध्यादिसमर्गतया निवेशेन व्यावहारिकस्य प्रातीतिकस्य सर्गन्वाभावेन प्रातीतिकधूममादायव्याप्तिघटनाया असंभवात् । एवंच व्यावहारिकप्रातीतिकोभयवृत्तिसंयोगत्वादिकं व्यावहारिकमात्रवृत्तिचतत्स्वीक्रियते । नतु प्रतीतिकमात्रवृत्तीति । तदपि न व्याहारिकत्वविशिष्टरजतत्वेन कारणतामंतरेण तद्घटितकारणकूटस्यैव कार्योत्पत्तिप्रयोजकत्वमित्यस्यैवासिद्धेः । कारणतावच्छेदकावच्छिन्नकदबस्यैव कार्योत्पादप्रयोजकत्वात् । अन्यथा ॥ अनुमित्यादौ ज्ञानत्वादिकमात्रेण हेतुत्वेपि परामर्शादिरूपज्ञानघटितकूटस्यैव तत्प्रयोजकत्वसभवेन परामर्शत्वादिना हेतुत्वविलयापत्तेः । नच प्रातीतिकसाधारणरूपेण हेतुत्वेपि व्यावहारिकसबधस्यैव तदवच्छेदकत्वात् । व्यावहारिकरजतघटितकूटस्यैव कार्योत्पत्तिप्रयोजकत्वनिर्वाह इति वाच्यं । व्यावहारिकमात्रवृत्तिरजतत्वेनैव हेतुत्वसभवात् । नच व्यावहारिकमात्रवृत्तिरजतत्वादिकमप्रामाणिकं । संयोगत्वादेरिव तस्याप्यंगीकार्यत्वात् । नच व्यावहारिकस्य वन्हेः संयोगो यत्र प्रातीतिकः तत्र धूमापत्तिवारणाय व्यावहारिकसंयोगस्यैव तत्प्रयोजकत्वात् । तदवच्छेदकतया व्यावहारिकमात्रवृत्तिसंयोगत्वादिसिद्धावपि न तथाविधवन्हित्वरजतत्वादेरावश्यकता ।

प्रातीतिकवन्ह्यादेर्व्यावहारिकसंयोगाद्यभावेनातिप्रसंगाभावादितिवाच्यं । गुंजा पुंजादौ वन्हिभ्रमानंतरं अयं देशो वन्हिसंयोगीति प्रतीतेर्गुंजापुंजप्रतियोगिकव्यावहारिकसंयोगविषयकत्वस्यैव स्वीकारेण तत्र धूमादिकार्यवारणाय व्यावहारिकवन्हेरेव तद्धेतुत्वेन तदवच्छेदकतया व्यावहारिकमात्रवृत्तिवन्हित्वादिसिद्धेः । एवं व्यावहारिकप्रातिभासिकवन्ह्यादिसामान्ययोर्विलक्षणत्वात् । तत्तत्कार्यतावच्छेदकतयापि प्रत्येकं तत्तन्मात्रवृत्तिवन्हित्वादिकं पृथगेव । एवंच ॥ व्यावहारिकप्रातिभासिक साधारण रजतत्वादिक मप्रामाणिकमेव । किंच उभयसाधारणधर्मस्वीकारे बाष्पारोपितधूमेन वन्हिमित्यापत्तिः । नचाबाधितविवेकादिरपिहेतुविशेषणं तथाप्यसंजातबाधभ्रमविषयधूमाव्यावृत्तेः । अधिकमन्योन्याश्रयादिना दूषणाभिधानमाकरे द्रष्टव्यं । गौरवभयान्नेहोच्यते ॥ तस्मादुक्तनियमस्य शुक्तिरूप्यादौ व्यभिचारः । वस्तुतस्तु ॥ शुक्तिरूप्ये रूप्योचितार्थक्रियाभावेन वस्तुतोऽरजतत्वात् । तत्र रजतत्वजातिसद्भावे मानाभावेन मुद्गविशेषशब्दस्येव तत्र सादृश्यादिना रजतशब्दो गौण एवेति न रजतपदवाच्यत्वं तस्येति ॥

यदपि ॥ गौरनित्येत्यत्र गोत्वस्य प्रकारतयेव पूर्णत्वस्यापि भानमिति प्रसरोक्तमपास्तं । तत्रानित्यत्वे गोत्वस्यैवात्रापि गुणपूर्णत्वस्य जिज्ञास्यत्वेनान्वयानापत्त्याःस्वरूपमात्रजिज्ञासाया एव पर्यवसानादिति । तदप्युक्ताशयाज्ञानमूलं ॥ तत्र गोत्वस्यानित्यत्वधर्मितावच्छेदकविधयैव प्रकृते पूर्णत्वस्य विजासाधर्मितावच्छेदकतया मानापादनस्येष्टत्वोक्तेः स्वव्याघातकत्वात् । एतेन गोत्वस्यानित्यत्वानन्वयेपि तदन्वयितावच्छेदकतया भान मित्यादितदुक्तमवचनमपि व्याख्यातं । तथाच तद्ग्रन्थाभासालापोपि तदाशयाज्ञानविलसित एव । यत्तु ॥ स्वरूपमात्रशक्तिपक्षे निर्धर्मितावच्छेदकशाब्दज्ञानवारणायैकत्वादिविशिष्टधर्मिकबोधोऽभ्युपेय इति । तद्

युक्तं ॥ त्वन्मते ब्रह्मपदाधीनबोधस्य निर्विकल्पकत्वेन तद्दोषावारणात् । तत्पक्षस्य त्वदीयैरेव दूषितत्वाच्चेति । तस्मात्परोक्तस्याभासत्वाद्वयंकृद्दुक्तं दूषणं सुस्थमिति सिद्धं ॥

अत्रोक्तं चंद्रिकायां ॥ "परैस्त्रिविधपरिच्छेदाभाववाचिना ब्रह्मपदेनैव जीवाभेदसिद्धिरित्युक्तं । तन्न ॥ तेनैव घटाद्यभेदप्रसंगा"दिति । यदत्रोक्तं दीपिकायां ॥ विशेषणविशेष्यभावस्थल एव तन्निष्ठासाधारणधर्मयोगित्वमभेदः प्रतिभासत इति । तदशुद्धं ॥ अद्वैतचंद्रिकायां नैयायिकाभिमतैतत्कल्पदूषणेन व्यावहारिकतादात्म्यं विशेषणविशेष्यभाव इत्युक्तत्वेनापसिद्धातात् । एवं सन्घट इत्यादिकमपि बाधायां समानाधिकरण्यमित्युक्तिरप्यज्ञानमूला । तत्रैव प्रातिभासिकतादात्म्यमध्यासः । इदंचाध्यासे सामानाधिकरण्यं यश्चोरः सस्थाणुरित्यादिकं बाधायां सामानाधिकरण्यमित्युक्तत्वात् । वस्तुतस्तु ॥ चतुर्धासामानाधिकरण्यमपि प्रागेव दूषितमिति तत्प्रभेदोप्ययुक्त ॥

यदपि ॥ न्यायामृतोक्ताज्ञानाश्रयादि दूषणखंडनप्रकारोऽद्वैतसिद्ध्यादितोत्ववसेय इति । तमेतं महामोहमपहर्तुमेव पूर्वं प्रसंगात्तत्र तत्र स्थालीपुलाकन्यायेन लघुगुरुचद्रिकाद्वयादिनिरासप्रकारः प्रदर्शितोऽस्माभिः । ततश्चाद्वैतसिध्याद्युक्तस्य तत्ववादिमते शतधादूषितत्वात्परस्य तदाशामात्रं । सर्वत्रापि तन्निरासप्रकार विस्तरभयान्नप्रदर्श्यते । यत्तु ॥ स्वात्मनापरिणममानाविद्याविषयत्वं प्रयोजकाज्ञानविषयत्वमिति खंडनाशयवर्णनं । तदपि पिष्टपेषणमेव ॥ अनादिदृश्यप्रत्यज्ञानस्य प्रयोजकतायाः पूर्वमेव निरस्तत्वात् । तत्प्रयोजकाज्ञानविषयत्वस्य तदभेदरूपत्वे भयकंपादिप्रयोजकाज्ञानविषयस्य सर्पादेस्तदभेदप्रसंगात् । रूप्यार्थिप्रवृत्तिकालीन कटंकवेधादि जन्यदुःखादि प्रयोजकाज्ञानविषयशुक्त्यादेस्तदभेद प्रसंगाच्च ॥

वस्तुतस्तु ॥ सदसतोरधिष्ठानाध्यस्तयोस्तादात्म्यस्य भ्रमसिद्धत्वे-नाभेदस्य प्रातीतिकतया भेदस्यतु बाधधीगम्यतया धर्मिसमसत्ताकत्वेन तात्विकत्वात् । उक्तपरिष्कारेण घटाद्यभेदस्येव जीवाभेदस्यापि भ्रम-सिद्धस्य प्रातिभासकत्वेन तेन बाधबुद्धिसिद्धस्य धर्मितुल्यसत्ताक भेदस्याप्र-तिघातेन ब्रह्मपदेन भेदविरोधिनोऽभेदस्यासिद्धिरेव । एतेनाविद्यात्मनोर्भे-देनोक्तदोषतादवस्थ्यमिति मंडनोक्तमपि समाहित । जीवस्येवोक्त विभा-गस्यापि विशिष्टरूपेणाज्ञान परिणामत्वानुपपादनात् । स्वप्रयोजकेत्यादि परिष्कारस्याभासत्वाच्चेति ॥

एतेनैव यत्तु । प्रकाशप्रसर इत्याद्युक्तमपास्तं ॥ अद्वैत-सिध्यादि निरासप्रकारस्योपदर्शितत्वात् । अज्ञानस्य भावाभावविलक्षणत्वे विवरणादौ तस्यभावत्वसाधनप्रयास वैकल्यापातात् । तस्याभावविलक्षण-त्वमात्ररूपत्वे सर्वत्राप्येवं भावेन त्वन्मते भावाभावविभागविलोपप्रसंगादि-त्यलं । यच्चारोप्याधिष्टानयोर्वस्तुतोभेदस्य कुत्राप्यदर्शनादिति । तन्न ॥ तथासति नेदं रूप्यमिति बाधधीर्विलोपप्रसंगात् । भ्रमसिद्धाभेदस्य प्राति भासिकस्य बाधगम्यतात्विकभेदाविरोधिन इष्टत्वापादनेन तत्वार्थाप्रतिपत्या तत्र तत्रासंबद्धविषयपरिग्रहव्यापारो वानराणामेव युक्तो न नराणामित्युक्तं स्वात्मन्येव संबध्यत इति युक्तमेवेति । वस्तुतस्तु ॥ अद्वैतमते स्वरू पतः तात्विकपदार्थाभेद एव महत्वप्रयोजकः । तात्विकप्रतियोगिकभेद-स्यैवाल्पत्वप्रयोजकत्वांगीकारात् । घटादेस्त्वतथात्वात्तदभेदाभावस्याल्प-त्वप्रयोजकत्वमंगीकृत्य तदभेदसमर्थनं ब्रह्मणि अनृतादिजगद्व्यावृत्तिमभिल-षतामद्वैतिनामनिष्टमेवेति सर्वमिदं गजस्नानायितं स्वपरमतानवबोधविजृंभितं चेति । तस्मात्परोक्तस्याभासत्वाद्ग्रंथकृदुक्तं दूषणं सुस्थमिति सिद्धं ॥

अत्रोक्तं चंद्रिकायां ॥ "अपरिच्छेदस्य ब्रह्मानन्यत्वे प्रत्ययार्था-भावेनापरिच्छिन्नत्वासिद्धिः । अन्यत्वेसुतरां ॥ तद्रूपविकल्पत्वात् ।

भतात्त्विकत्वे तत्वतः परिच्छिन्नत्वापत्तिः । किंच ॥ वस्तुतोऽल्पे सत्येवतन्निरूपितमहत्वस्य वास्तवत्वमिति ब्रह्मशब्देनैव सद्वितीयत्वमिति निरंकुशमहत्वार्थं ब्रह्मणस्सर्वात्मकत्वे एकात्मकाद्गगनादितोऽनेकात्मकराश्यादौ महत्वबुद्धिस्स्या"दिति । अत्रोक्तं दीपिकाकारेण अनेकात्मकत्व प्रयोजका ज्ञानविषयत्वमनेकात्मत्वंमाषराश्यादिव्यावृत्तं विवक्षितमिति । तन्न तत्प्रयोजकाज्ञानविषयत्वं तदात्मकत्वमिति पक्षस्य पूर्वमेव निराकृतत्वात्पिष्टपेषणं वस्तुतस्तदज्ञानप्रयोज्यस्य तद्भिन्नत्वनियमात् । अनेकप्रयोजकेतिवक्तव्ये- अनेकात्मकत्वेत्युक्तिरप्यज्ञानमूलैव । किंच । नानावृक्षात्मकं वनं गजाश्वाद्यनेकात्मिका सेनेत्यादि व्यावहारविलोपप्रसंगश्च ॥

यत्तु ॥ अपरिच्छिन्नत्वं ब्रह्मानन्यमेव कल्पितभेदेनाधारत्वं । अनन्यत्वेपि स्वेमहिम्नीत्यादाविव स्वाधारत्वमिति । तन्मंदं ॥ कल्पितभेदस्य तस्याधाराधेयभावनिर्वाहकतायाश्चनिराकृतत्वात् । कल्पितभेदाधीनाधारत्वस्यापि कल्पितत्वापत्तेश्च । निर्विशेषाभेदवादिमते स्वस्यैव स्वाधारत्वस्य वक्तुमशक्यत्वाच्चेति ॥

यदपि ॥ घटे रूपमित्यादौ तादात्म्यस्यापि वृत्तिनियामकत्वमित्यादि । तन्न ॥ तत्र तादात्म्यघटकभेदस्यैव विशिष्टव्यवहारनिर्वाहकताया अद्वैतचंद्रिकादौ व्यक्तमुक्तत्वात् । अपरिच्छेदस्य विशिष्टरूपेण ब्रह्मतादात्म्ये स्वस्मिन्स्वतादात्म्याभावेन तस्य ब्रह्मान्यत्वप्राप्त्या तत्पक्षोक्तदोषस्यापरिहारादिति । यच्च ॥ प्रातिभासिकरूप्याद्व्यावहारिकरूप्यमुत्कृष्टमिति व्यवहारात्समसत्ताकद्वितीयापेक्षएवोत्कर्ष इति । तदसारं ॥ प्रातिभासिकस्य रजतोचितार्थ क्रियाद्यसमर्थस्य तत्वतो अरजतत्वेन तत उत्कर्षस्य रजतोचितार्थ क्रियाशून्यारजतादुत्कर्ष एव पर्यवसानेन रमतांतरादुत्कर्षासिद्धेः । किंच ॥ गीतायां "आदित्यानामहंविष्णुरित्यादिना मासानांमार्गशीर्षोस्मी"त्यादौ सर्वत्रापि स्वसमानसत्ताकत्वस-

जातीयपदार्थांतरापेक्षयोत्कर्षोस्य प्रतिपादनात् । श्रुतेरपि वाग्वाव नाम्नो भूय भूयसी इंद्रियेभ्यः पराह्यर्था । ज्योतिषा ज्योतिरित्यादौ । लोकेपि अल्पधनवतोऽधिकधनवानुत्कृष्टः । अयं परमधार्मिको धार्मिकांतरादुत्कृ ष्ट इत्यादौ पुराणादावपि । दाने कर्ण शासने रविपुत्र ऐश्वर्ये इंद्रः द्वादशीव्रते अंबरीषः अध्यात्मविद्यायां उत्तरापुत्रः उत्कृष्टइत्यादौ सर्वत्र स्वसमानसत्ताकवस्त्वंतरादेवोत्कर्षस्य प्रतीत्या समानसत्ताक सद्वितीयत्वापा- दनस्य वज्रलेपत्वात् । शुक्तिरूप्यादापणस्थं रूप्यमुत्कृष्टं ॥ तीक्ष्ण- त्वादौ नरविषाणाद्गोविषाणमुत्कृष्टं इत्यादिरूपः स्वन्यूनसत्ताकार्थांतरात् स्वरू- पतोऽसतोवा उत्कर्षादिव्यवहारस्तु त्वदनुभवैकगम्यत्वेनाप्रामाणिकएव ॥

यदपि ॥ तत्वदीपनादौ प्रातिभासिकसत्वाद्व्यावहारिकसत्वमुत्कृ ष्टमित्यादिव्यवहारो दर्शितः । तथापि तयोर्द्वयोरपि सत्वयोर्व्यावहारिक- त्वात् स्वन्यूनसत्ताकस्यासतोवास्वनिष्टोत्कर्षनिरूपकत्वं न तेनापि सिद्धमतोऽ स्मदुक्तनियमोनिराबाध एव । किंचोक्तमहत्वविशिष्टब्रह्मणो व्यावहा- रिकत्वे तत्र जीवाभेदस्यासिद्धिरेव । विशिष्टाभेदानंगीकारात् ॥ ततश्च यत्र जीवाभेद न तत्रापरिच्छेदः यत्रापरिच्छेदः न तत्र जीवाभेद इति दीपिकाकारेण साधु समर्थितः अपरिच्छेदवाचिब्रह्मशब्देन जीवा भेदो ब्रह्मणीति ॥

यदपि ॥ व्यावहारिकस्यापि ज्ञानबाध्यत्वाज्ञानकल्पितत्वादिना वैलक्षण्याभावादिति मंडनोक्तमनूद्य ब्रह्मज्ञानेतरबाध्यत्वपल्लवाज्ञानकार्यत्वाभ्यां वैलक्षण्यमुपपादितमिति । तदिदं स्वमनोरथमात्रमज्ञाननिबंधनमेव । एतावतापि व्यावहारिकप्रातीतिकयोर्ज्ञानबाध्यत्वादि वैलक्षण्यस्याव्युत्पाद- नात् । ब्रह्मज्ञानेतरस्यापि ज्ञानत्वात् पल्लवाज्ञानस्याप्यज्ञानत्वात् । असंजातबाधभ्रमविषयावृत्तेश्चेति । प्रकारांतरेण वैलक्षण्यंतत्वन्यत्र निरस्तं । तस्मात्परोक्तस्याभासत्वाद्ग्रंथकृदुक्तं दूषणं सुस्थमिति सिद्धं ॥

अत्रोक्तं चंद्रिकायां ॥ "परपक्षे कर्मणि षष्ठी न युक्ता विचारज-न्यज्ञानाकर्मणो ब्रह्मणो विचारकर्मत्वायोगात् । अपरोक्षवृत्तिव्याप्यस्य फलव्याप्यत्वनियमाच्चेति" । अत्रोक्तं दीपिकाकारेण ब्रह्म वेदांतजन्यापरो-क्षवृत्यविषयः फलाव्याप्यत्वादित्यनुमाने नित्यातींद्रियं दृष्टांतीकर्तव्यं तत्रच वृत्यभावतन्निर्गमनाभावादेरेव तत्प्रयोजकत्वेन फलाव्याप्यत्वमप्रयोजकं । नकोप्यत्र विपक्षे बाधकस्तर्क इति । तन्न ॥ बहिः निसृतांतःकरण-वृत्तावेव चैतन्यप्रतिबिंबननियमेन तादृशचैतन्याविषयत्वे उक्तापरोक्षवृत्तिविष-यत्वासंभवात् । ब्रह्मणि द्वाराभावेन बहिः निःसरणाद्यभावादेः साधन-व्यापकत्वात् - तस्यापि स्वप्रयोज्यफलव्याप्यत्वाभावद्वारैवोक्तापरोक्षवृत्तिविष-यत्वाभावप्रयोजकत्वाच्च । किंच अतींद्रियधर्मादेरांतरत्वादिंद्रियागोचर-त्वाच्च खलु बाह्यविषयसन्निकृष्टेंद्रियरूपद्वाराभावेन तत्रांतःकरणस्य बहि-र्निस्सरणाभावात् बहिर्निस्सृतांतःकरणवृत्तिरूपापरोक्षवृत्तिविषयत्वाभावः । एवमपरोक्षवृत्तावेव चैतन्यप्रतिबिंबनं न परोक्षवृत्ताविति नियमात् । उक्ता परोक्षवृत्तिविषयो नियमेन फलव्याप्य इति फलव्याप्यत्वस्य तादृशवृत्तिवि-षयत्वव्यापकत्वंच परान्यायेनैव लब्धं । तथाच दृष्टांते उक्तसाध्यंप्रति-बाह्यत्वेसत्यैंद्रियकत्वाभावोवा फलव्याप्यत्वाभावोवा प्रयोजकः प्राप्तः निर्ग-मनाभावं प्रत्यपि तस्यैव प्रयोजकत्वात् । सतिचैवं यदि ब्रह्मअपरोक्षवृत्ति-विषयः स्यात् तर्हिअपरोक्षवृत्तौ चैतन्यप्रतिबिंबननियमेन फलव्याप्यमेव स्यात् । ऐंद्रियकत्वे सति बाह्यविषयोवा स्यादिति बाधकतर्कः विपक्षे हेतूच्छित्यादिरूपानुकूलतर्कोपि सुवच एव । अन्यथा कस्यापि फलव्या-प्यत्वासिद्धिप्रसंगः । तेन विनापि अपरोक्षवृत्तिव्याप्यत्वमात्रेण सर्वनिर्वा-हात् । एतेन वन्हिरनुष्ण इत्यादाविवपक्षग्रहणकाल एव साध्याभावग्रह-णात् बाधोन्नीते पक्षेतरत्वरुपाधिः स्यादित्यादिकमपास्तं । हेतूच्छित्यादि रूपानुकूलतर्कस्योदितत्वात् । ब्रह्मातिरिक्ते सर्वत्रापरोक्षवृत्तिविषयत्व फल-

व्याप्यत्वयोरव्यभिचरित साहचर्यदर्शनादिसिद्धस्य तत्प्रतिबंधस्यापन्होतुमशक्यत्वात् । अनुकूलतर्कसनाथेच साधने पक्षेतरत्वादेरुपाधित्वशंकाया अप्यसंभवात् ।वेदांततात्पर्यविषयत्वेन सिद्धस्य वेदांतजन्यपरोक्षज्ञानविषयस्य ब्रह्मण' पक्षत्वसंभवेन धर्मिग्राहकमानाबाधाच्च । ब्रह्म अपरोवृत्यविषय इत्यस्य माता वंध्येतिवत् व्याहतिरितिवचनमपि मोहमूलमेव । वेदांततात्पर्यविषयीभूतं परोक्षवृत्तिविषयं पक्षीकृत्य अपरोक्षवृत्तिविषयत्वाभावे परन्यायेन साधिते व्याहतेरनवकाशात् । तत्ववादिमतेपि पुशक्तिसाध्यापरोक्षाविषयत्वांगीकाराच्च । एतेन मंडनोक्तमपि समाहित ॥ उक्तरीतेस्तुल्यत्वादिति । खंडनकारीयग्रंथांतरविरोधोद्भावनमपि मंडनोक्त युक्तं। स्वस्यैव प्रस्थानांतराभावेन स्वोक्तविरुद्धभाषित्वे तदुद्भावनस्य त्वदीयैरेव ग्रंथांतरे कृतत्वात् । पक्षादन्यत्र निश्चितहेतुमतिसाध्यसंदेहेन व्यभिचारसंदेहस्य दोषत्वेपि पक्षीयव्यभिचारसंदेहस्य दोपत्वे अनुमानमात्रोच्छेदप्रसंगात् । प्रकृतेचानुकूलतर्कणा जागरूकत्वेन तच्छंकाया गर्भश्रावेणैव गतत्वादितिसंक्षेप । तस्मात्परोक्तस्याभासत्वाद्व्यथकृदुक्तं दूषण सुस्थमिति सिद्धं ॥

अत्रोक्तं चंद्रिकाया ॥ "स्वपक्षे कर्मणिषष्ट्यामपि प्रमाणसाधनप्रयोजनादिपरिकरयुक्तस्यैव ब्रह्मणो जिज्ञासाकर्मत्वान्नप्रमाणादि विचारस्याप्रतिज्ञाततांप्रसंग" इति । अत्रोक्त दीपिकायां ॥ परिकरयुक्तस्येति चंद्रिकाया उक्तविशिष्टब्रह्मण एव ब्रह्मशब्दमुख्यार्थत्वात्प्रमाणादि जिज्ञासापि शाब्दीत्येवाशयः न तत्प्रकाशोक्तदिशा परिकरशब्दस्वारस्यात् प्रमाणादिजिज्ञासाया आर्थिकत्वमिति । तत्रेदं वक्तव्यं ॥ कथमिदमवगतमपूर्व चंद्रिकातात्पर्य प्रकाशकारादिभिरनवगत लोकोत्तरप्रज्ञेन देवानां प्रियेणेति । परिकरशब्दोहि राजासौगच्छतीत्यादौ सपरिवारस्येति यथा अर्थाल्लभ्यते तथा परिकरशब्दबलादेव प्रमाणादिजिज्ञासा आर्थिकीतिप्रकाश-

एवोक्तत्वेन तस्य स्वप्रतिकूलत्वात् । ब्रह्मज्ञानप्रयोजनतत्साधनतत्करणप्रमाणादीनां सर्वेषामपि ब्रह्मशब्दमुख्यार्थत्वस्य भ्रांतेन मूर्खेणापि वक्तुमशक्यत्वेन तस्याशाब्दस्य प्रमाणादिजिज्ञासाकर्तव्यतारूपस्य शाब्दतया चंद्रिकाशयविषयत्वस्य त्वत्कुबुद्धिमात्रकल्पितस्यातिहेयत्वात् । अन्यथानुवादादिदोषो दुरुद्धर एव । किंच ॥ चंद्रिकावाक्यस्य प्रकाशे सम्यग्व्याख्यातस्यापि स्वकुध्या अनभिप्रेतमपार्थं परिकल्प्य तद्दूषणार्थं प्रवृत्तस्य छलेन निग्रहोप्यधिकस्संपादित । परोक्तस्यायुक्तत्वेपि अन्यथानुवादस्य दोषताया आवेदितत्वात् । परिकरशब्देन यावता विना तज्जिज्ञासा न संभवति तावन्‌ अर्थात्सिद्धत्वस्यैव परन्यायेनैव लाभसंभवात् । अन्यत्प्रकाशप्रसंख्येयम् ॥

यदपि ॥ जिज्ञासाधिकरणपूर्वपक्षे सुधाखंडनेन पूर्वपक्षांतरं चंद्रिकाकारैः प्रदर्शितमिति । तदपि ॥ सहजध्वांतविलसितं । चंद्रिकायां सुधाटीकयोरापातत प्रतीतं विरोधमाशंक्य बहुधा तत्परिहारेण तयोरैकार्थ्यसमर्थनेन सुधाखंडनवचनस्योन्मत्तप्रलापत्वात् । सर्वविदितमित्युक्तिस्तु स्वयं नष्ट परान्नाशयतीति न्यायमनुकरोति । केनापि स्वस्थात्मना तत्परिकल्पितातिहेयार्थस्यागृहीतत्वात् । सुधाकारान्नमस्कृत्य तदुक्तिमुपजीव्य तदुक्तस्य विक्षिप्तस्य प्रमेयस्य संग्रहाद्यर्थं आपाततः प्रतीतस्य विरोधस्य परिहारार्थं च प्रवृत्तैश्चंद्रिकाकारै तच्छात्रगणप्रविष्टै तैष्वतिमहत्वबुद्धिमद्भिस्तत्खंडनवचनस्यानादेयत्वाच्चेति । प्रकाशप्रसरे लक्षणयेत्युक्तिरनास्थया अभ्युपेत्य वादेनेवेति न दोषः । एतेन मंडनोक्तमपि समाहितं । तस्मात्परोक्तस्याभासत्वात् ग्रंथकृदुक्तं दूषणं सुस्थमिति सिद्धं ॥

अत्रोक्तं चंद्रिकायां ॥ "यस्माज्जिज्ञासा संपन्ना तस्माद्विचारः कर्तव्य इति कौमध्यत्तमयुक्तं । जिज्ञासाशब्दस्य युगपद्वृत्तिद्वयप्रसंगात् । अध्या

हारसापेक्षात्रांतरवाक्यार्थानुपपत्ते । ज्ञानेच्छापरत्वे मानाभावाच्चेति ॥

यदत्रोक्तं दीपिकायां ॥ ज्ञानेच्छाबोधनेनेष्यमाणं ज्ञानसाधन विचारकर्तव्यतायास्तुल्यवित्तिवेद्यतया लाभेन युगपद्वृत्तिद्वयाभावात् । सतिप्रयोजने अध्याहारस्यावश्यकत्वात् । वृत्तिद्वयस्य युक्तत्वाच्चेत्यादि । तत्कौमुदीग्रथाज्ञ्यमूलं । तत्रहि ॥अत्रातरवाक्ये जिज्ञासाशब्द इच्छा-पर महावाक्ये विचारलक्षणक इत्यभिहितत्वेन तुल्यवित्तिवेद्यस्यानुमानिक-तया तस्य लक्ष्यत्वोक्तिविरोधात् । अथादिशब्देनाधिकारिविषयप्रयोजना-दिसिद्धेरुक्तत्वेन प्रयोजनाभावेनाध्याहारस्य निर्मूलत्वात् । सत्येकवाक्य-त्वे वाक्यभेदायोगात् । संभवत्येकार्थत्वे वृत्तिद्वयकल्पनाया अन्याय्य-त्वाच्चेति । अधिकंतु प्रकाशप्रसरे व्यक्तं । एतेन सतिप्रयोजने वृत्ति-द्वयस्वीकारेपि प्रकृते अत पदादिना प्रयोजनादिलाभसंभवात् युगपद्वृत्तिद्वय-कल्पनादिकं दुष्टमिति सदनोक्तं समर्थितं । परोक्तप्रयोजनादिसूचकत्वा-न्यथानुपपत्त्यादि रूपार्थापत्तिप्रमाणाभावतात्पर्येण मानाभावादिति चंद्रिकोक्ते-राशयमविदुषो व्याकरणरूपं मानमुपदर्शयतः परस्य छलेन निग्रहात् । नहि चंद्रिकाकारा इच्छायां सन्निति व्याकरणं न जानंतीति सांप्रतमिति । तस्मात्परोक्तस्याभसत्वाद्व्यर्थकृदुक्तं दूषणं मुख्यमिति सिद्धं ॥

अत्रोक्तं "चंद्रिकायां ॥ यत्तु परैरस्य शास्त्रस्य पूर्वेण गतार्थत्व-माशंक्य तत्र कार्यनिष्ठो वेदभागो विचारित इहतु वस्तुतत्वनिष्ठो विचार्यते इत्यगतार्थत्वेत्युक्तं । तन्न ॥ इहातत्वभूत सविशेष ब्रह्मविचारायोगात् समुद्रध्यानादिवत्कर्मकांड एवोपासनाविचारो युक्तः । नात्र साधनपादे ॥ निर्विशेषज्ञानार्थत्वेनेह विचारे नित्यकर्मणामपि तदर्थत्वादिहैवतद्विचारस्या-दिति ॥

यदत्रोक्तं दीपिकायां ॥ सिद्धत्वपरशब्देन निर्विशेषब्रह्मप्रमाणवाक्य मित्यर्थो विवक्षितः । कार्यपर इत्यस्यापूर्वद्वाराक्तोपयोगिक्रियापर इत्यर्थः ।

सविशेषब्रह्मपरवाक्यानामपि वस्तुत निर्विशेषज्ञानार्थत्वादुत्तरतत्र एव विचार । कार्यपरस्य साक्षाद्ब्रह्मसिध्द्यनुपयोगात्पूर्वतंत्रे विचार । एतेन उपास्यविशेषब्रह्मविचारस्य उपासनापादे उपासनाविधिविचारस्य चात्र प्रवर्तनायोगादिति चंद्रिकोक्त परास्तमिति ॥

अत्रोच्यते ॥ पंचपादिकायां हि । वस्तुतत्वनिष्टो वेदभाग इह विचार्यते इत्युक्तत्वेन तत्वविषये शास्त्रे अतत्वविचारायोगोक्तिश्चंद्रिकाया तावद्युक्तैव । सिद्धब्रह्मपरेत्यादिकंत्वप्रमाणिकमेव । कार्यभूतस्य शबलब्रह्मणोपि सिद्धत्वात् । अस्तु वा तत् ॥ तथापि सगुणोपासनावाक्याना त्वन्मते चित्तवशीकरणद्वारा निर्विशेषज्ञानोपयोग । न साक्षादव्यवधानेन ॥ ततश्च नित्यकर्मणामपि चित्तशुद्धिद्वारा ज्ञानार्थत्वेनाविशेषादत्रैव [illegible]चारप्रसंगो दुर्निवार एव । नहि अतत्वभूतसविशेषब्रह्मपरंवाक्य । [illegible]त्यसमर्पकं । अविद्यमानातत्वभूतार्थविषयकोपासनापरंवाक्यवा । निर्विशेषब्रह्मणि प्रमाण । अन्यथा वेदच्छेदानुपपत्त । परपरया महातात्पर्येणनिर्विशेषपरत्वतु कर्मकाडस्याप्यवर्जनीय । ततश्चोक्तविभागानुपपत्तिरिति चंद्रिकोक्त युक्तमिति । केचित्वित्यादिनाशकितपक्ष स्वेनैव त्यक्त इति न तत्र विचार. । यत्तु मानसज्ञानविधिविचारस्योत्तरतत्रविषयत्वेपि समुद्रध्यानव्यावृत्तप्रधानज्ञानविधिविवक्षया न तस्यात्रविचार्यताशंकावसर इति । तदपि न समजस ॥ अद्वैतमते ज्ञानभिन्नामानसी क्रियाअर्थहीनापि समवत्युपासनेत्युक्तत्वेनोपासनाया ज्ञानरूपत्वोक्तावपसिद्धातात् । प्रधानशब्देन साक्षाज्ज्ञानांगत्वविवक्षायामुद्गीथोपासनाद्यसंग्रहात् । परंपरया तदंगत्वविवक्षाया तस्य समुद्रध्यानेपि सत्वात् । कर्मानगत्वविवक्षायां कर्मसमृध्यर्थोपासनानामत्राविचारप्रसंगात् । एतेन मंडनोक्तमपि समाहित । समुद्रध्यानात् ध्यानत्वसाम्येन प्राणाद्युपासनानामपि पूर्वतंत्रे विचारशाद्नस्ययुक्तत्वात् । अतएवचंद्रिकोक्त नानुपपन्न ॥ अतत्वनि-

ष्टोपासनावाक्यस्य पूर्वतंत्रएव विचार्यस्य वस्तुतत्वनिष्टवाक्यविचारपरशास्त्रे अविचार्यत्वेनानावश्यकत्वात् । यत्तु ॥ खंडने अपुनरावृत्तिरूपमोक्षप्रतीत्यत्र मोक्षशब्देन स्वर्गादिविलक्षण हिरण्यगर्भादि लोकप्राप्तिरूप फल विवक्षितं नतु मोक्ष इतीति । तदसुद्ध ॥ हिरण्यगर्भलोकस्थानामप्यशेनात्र जननादिसद्भावात् । तत्रमोक्षशब्दाव्यवहाराच्च ॥ अपुनरावृत्तिरूपइति स्पष्टमेव खडने अपुनरावृत्तेर्मोक्षत्वाभिधानाच्च । गौणमोक्षातिरिक्तस्य फलाध्यायाविचारितस्य मोक्षस्याप्रामाणिकत्वात् । "सर्गेपि नोपजायते प्रलयेनव्यथतिचेति गीतायां" । अनावृत्तिश्शब्दादितिसूत्रे । "न स पुनरावर्तत"इतिश्रुतौ च सगुण प्राप्तस्य भोगान्भुजानस्यापुनरावृत्युक्त्यानित्यत्वावगमेन मोक्षांतरस्य शंकितुमशक्यत्वाच्च । निर्गुणमोक्षप्रत्याशातु आपाततस्तथाप्रतीयमानश्रुत्यादीना प्रसगादिपरतया पूर्वोत्तगविरोधायाकरैर्व्याख्यातत्वाद्दूरनिरस्ता ॥

यदपि ॥ एतेन अतत्वावेदकवाक्यविचारत्वेनोपासनावाक्यानां पूर्वतंत्रयोग्यतापादनमपास्तं । अस्माभिरतत्वावेदकवाक्यविचारत्वस्य पूर्वतंत्रविषयतावच्छेदकत्वानंगीकारादिति । तदपि मद ॥ पंचपादिकायामिहवस्तुतत्वनिष्टइत्युक्त्यातत्वावेदकवाक्यविचारत्वमुत्तरतंत्रविषयतावच्छेदकमित्यवगमेन तादृशोपाध्यनाक्रांतस्योपासनावाक्यस्य पूर्वतंत्रयोग्यताया अकामेनाप्यंगीकार्यत्वात् । यच्च ॥ प्रकाशप्रसरे "तस्मात्सर्वेंद्रियाण्यादौ निधाय पुरुषोत्तमे । दृष्ट्वा तं परम विष्णु तल्लोक प्रतिपद्यत" इतिवचने दृष्ट्वेत्युक्त्या त्वदभिमतमोक्षस्यापि ज्ञानफलत्वेन नोपासनाफलत्वमित्युक्तमपास्त । अस्मन्मते सगुणोपासनस्यापि दर्शनाविनाभूतत्वादित्यादि । तदप्ययुक्तं ॥ अपुनरावृत्ति लोकप्राप्तिरूपफलस्य नोपासनासाध्यत्वं । किंतु तत्साध्यविद्यासाध्यत्वमेवेति उपासनस्य साक्षा-

भित्तिचित्रायितपरममोक्षस्यापि तत्फलत्वसंभवात् । यत्तु ॥ न्याय-रक्षामणौ उपासनानां निर्विशेषज्ञानप्रत्यासन्नोपायतयात्रैव सगतिरित्युक्त-मिति । तदप्यनेन परास्तं ॥ तत्रैवोपासनानां चित्तवशीकरणद्वारा-शुद्धब्रह्मप्रतिपत्त्युपायतायाः एवोक्तत्वेन साक्षादुपायतायाः अनुक्तत्वात् । चित्तवशीकरणद्वारेव चित्तशुद्धिद्वारा नित्यकर्मणामपि इहैव सगतिसंभवाच्च ।

यदपि ॥ नित्यकर्मणां परपरया ज्ञानार्थत्वेपि न प्रत्यासन्नोपा-यत्वं । तदुक्तकल्पतरौ ॥ ''वशीकृते मनस्येषां सगुणब्रह्मशीलनात् । तदेवाविर्भवेत्साक्षादपेतोपाधिकल्पन''मितीत्यादि । तत्स्वव्याहत्यादिनो-पेक्ष्यमेव । कल्पतरौ चित्तवशीकरणद्वारैवोपयोगस्योदितत्वात् । वस्तु-तस्तु ॥ रूपादियुक्तपराग्भूतसविशेषध्यानेन तद्विपरीतनिर्विशेषज्ञानायोगे-नानयोः परस्परविरुद्धत्वान्नकार्यकारणभाव इति । यच्च ॥ तत्र वय न पश्यामः यद्भवतां तन्निराकरणमेव कफोणिगुडायितमिति । तत्रोत्तरं ॥ अत्यन्तनये सविशेषज्ञानस्य दृष्टद्वारा वा अदृष्टद्वारा वा प्रतिबंधकनिवृत्तिद्वा-रा वा निर्विशेषज्ञानार्थत्वमित्यादिविकल्पतद्दूषणेन कफोणिगुडायितमिति शंका-परिहृत्य निराकरणप्रकारं स्फुटीकृत्य दीपिकाकारं तोपयिष्याम इति ॥

यदपि ॥ यत्तु मडने इत्यादिना सर्वे वेदायत्पदमामनतीत्यादिना सर्वोपि वेद इहैव विचार्यत इति मडनोक्तमनूद्य अनेन पूर्वतंत्रगतार्थताशंका कथं परिहरणीयेत्यादिदूषणं । तदप्यज्ञानमूलं ॥ चंद्रिकायामेव तस्मा-त्सर्वस्यापि वेदस्य ब्रह्मपरत्वात्सर्वोपीहैवविचार्यः कर्मदेवमीमांसयोर्वेदैकदेशावा-तरतात्पर्यविषयकर्मदेवताविचार इति व्यक्तमुक्तत्वात् । टीकायामपि ॥ ''शब्दजातस्य सर्वस्य यत्प्रमाणश्च निर्णयः'' इत्यादिप्रमाणानुरोधेन अन्येषा-दिशास्त्रानिर्णायकत्वेपि अस्यैव ब्रह्मसूत्राणां सर्वशास्त्रानिर्णायकत्वं । तन्निर्णयस्य ब्रह्मसूत्रनिर्णयमूलत्वेन श्रुतिमूलकस्मृतिवदवैय्यर्थ्योपपत्तेरित्युक्तत्वाच्चे-

तापिदूरापास्ता । अस्मन्मतेतु भिन्नशास्त्रत्वप्रकारं मीमांसाद्वयस्यागतार्थताप्रकारंच सप्रदायज्ञेभ्यो महत्तमेभ्यश्चद्रिकाशय सम्यगवबुध्य जानीहीत्यलं विस्तरेणेति । तस्मात्परोक्तस्याभासत्वाद्व्यक्तदुक्त दूषण सुस्थमिति सिद्ध ॥

अत्र चद्रिकाया ॥ "परमते ब्रह्मणि सामान्यप्रसिद्धि विशेपविप्रतिपत्ति प्रदर्शनमयुक्त"मित्युक्त ॥ तत्प्रकारश्चत्थं । तथाहि ॥ आत्माच ब्रह्मेत्यादिना ब्रह्मणि सामान्यप्रसिद्धिविशेपविप्रतिपत्ती । किंविशिष्टे ॥ उत निर्विशेषे चैतन्यमात्रे । नाद्य ॥ तस्यविशिष्टस्य प्रत्यगभेदाभावेन तदुद्दिश्यजीवाभेदविधानायोगात् । तस्य मिथ्यात्वेन मुमुक्षुभिरजिज्ञास्यत्वाच्च । भाष्ये "नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभाव"मित्यनौपाधिके ब्रह्मणि प्रसिद्धिप्रदर्शनायोगाच्च । न द्वितीय ॥ चैतन्यमात्रे विप्रतिपत्यभावात् । चिन्मात्रे देहादिभिन्नत्वादेनिर्णीतत्वात् । नहि चिन्मात्रे देहत्वादिविप्रतिपत्ति । देहेंद्रियादिविशिष्टे मव्यापारे एव तद्भावात् । तत्र जीवाभेदादिविप्रतिपत्ययोगाच्च । नहि भेदवादिनश्चिन्मात्रत्व जीवस्य नाभ्युपयंति । नापि द्रव्ये घटाभेदविप्रतिपत्तिरिवात्र सा सभाविता । जीवस्यापि चिद्रूपत्वात् । सर्वज्ञ सर्वशक्तिसमन्वितमित्यादिना विशिष्ट एव सामान्यप्रसिद्धिविप्रतिपत्योरुक्तेश्च । चिन्मात्रस्य भामतीमते अवेद्यत्वेन शब्दात्तत्प्रतीत्ययोगाच्च । जिज्ञासाधर्मिणि ब्रह्मण्येव प्रतीचोन्यत्ववेति विप्रतिपत्तेर्नवैयधिकरण्यमित्यपि न युक्तं । भेदाभेदविप्रतिपत्तौ त्वन्मते ब्रह्मविचारपरे द्वितीयसूत्रे जीवाभेदस्यैववाच्यत्वेनतद्भेदकलक्षणोक्तेरयुक्तत्वात् । त्वन्मतेपि प्राणभृच्चेत्यादौ जन्मादिसूत्रोक्तलक्षणस्य जीवे निषेधात् । नच विशिष्टरूपेण तद्भेदोपि सम्मत इति वाच्य । तर्हि ब्रह्मजिज्ञासेत्यनेन ब्रह्मणि तदभेदविधानायोगात् । तत्र शुद्धरूपेणाभेद इति चेत् । शुद्धे

दपि संशयायोगादित्युक्तेश्च । किञ्च धर्मितुल्यसत्ताकज्ञायमानसामान्याकार तादृशाज्ञायमान विशेषाकारोभयवत्वस्य विप्रतिपत्तिधर्मित्वजिज्ञास्यत्वादिव्यापकत्वेन त्वन्मते निर्विशेषेतस्याभावेन धर्मित्वासंभवश्च । ततश्च ब्रह्मजिज्ञासेत्यत्र ब्रह्मशब्देन चैतन्यमात्रविवक्षायां तस्याविप्रतिपन्नत्वात् । तत्र जिज्ञासासाध्यविप्रतिपत्तिविरुद्ध धर्मविशेषनिश्चयायोगः । शब्दत प्रसिघ्यसभवश्च । विशिष्टविवक्षायातु तस्य मिथ्यात्वात् । तद्विचारस्य मुमुक्षुभिरकर्तव्यत्वाच्च न जिज्ञास्यत्वमित्यादिरूपानुपपत्ति सुस्थैव । अत एवोभयानुगते चिन्मात्रे तत्वपदलक्ष्ये विप्रतिपत्ति जिज्ञासाधर्मितु चिन्मात्रमेवेति प्रत्युक्त । तद्विशेष प्रतीत्यादिनाऽद्वैतभाष्ये धर्मिविकल्पेनानुपपत्ते प्रदर्शितत्वात् । अत्रौक्तमद्वैतदीपिकाया । चिन्मात्रमेव विप्रतिपत्तिधर्मीति भामत्यादिसम्मतमिति । तन्न ॥ यतोत्र यथाश्रुतभाष्यभामत्यादिग्रथसदर्भेण विशिष्ट एव विविप्रतिपत्तिस्स्वरसतया प्रतीयते । अत एव सपक्ष प्रकाशप्रसरादौ प्रर्शित । अस्तुवा त्वदुक्तरीत्या चिन्मात्रे विप्रतिपत्तितात्पर्यकताभाष्यादे । तथापि तत्पक्षे चद्रिकोक्तानुपपत्तिरूपतम परिहारस्तत्र प्रकाशहीनयोक्तदीपिकया कथं लभ्य इति दीपिकाकार एव विभावयतु । एतेन ॥ मडनोक्तमपि समाहितं । कारणत्वस्य स्वरूपलक्षणताया साधयिष्यमाणत्वात् । सविशेषनिरूपणस्य व्यर्थत्वेनासगतत्वात् । "वशीकृते मनस्येपा"मित्यादिदीपिकाकारवचनस्याानन्वितत्वात् । ब्रह्मपदस्य चिन्मात्रे अन्वारस्यस्योक्तत्वात् । द्वैतवादिभिर्यादृशजीवभेदोभिधित्सित तादृशजीवाभेदस्यैवाद्वैतिभिस्स्याप्यत्वाच्च- परोक्त सर्वमयुक्तमनुपयुक्तचेत्यल । तस्मात्परोक्तस्याभासत्वाद्ग्रंथकृदुक्तं दूपण सुस्थमिति सिद्ध ॥

अत्रचंद्रिकायामाद्यसूत्रार्थ ॥ श्रीमद्भाष्यटीकानुरोधेन सोपपत्तिक मन्यग्विवृत । अत्रोक्तमद्वैतदीपिकाया सूत्रार्थोप्यनुपपन्न एव ।

भगवदेकाश्रयत्वाद्यानंतर्यस्याथशब्दार्थत्वासंभवात् । भगवदेकाश्रयत्वस्य जिज्ञासाधीनत्वेनान्योन्याश्रयादिति । तदज्ञानमूलं ॥ स्वव्याख्यानकत्र । 'यत्वादौ श्रद्धया सिद्ध पुनर्न्यायेन साधित''मिति न्यायेन विचारात्प्रागपि आप्तपित्राद्युपदेशेन वा अन्यथा शरण नास्ति त्वमेव शरण ममेत्यादिशिक्षणपरबाल्योपदिष्टमन्त्रार्थानुसंधानेन वा अनन्याश्चिंतयंतो मा ये जना पर्युपासत इत्यादिगीताद्यापातप्रतीतार्थानुसंधानेन वा प्राग्भवीय स्कारपाटवादिना वा । भगवदेकाश्रयत्वादिसिद्धिसंभवात् । अन्यथा त्वन्मतेपि मोक्षजनकज्ञान विषयब्रह्मैकाश्रयत्वं विना मुमुक्षोरन्यपरित्यागेनब्रह्मविचारे प्रवृत्त्ययोगात् । "शमदमाद्युपेतस्स्यात्तथापितुतद्विधेस्तदंगतया तेषामवश्यानुष्ठेयत्वात्" । शातो भवेत् दातो भवेदित्यादि शास्त्रार्थज्ञानाधीनज्ञानशमाद्यानन्तर्याभिधानेपि अन्योन्याश्रयापातात् । श्रवणादेर्विचारांगगुरूपसत्तिपूर्वभावित्ववत् । "आब्रह्मस्तंबपर्यंतमसारचाप्यनित्यक । विज्ञाय जातवैराग्यो विष्णुपादैकसश्रय । स उत्तमोऽधिकारीस्यात्सन्यस्ताखिलकर्मवा''नित्यादिस्मृतौ तस्याधिकारिविशेषणत्वोक्त्या विचारात्पूर्वकालीनत्वस्य स्पष्टमवगमाच्चेति । अधिकंतु चद्रिकायामेव व्यक्तं । तथाचेद दूषणाभासाभिधान तद्ग्रंथाध्ययनिबंधनमेवेति ॥

यत्तु ॥ दमपदग्रहणवैयर्थ्यमपि तन्मते । शमादीत्यत्रत्यादिपदेनैव सर्वसंग्रहादिति । तदपि ग्रंथाध्यमूलमेव ॥ भाष्ये टीकाया चद्रिकायावा शमदमाद्यानन्तर्यमथशब्दार्थ इत्यनुक्ते । भाष्ये अथशब्दो अधिकारानंतर्यार्थ इति स्ववचन आनंतर्येधिकारस्येति प्रमाणोदाहरणच टीकायातु अथशब्दस्यानंतर्यमात्रार्थत्वेप्यधिकारस्य योग्यतया संबंध इत्युक्त । चद्रिकायातु तस्मादधिकारानंतर्यार्थोथशब्द इत्युपसंहार कृत । सर्वत्रैव ग्रंथसदर्भे दीपिकाकारीयमिद दूषणाभासाभिधानमनुक्तोपालभनमेव । परमन ह्यास्मन्मते विवेकादिसंग्राहकमादिपद शमदमादीति प्रयुज्य पुन पदा-

सतश्च श्रौतस्य प्रयोजनादेर्न्यायेनोपपादनार्थं सूत्रमिति विवरणेऽपि व्यक्तमुक्त-
त्वेन श्रुतिस्मृत्यादि सत्कृतन्यायेन जिज्ञासयैव ज्ञानं ज्ञानेनैव प्रसाद ।
बन्धस्य सत्यत्वात्प्रसादापेक्षा प्रसादादेव मोक्ष इत्याद्यर्थकलापस्यैव जिज्ञासाक-
र्तव्यत्वे प्रयोजनाभिधायिनाऽथ शब्देनावश्यवक्तव्यतया मुख्यप्रयोजनत्वादुक्त-
युक्तमिति। उक्तश्चाव्यावृत्तिप्रकारस्तु। "श्रवणं मननं चैवेत्यादिस्मृतौ "नैतानि विना कश्चिज्ज्ञानमापकुतश्चनेति नियतान्वयव्यतिरेकवत्वोक्तयाश्रवणादेरेव
मुख्यसाधनत्वं कर्मणां तु परंपरया ज्ञानाङ्गत्वं" । कर्मणात्वधम प्रोक्तं प्रसाद
श्रवणादिभि । मध्यमो ज्ञानसंपत्त्या प्रसादस्तूत्तमो मत । प्रसादात्व-
धमाद्विष्णो स्वर्गलोक प्रकीर्तित "इत्यादिना ज्ञानजन्यप्रसादस्यैव मोक्ष-
साधनता बन्धस्य प्रत्यक्षादिमानसिद्धत्वेन सत्यतया प्रसादसापेक्षतानतिवृत्त ।
कर्माधीनमोक्षस्य" यावदिन्द्रो यावन्मनुरि"त्यादिना गौणत्वमित्याद्युपपादनेना-
केव्यक्त । प्रसादस्याप्रकृतत्वात्तु" यस्य प्रसादात्परमार्तिरूपादस्मात्संसारा-
न्मुच्यते नापरेण, । नारायणोऽसौ परमो विचिन्त्यो मुमुक्षुभि कर्मपाशादमुष्मा-
दि"त्यादिविचारविधायकविषयवाक्य एव प्रकृतत्वादसमाधुक्तिक ॥

यदपि ॥ यमेष आत्मा प्रसन्नस्सन् वृणुते इति प्रकाशे प्रसन्न-
पदाध्याहार इति सत्कृत प्रसादस्य न लाभ इति च । तदप्यज्ञानमूलं ॥
प्रकाशे प्रसन्न इत्यस्य श्रौत एष इति पदव्याख्यानरूपत्वेनाध्याहाराभा-
वात् । इषुइच्छायामित्यस्मात् अर्शआदिभ्योऽजित्यच्कृते गुणे च एष इति
निष्पते । प्रसादस्यापीच्छाविशेषत्वात् । अत एव एष एष इत्यन्यतरवै-
यर्थ्यमिति च निरस्तं । प्रसादत्वाप्रसादाभावशकापिपरास्ता । तथाचो
क्तमिदं दूषणं कथममदधीगम्यं । तमेव विदित्वेत्यवधारणस्य मुमुक्षुस-
बन्धिमुख्यसाधनान्तरव्यावर्तकत्वेन मोचकसंबन्धिप्रसादव्यावर्तकत्वाभावप्रकारस्य
सुधादौ व्यक्तत्वात् । अयोगव्यवच्छेदकत्वसंभवाच्च तेन प्रसादसाधनत्व-
निषेधोक्तिरप्यज्ञानादिनिबन्धनैव । एतेन जगत इव प्रसादस्य मोक्षसाध-

न्वादि प्रमितत्वाभावान्नात पदेन ग्रहण मुक्तमित्यपास्त । "यस्य प्रमा-
दात्परमात्मनिरुपान" । यमेवैष वृणुते "प्रमादस्तु तमोमल" ॥ उत्तम-
स्तत्वनुक्तिः "नाहलीर्शोतिर्गोऽयस्यवनिर्णो" ज्ञानिनोहि प्रीन्धोत्यर्थ "स-
चमेप्रिय" इत्यादिभिर्ज्ञानसाध्यत्वेन मोक्षसाधकत्वेनच प्रसादस्य प्रमित-
त्वात् । एतेनैव यस्य प्रसादादित्यादेर्बहुप्रमाणविरोधोक्तिरपि तिरोहिता ।
तमेवेत्यादेर्मुमुक्षुसर्वविसाधनावधारणायोगव्यवच्छेदार्थत्वेनाविरोधकत्वस्योक्त-
त्वात । प्रमाणान्तराविरोधायान्यथानुपपत्यालक्षणादिना ज्ञानस्य प्रसाद-
द्वारकसाधनत्वार्थकताया आकरे व्यवस्थापितत्वाच्च ॥

यदपि ॥ जन्मसूत्रश्रौतमिमानीति पद वचनविभक्त्यादिव्यत्यासे-
नानूद्यते नतु प्रमाणसिद्ध जगदिनीति । तदेतदुन्मादमूलमेव ॥ अनू-
दितस्यापीद शब्दस्य बुद्धिस्थवाचकत्वेन सौत्रेणपदेनाप्राकृतत्वाज्जगत
प्रमाणान्तरेणैव बुद्धिस्थत्वमगीकृत्येद पदेन तत्परामर्शस्य वक्तव्यतया उक्त-
समाधेस्सूपपन्नत्वात् । श्रौतस्यापीद पदस्य प्रमाणान्तरसिद्धजगत्समर्पकत्व-
स्यानिवारणाच्च । "ब्रह्मतर्कस्तर्कशास्त्र विष्णुनायत्समीरित"मित्याद्यनेक-
प्रमाणप्रमितस्य ब्रह्मतर्कस्य वचनान्युदाहृत्य तत्वनिर्णयादौ प्रमाणलक्षणादि-
व्यवस्थापनेन तस्यार्वाचीनत्वात्स्वल्पविदा कूपकूर्मायितेनाज्ञातत्वमात्रेणापलापा-
योगात् । प्रमाणमीमासाशास्त्रयोरगागिभावापन्नत्वेनागशास्त्रे प्रवृत्तस्या-
गिनि परामर्शसभवेनोक्तप्रलापस्यासादरणीयत्वात् । अत एव जगत्सत्य-
त्वादिकमप्यनन्तरशब्दार्थ इत्युक्त समाहित । नहि विषयवाक्यप्रमितत्वमेव
सर्वनामपरामर्शप्रयोजकबुद्धिस्थत्वसपादक । किंतु यथायथ प्रत्यक्षादि-
प्रमाणप्रमितत्वमित्यन्यत्र समर्थितत्वात् । एतेन मदनोक्तमपिसमाहित ।
"द्रव्य कर्मचेत्यत्र मोक्षयोग्यत्वादिस्वभावस्येश्वराधीनत्वोक्तया स्वरूपेणाव-
स्थितिरूपमोक्षस्यापि प्रसादसाध्यत्वावगमात्" । न ऋते इत्यादिकतु
मोक्षसाधनज्ञानागक्रियादेरीश्वरप्रसादाधीनत्वमवगमयति ॥

यदपि ॥ मडने वक्ष्यमाण मोक्षस्य प्रमादमाध्यत्वादिकमत शब्देन परामृश्यते इत्युक्तमकिंचित्करमिति । तदप्येतेन निरस्त ॥ प्रसादमोक्षयो साधनसाध्यभावस्य विषयवाक्य एव प्रतिपाद्यत्वोपपादनात् । प्रमितत्वमात्रस्य प्रयोजकत्वेन विषयवाक्येनैव प्रमितत्वस्य सर्वनामपरामर्शाप्रयोजकत्वाच्च । यत्तु ॥ अकारस्य विष्णुवाचकत्वेपि न तत्प्रसादवाचकत्वं प्रमितमिति । तदपि भ्रांतिमूल ॥ एतादृशप्रसादस्य जिज्ञासाकर्तव्यत्वे प्रमाणत्वाभावेन जिज्ञासाजनकत्वरूपहेतुत्वस्यात्र विवक्षितत्वात । तस्यच "महिसर्वमनोवृत्तिप्रेरकस्समुदाहृत" इत्यादिप्रमाणसिद्धत्वात् । तत्र प्रसन्नस्यैव ब्रह्मण सर्वमनोवृत्तिप्रेरकत्वात् । "परस्य ब्रह्मणो विष्णो प्रसादादिति वा भवेदि"त्यादिप्रमाणबलेनप्रसादार्थकत्वे सिद्धे प्रसन्नाद्ब्रह्मत इति तत्पर्यवसितार्थस्योक्तौ बाधकाभावात् । मडने तु ॥ कृत्वा चिंतया लक्षणाश्रयण । यद्वा उदाहृतस्मृत्यनुरोधेनात इत्यस्य विष्णुप्रसादादित्यर्थकत्वे वक्तव्ये अकारस्य प्रसादे मुख्यवृत्यभावविवक्षाया लक्षणाश्रयणं युक्तमेव । सति प्रयोजने लक्षणाया अदोषत्वात् । विवरणे जिज्ञासापदस्यविचारे ब्रह्मपदस्य चैतन्यमात्र च लक्षणाश्रयणाच्च । त्वन्मते उपक्रमादेरिवात्रापि परस्य ब्रह्मण इत्यादिस्मृतेरेव लक्षणातात्पर्यग्राहकत्वात् ॥

वस्तुतस्तु ॥ अन्विताभिधानवादे घटे न जलमाहरेत्यादौ पदांतरसमभिव्याहारेण घटशब्देन छिद्रेतरघटस्यैवात्रत्याशब्देन जिज्ञासादिपदांतर सन्निधानेन प्रसन्नब्रह्मण एवान्वययोग्यतयोपस्थितिरिति न लक्षणा नवा त्वन्मते उपक्रमादिलाभोपि पूर्वमेव निरस्तत्वात् । एतेन प्रसरोक्तिरपि समाहिता । यत्तु ॥ प्रकाशप्रसरे प्रसादमात्रस्यात शब्दार्थत्वकथनमयुक्तमितियत् तत्खडनाकाराशयानवबोधविजृंभितमिति । तन्न ॥ अतशब्दस्य जिज्ञासाकर्तव्यत्वे प्रमाणरूपहेतुपरत्वेन प्रसादद्वारकमोक्षफलकत्वप्रतीतान शब्दार्थतया प्रसादस्य तदर्थत्वाभावात् । अतश्शब्दार्थभूतस्तु

प्रमादो जिज्ञासाजनक एव न मोक्षजनक । तथाच प्रसादस्य जिज्ञासा-कर्तव्यत्वे ज्ञापकतयातहेतुत्वभ्रांतिमूलमन इत्यस्य ब्रह्मप्रसादादिल्यर्थमभ्युपेत्य तत्राशब्दस्य प्रसादार्थकत्वखंडन तत्प्रसादस्य मोक्षहेतुत्वज्ञानसाध्यत्वादिखं-डनच खंडनकारीय तत्ववादिसिद्धांताज्ञानविजृंभितत्वा प्रकाशप्रसरोक्ति ग्खंड-नकाराशयाज्ञानविजृंभितावति भवानेव पृष्टो व्याचष्टा । इत्यचायमुन्मत्त-प्रलापो नादेय इतिसंक्षेप ॥

यत्तु ॥ ब्रह्मशब्देन गुणपूर्ण विवक्षितमिति मध्वसिद्धांतोपि दुरुपपाद एव । आविद्यकभेदातिरिक्तविशेषप्रमाणाभावेन कल्पितभेदेन तदाश्रयत्वस्य व्यावहारिकत्वेन कल्पितविशेषवतो ब्रह्मशब्दार्थत्वे न कोपि विरोध इति । तदपि मोहमूल ॥ विशेषस्य प्रकाशप्रसर एव सम-र्थितत्वेन तेन तात्विकपूर्णत्वसिध्या चैतन्यमात्रग्रहणे विरोधस्यावर्जनीय-त्वात् । अनंदो न ब्रह्मेत्यादिप्रतीत्यभावेन भेदकल्पनायोगेन तेनानंदब्र-ह्मण इत्यादिव्यवहारानिर्वाहात् । प्रतीतिं विना प्रातीतिकासिद्ध । आनंदो ब्रह्मेति अभेदे गृह्यमाणे भेदभ्रमस्याप्ययोगाच्च । प्रातिभासि-कस्य शुक्तिरूप्यादिवदर्थक्रियासभवाच्च । सभवेवा प्रतीतिद्वितीयक्षणेतूत्प-न्नस्याधाराधेयभावस्य तथैवावस्थाने प्रतीतिनाशकाले प्रातीतिकभेदस्याप्यभा-वादभिन्न एवाधाराधेयभावपर्यवसानेन भेदकल्पनाया व्यर्थत्वात् । अता-त्विकस्य तात्विककार्याविघातकत्वेनातात्विकभेदेन तात्विकाभेदकार्याधाराधे-यभावानुपपत्तिशमनानुपपत्ते । वस्तुतस्तद्धर्महीनस्यापि कल्पितभेदेन तद्ध र्मवत्वागीकारे शून्यवादिकल्पितासत्वादिनापि ब्रह्मण कल्पितभेदेन गुणि-त्वापाताच्च । स्वस्मिन्नपि स्वाधारत्वप्रतीत्यापत्तेश्च । प्रातीतिक इति कोर्थ इत्यादिना तादात्म्यानिरसनप्रस्तावे अस्य दूषितत्वाच्चेति । एतेन ॥ वेदातदर्शने व्यवहारदशायामेव गुणगुण्यादिभेदस्य विचारेण मिथ्यात्वनिश्च-यात् तादृशो भेद प्रातीतिक अभेदस्तु व्यावहारिकोतोभिन्नसत्ताकत्वात्त-

योरविरोध इति अद्वैतचंद्रिकोक्तमपास्तं । तथासति भेदस्य विचारेणमिथ्यात्वनिश्चयोत्तर विशिष्टबुद्धौ भेदभानानुपपत्तेः । अन्यथा घटादेरपि प्रातीतिकत्वप्रसंगात् । उक्तदोषाच्चेति ॥

यदपि ॥ मायातु प्रकृतिं विद्यादित्यादौ सृष्ट्यादिप्रयोजकतया ईश्वरव्यवहारप्रयोजकतयाच मायैव विवक्षिता । माचानिर्वाच्या विनश्वराचेत्यादि । तदपि ॥ श्रुत्यर्थाज्ञानमूलं । तथाहि ॥ नतावत् "अविद्यायामन्तरेवर्तमाना इति श्रुतिस्थाविद्यापदेन त्वदभिमतानिर्वाच्याज्ञानसिद्धिः । जीवस्वरूपतिरोधायिकाया प्रकृतेरेव तत्राविद्यापदवाच्यत्वात् । "तयापि प्रकृतेर्जीवो ब्रह्मणा सह भिद्यते" इति वचनात् । नच मैवासात्मकमविद्येति वाच्यं । त्वदविद्याया ज्ञानसमानविषयकत्वेन सदसद्विलक्षणत्वेनच त्वयाभ्युपगतत्वेनास्याअनीदृशत्वात् । नासदासीदित्यादिश्रुत्या सदसद्विलक्षणत्वसिद्धिरितितु न शक्यं । ब्रह्मणोपि मिथ्यात्वापत्त्यादिना तच्छ्रुतेस्तदर्थकताया निरस्तत्वात् । निरासप्रकारश्चाकरे व्यक्तः । नाप्यजामेकामित्यादिश्रुतिस्तत्र मानं । तस्या अपि त्रिगुणात्मकप्रकृतिपरत्वात् । त्वया अविद्याया ज्ञाननिवर्त्यत्वारोपितत्वयोरंगीकारात् । एतच्छ्रुत्युक्तप्रकृतेस्तु "गौरनाद्यंतवती कालश्च नित्यः पुरुषश्च नित्यः प्रकृतिश्च नित्या किमु देवदेव" इत्यादिभिर्नित्यत्वावगमात् । एवं श्वेताश्वतरोपनिषदि "छंदांसि यज्ञाः क्रतवो व्रतानि भूतं भव्यं यच्च वेदा वदंति । अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्तस्मिंश्चान्यो मायया सन्निरुद्धः" इति पूर्ववाक्ये मायिशब्देन परमेश्वरस्य मायाप्रयुक्तस्यैव जगत्कर्तृत्वमुक्त्वा मायया जडनिर्माणस्यानुपयोगमाशंक्य तस्मिंश्चान्य इति वाक्येन स्वाधीनप्रकृत्या बद्धानां जीवानां अर्थे इदं जगज्जातमित्युक्त्वा । एवं स्वरूपभूतजीवसंकल्पाप्रसात्वमाशंक्यान्य इत्युक्तं । तदुपरि मायया जगज्जातकस्य ईश्वरस्य तत्तास्फुरणतया न ... ... प्रकृत्यर्थनिर्माणसामर्थ्याभावेनात्रकर्तृत्वमेव स्यादित्याक्षेपपरि-

हारयोत्तरोभत्र' । "मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरं । अस्या-
वयवभूतैस्तु व्याप्तं सर्वमिदं जग' दिति । अत्र मायानाम नैद्रजालविद्या ।
किंतर्मानाद्यनन्ताप्रकृतिरेव तत्प्रवर्तकस्तु महेश्वर एवाचिन्त्याप्रतिहतशक्तिमा-
नेव । प्रकृतेर्व्याप्तत्वात् परिच्छिन्नघटाद्यात्मना परिणामः कथमि-
त्याशंक्य तस्यावयवभूतैरित्युक्तं । तत्पदं पूर्वमस्मादितिपदञ्च प्रकृतिपरा-
मर्शकं । पुल्लिंगं तु छान्दसं ॥ तदभिमानिचेतनप्रकृतेः पुंवच्छक्तिमद्भा-
वाच्च । तदवयवास्तदंशैस्तैस्तैर्भूतैस्तत्पञ्चकैः पदार्थैः प्राकृतैः चराचरं व्याप्त-
मित्यर्थः । इत्यत्र जगत्कारणत्वेनाभिमतमायाया उक्तश्रुतौ प्रकृतित्वरूप-
त्वाभिधानात् । "सा वा एतस्य संद्रष्टुः शक्तिस्सदसदात्मिका ।
मायानाम महाभागययेदं धार्यते जग' दिति भागवते तृतीये जगत्कारणपर-
मेश्वरस्योपकरणभूताया कार्यकारणात्मिकाया प्रकृत्यात्मकशक्तेरेव माया-
शब्दाभिधेयत्वप्रतिपादनाच्च । तथाच मायाया जडभूताया ईश्वरनियता-
या अनादिर्जीवेश्वरादिकल्पकत्वं न प्रत्यर्थः । ननु मायाचाविद्या च स्वय-
मेव भवतीति प्रकृतेरेवाज्ञानरूपत्वं सिद्धमिति चेन्न । स्वयंभूरित्यादाविव
स्वयंपदस्य परमात्मवाचितया स्वयमेव परमेश्वरेणैव कर्त्रा अविद्या च भवति
विद्याविरोधिनीत्यर्थस्यात्राभिमतत्वेन त्वदभिमतजीवेश्वरस्वरूपतद्भेदेश्वरनिष्ठसर्व-
ज्ञत्वादिगुणसंपादकानिर्वाच्याज्ञानस्यानेनालाभात् । आद्यश्चशब्द इत-
राधीनत्वरूपविशेषसूचकः । किंच मायां तु प्रकृतिं विद्यादितिश्रुतौ माया
शब्दोक्तस्य जगदुपादानत्वरूपं प्रकृतित्वमभिधीयते । जगत्प्रवाहस्वचा-
नाद्यनन्तं जगदित्यादिश्रुत्या अनाद्यनन्तत्वमवगम्यते । निरुपादानसृष्टेरयो-
गात् । त्वदभिमताज्ञानं तु ज्ञानानिवर्त्यं सविषयकञ्च । निर्विषयनित्यप्रकृ-
तिस्वरूपप्रतिपादकश्रुतिबोध्यं कथं स्यात् । ननु प्रकृतिरपि सविषयस्वभा-
वा । तथाहि मृत्पिण्डे मृत्प्रकृतिकत्वकृतिपरिणामभूतघटादेरपि
तत्स्थानभूतत्वासिद्धप्रसक्तापत्तेः । तथाज्ञानतनिष्ठं सविषयकत्वं न तस्य-

भाव इति युक्तं । अनादिनश्चिद्विषयकत्वस्य स्वत अनागतुकत्वात् । एतेनैवाविद्यकभेदेनैव सर्वनिर्वाह इति परस्याशापि पराहता । तन्निराकरणेन विशेषस्य समर्थितत्वात् ॥

यत्तु ॥ घटावद्भूतलमित्यादौ स्वाश्रयप्रतियोगिकभेदसमानाधिकरणसंयोगस्य संबन्धत्वं नवदभिमतमित्यादि । तदप्यज्ञानविजृम्भितं ॥ अद्वैतचन्द्रिकाभिमतैतत्कल्पस्यास्माभिरन्यत्र दूषितत्वात् । तथाहि ॥ अत्रोक्तमद्वैतचन्द्रिकाया गुर्व्या लघ्व्याञ्च । तद्घटैतद्भूतलसंयोगस्य तद्घटेसत्वेपि तद्घटवत्तद्भानितिप्रमानुदयात्सर्वत्र विशिष्टबुद्धौ विशेषणभेदसमानाधिकरण एव संबन्ध । संबन्धमर्यादया भासते । नच तद्घटसंयोगस्य तद्घटभिन्नेपि सत्वादुक्तदोष । विशेषणभेदवद्वृत्तित्वविशिष्टसंयोगादेरेव संबन्धत्वोपगमात् । तस्यच तद्घटे बाधादिति । तन्न ॥ तादृशसंयोगस्यापि प्रतियोगितासंबन्धेन तद्घटे सत्वेनोक्तापत्तेर्दुर्वारत्वात् । यदिच तादृशसंयोगः स्वानुयोगिन्येव स्वप्रतियोगिनस्संबन्ध नतु स्वप्रतियोगिनीति नियमान्नोक्तापत्तिरित्युच्यते तर्हि व्यर्थं भेदस्य मध्ये प्रवेशनं तद्घटप्रतियोगिकसंयोगानुयोगित्वस्य तद्घटे अभावादेव तस्य संबन्धत्वानुपपत्ते । अधिकमाकरे व्यक्त । तथाचैतत्कल्पस्यास्मदभिमतत्वकथनमज्ञानमूलमेव । सिद्धान्ते क्वचिद्भेदविषयकत्वव्यवहारस्तु भेदाविनाभूतसंबन्धविषयकत्वेन भेदकधर्मविषयकत्वेनवा निर्वाह्य । यत्तु ब्रह्मशब्देन सविशेषब्रह्मव्यवस्थापनार्थं प्रपञ्चसत्यत्व भवता समर्थनीयमित्यादि । तदप्यबोधविलसितं ॥ निरवकाशप्रबलानेकप्रत्यक्षादिप्रमाणबलेनैवाद्वैतसिध्यादिनिरासेन प्रपञ्चसत्यताया "अपरोक्षदृशो मिथ्यादर्शन न क्वचिद्भवे"दित्यादिना गुर्वामोदादौ समर्थितत्वत् । ग्रन्थगौरवभयादिह पुनस्तन्नप्रपञ्च्यते । एतेन क्वचिज्जीवेश्वरभेदबोधनेपि सभेद काल्पनिक एव न तात्विक इत्यादिकमपास्त । अविद्यानिवृत्यनन्तरमपि भेदाभिधात्रीणा श्रुतीनामुदाहरणेन श्रुतेर्व्यावहारिकभेदपरत्वनिरासेन च

भेदनातिक्रतायास्समर्थितत्वात् । "भेदाभेदभिदाचेत्स्यात्कथं भेदो निवार्यते । भेदाभेदभिदानोचेत्कथं भेदो निवार्यत" इत्यादिना भेदखंडनव्याहृत्या जीवेश्वरभेदस्यातात्विकत्वे तस्य तात्विककार्याविघातकतया परस्परानुसंधानापत्यादिदूषणेनच तत्सत्यत्वस्यान्यत्रोपपादितत्वाच्च । तत्प्रकारस्तु विस्तरभयान्नेह प्रदर्श्यते । एतेनैव जीवस्वरूपभूतज्ञानानंदादेरावरणानुपपत्तिमाशंक्य ज्ञानाभावातिरिक्ततन्निमित्ताविद्याभ्युपगमादिति टीकावचनस्य स्वाभिमतार्थसाधकत्वभ्रान्त्योदाहरणमपि प्रत्युक्तं । अनुपदमेव त्रिगुणात्मकप्रकृतिप्रभेदस्यैव विद्याविरोधित्वेनाविद्यापदवाच्यताया अवेदितत्वात् । बहुस्यामित्यादेरज्ञानोपादानतायामनुपयोगात् । प्रामाणिकार्थांतरवर्णनेन त्वत्कल्पितबाधितार्थकताया निरस्तत्वाच्च । अत एव ब्रह्मण एव स्वाविद्यया जीवभाव इत्यप्यपास्तं । ब्रह्मैव स्वाविद्ययासंसरतीत्यस्य नहि कोपि स्वस्थात्मा निरुपाधिकं स्वात्मानं अनर्थभाजं कुर्वाणः प्रेक्षावान्दृष्ट इत्यादिना सुधायां सोपपत्तिकं निराकृतत्वादिति ॥

यदपि ॥ भेदश्रुतिः कल्पितभेदविषयेति । तद्दीर्घभ्रांतिहेतुत्वादिना अत्यंताप्रमाण्यापत्तेर्निरस्तं । किंच गृहस्थयोर्विरोधेसति पृथक्पृथक् तृणपिण्याकादितत्तद्योग्याहारदानादिना विरोधशांतिं कृत्वा गोद्वयस्यापि पालनमास्तिको धर्मः तत्रापराङ्मुखीमेकां गां निहत्य विरोधशांतिः म्लेच्छकुमाराणां धर्मः । प्रकृते अभेदवाक्यस्य स्वातंत्र्य विशिष्टत्व सादृश्यस्थानैक्यमत्यैक्याद्यनेकार्थेषु सावकाशत्वेनाभेदवाक्यानां अविरुद्धान्यार्थवर्णनेन तत्र प्रामाण्यसमर्थनं भेदवाक्यानां भेदातिरिक्तार्थांतरे निरवकाशानां स्वार्थे प्रामाण्यसमर्थनंच वैदिकानां धर्मः नत्वन्यतरगोवधवत् भेदश्रुतेर्व्याहारिकभेदपरत्वेनात्यंताप्रामाण्यापरपर्यायातत्वावेदकप्रामण्यसमर्थनमिति वैदिकं मन्यमानैरेव वक्तुमशक्यमेव । अधिकंतु न्यायामृते श्रुतेर्व्याहारिकभेदपरत्वनिरासे व्यक्तं ॥

यदपि ॥ ममैवांशो जीवलोक इति स्मृते जीवस्य ब्रह्मांशत्वमाधकन्त्वभ्रांत्योदाहरण । तदप्यज्ञानमूलं ॥ त्वद्भाष्ये अशइवाश । नह्यखंडस्य चैतन्यस्यैकदेश मभवतीत्युक्तत्वेन गीतोक्तेश्वरांशत्वस्य त्वन्मते अनगीकारात् । महारत्नस्य सहस्राशोय रत्नाभास इत्यादिव्यवहारेण "द्विरूपा वंशकौ तस्य स्वरूपं बाह्यमेवचे"त्यादिप्रमाणेनाचांशत्वेनैक्यभगोक्तरीत्या अंशत्वस्योपकार्यत्वादिरूपत्वस्य वा भिन्नाशरूपत्वस्यवा वक्तव्यत्वात् । एतेन एक आत्मन शरीरे भावादिति सूत्रोपन्यासोपि परास्त । तत्ववादिमते जीवे ब्रह्मस्वरूपाशत्वाभावेपि अर्जुनादाविंद्रादिस्वरूपांशत्वस्वीकारात् तेन स्वसमीहितस्यासिद्धे । एतेनैवेंद्रार्जुनादीनामिव जीवब्रह्मणोरभेदेपि नानुमधान । मायारूपेशशक्त्या तन्निर्वाहादिस्यादिकमपि प्रत्युक्तं । तत्रैक्ये प्रमिते भेदकार्यस्य कस्यचिद्विशेषकृतत्वात् । प्रकृते ऐक्यस्योपजीव्यानेकप्रमाणबाधितस्याप्रमितत्वेन वैषम्यात् । तत्र प्रधानोपामनादिजन्यसुखाद्यनुमधानसद्भावात् । ईश्वरस्य परिच्छिन्नत्वबाध्यत्वाद्यपकर्षसपादकमायारूपाज्ञानस्येश्वर स्वरूपाभिन्नाचिंत्यशक्तिरूपतायास्मचेतसावक्तुमशक्यत्वाच्च । दैवात्मशक्तिमित्यादौ तुशन्कोतीति व्युत्पत्योपादानभूतत्रिगुणात्मकप्रकृतिरेव विवक्षितेत्यनुपदमेवोक्तं। अधिकंतु प्रकाशप्रसरे व्यक्त । एतेनैव मंडनोक्तमपि समाहित । इंद्रार्जुनयोरिव जीवब्रह्मणोरभेदस्याप्रमितत्वात् । महावाक्यार्थखडन प्रकरणे तत्वमस्यादिवाक्यानामबाधितान्यार्थत्वेन सम्यग्व्याख्यातत्वाच्च ॥

यत्तु ॥ यत्र मुख्याबाध तत्र मुख्यालाभे प्रतिनिधिरिति नियमः नतु यत्र मुख्यस्य बाध तत्रेत्यादि । तदेतदापातरमणीय मानांतरगृहीताभावोहि बाध· । सोमालाभस्थलेप्ययं बाध सोमेपि सुलभ एव । तत्स्थले सोमस्य प्रत्यक्षादिना प्रमितत्वे तत्यागायोगात् । वस्तु वस्तु मुख्यासभवे प्रतिनिधिरित्येव न्याय नत्वबाधे इत्यस्य नियमप्रवेश ।

दर्शादिस्थलेतु मुख्यालाभे पूतीके सोमकार्यकारिताया इव तदीयद्रव्यालाभे तत्कार्यकारिताया अनुक्तत्वादेव तत्र प्रतिनिधित्वानर्हत्वसंभवात् । अधिकं भावप्रकाशे व्यक्तं ॥

यत्तु ॥ न्यायरत्नावल्यां विशिष्टतादात्म्यज्ञानस्यैवोपहितभेदधीविरोधित्वादे साधितत्वेनेत्यादि । तदसारं ॥ अद्वैतचंद्रिकायामेव विशिष्टयोस्तादात्म्यस्य प्रातीतिकताया उक्तत्वेनोपहितयोरपि मिथ्यात्वेन तयोर्भेदस्य व्यावहारिकत्वेन प्रातीतिकज्ञानस्य व्यावहारिकज्ञानबाधकताया असंभवदुक्तिकत्वात् । उपलक्षितभेदबुद्धिप्रतिबंधस्य द्वारभूतेनोपलक्षिताभेदबोधेनैव त्वन्मते उक्तत्वाच्च ॥

यदपि ॥ निर्विकल्पकज्ञानस्य भेदबाधकत्वस्य त्वन्मतरीत्यैवासंभवादिति मतेनोक्तमपास्तमिति तदप्यज्ञानमूलं ॥ त्वन्मते द्वारीभूतबोधस्य भेदबाधकत्वांगीकारेपि फलीभूतस्य निर्विकल्पकसाक्षात्कारस्य तद्बाधकत्वानंगीकारात् । यत्तु द्वितीयाद्वैभयंभवतीति वाक्येन द्वैतमिवाद्वैतं कुत्रापि न निंदितमित्यादि। तत्तुच्छं तत्र तस्मादेकाकी न रमत इति तस्यापि निंदितत्वात् ॥

यदपि ॥ ''ब्रह्मण्यनृततोभेदस्सत्यश्चेत्स्यादखंडनं । व्याहतस्यादसत्यश्चेद्ब्रह्मण्यनृतता भवे''दिति न्यायामृतवचनमनादरणीयं । अनृताभेदस्य ब्रह्मव्यतिरेकेणानृताभावरूपस्य सत्यत्वेपि व्यावहारिकाभेदनिषेधवचनं न व्याहतं तदनृतभेदसत्यतापक्षस्त्वनंगीकारपाहत इत्यादि । तदपि मोहमूलं ॥ अनृतस्य ब्रह्मव्यतिरेकेणाभावे ब्रह्मात्मना सत्वापत्या तस्य मिथ्यात्वसाधनस्य व्याहतत्वात् । ब्रह्मानृतयोर्व्यावहारिकभेदखंडनस्य तयोस्तात्विकतादात्म्यं विना अयोगेन ब्रह्मण्यनृततापत्तेर्दुर्वारत्वात् । तथाच ब्रह्म सत्यं अनृतं मिथ्येति विवेकार्थं ब्रह्मानृतयोस्सत्यभेदांगीकारे तत्खंडनं व्याहतमेव । तादृशाभेदानंगीकारे तात्विकतादात्म्यापत्या ब्रह्मण्यनृतत्वा-

पत्तिर्दुर्वारेति न्यायामृतोक्तं दूषणं दुरुद्धरमिति स्वानिष्टसंपादकत्वादेव तत्रानादरो युष्माकं युक्त एव । परंतु तत्र स्वोक्तार्थे उपपत्तिः त्वन्मते अनुपपत्तिश्चानेन बोध्यत इति महार्थत्वात्प्रेक्षावतामादरणीयमेव न्यायामृतवचनमिति । एतेन जगन्मिथ्यात्वं जीवब्रह्मभेदो वा न कुत्रापि प्रमित इति प्रकाशप्रमरोक्तिस्समाहिता । यथाचैतत्तथा गुर्वामोदादौ द्रष्टव्यं ॥

यत्तु ॥ असत्यमप्रतिष्ठंते इत्यादिवचनं सौगतविषयं नाद्वैतिविषयमिति ॥ तदप्यसारं । तथाहि ॥ अत्रोक्तश्रुतिमतोद्योते । असत्यमप्रतिष्ठंते इत्यादीनि नाद्वैतदर्शनविरोधीनि । असत्यमित्यस्य न सत्यं यस्मिन्निति शून्यवादस्य अप्रतिष्ठितमिति स्थैर्यनिषेधेन क्षणभंगवादस्य अनीश्वरमिति निरीश्वरवादस्य अपरस्परसंभूतमिति स्वभाववादस्य किमन्यद्वक्तव्यं काम्यत इति कामः परमाण्वादिः स हेतुः यस्येति तद्धेतुकमित्यनेन स्वबुद्ध्युन्नीतकारणकमित्यवैदिकमतानामेव निंदितत्वेन ब्रह्मवादस्यानिंदनात् । ननु न सत्यमसत्यमिति अद्वैतनिंदापि लभ्यत इतिवाच्यं । एवं सति जगद्बुद्धिगम्यं भवतीत्यादित्वन्मतदूषणस्यापि वक्तुं शक्यत्वात् ॥

यत्तु ॥ काम इति तत्कारणाविद्या उपलक्ष्यत इति । तदसत् ॥ मतांतरानिरासन्यूनताप्रसंगात् । यच्च सत्यं नचेत्किमसदेव परस्परसंभूतं नचेत् किं स्वतोजातं । आद्यस्योत्तरं अन्यत् सदसद्भ्यामिति शेषः । द्वितीयस्योत्तरं कामहेतुकमित्यत्र्याख्यानं । तदसत् ॥ सदसद्भ्यामित्यस्याध्याहारे मानाभावात् । क्लिष्टत्वाच्च ॥ अपरस्परसंभूतत्वस्य विश्वस्याहेतुत्वेपि अव्याघाताच्च । अप्रतिष्ठितमित्यस्य ज्ञानोच्छेदमिथ्यात्ववर्णनंतु उत्कटमिति स्पष्टमेव । तस्मात्सन्मतनिंदात्रेति । तदसारं । तथाहि असत्यमित्यस्य त्वदुक्तार्थांगीकारेपि शून्यमतत्वन्मतयोरविशेषस्य तत्वोद्योतादौ वर्णितत्वेन शून्यमतनिरासकसूत्राणामेव त्वन्मत[illegible] निंदाया अपरिहारेण तत्प्रयासवैफल्यात् ।

किंचासत्यमित्यनेन सद्भिन्नस्यैव स्फुरणात्प्रसिद्धिश्रद्धालुना तदेवार्तव्य नतु बहुव्रीहि अप्रसिद्धत्वात् । अनृतामत्यादिपदघटितश्रुत्यतरतु व्यासस्मृत्यैवान्यथा व्याख्यातमिति नास्माक प्रसिध्यतिक्रमे बीजाभाव । एव कामपदेपि प्रसिद्धार्थत्याग । इच्छाया एव तदर्थत्वेन प्रसिद्धत्वात । प्रसिद्धार्थत्यागे आवश्यके स्वोत्प्रेक्षितयोगापेक्षया लक्षणैव ज्यायसी । अन्यथा घटन इति व्युत्पत्यापटादेरपि घटपदार्थत्वापातात् । प्रसिद्धार्थबाव नानावयवघटकपदवृत्तिज्ञानाधीनशाब्दबोधस्य लक्षणाधीनबोधापेक्षयामथतरगामित्वाच्च । किंच परमाणवादे कामनाविषयत्वमपि दुर्घट । तस्येष्टसाधनत्वाद्यभावात । नच जगत्कारणतयेष्टत्वमिति वाच्य । तथात्वे त्वदभिमतेश्वरस्य अविद्यायाश्च तथात्वेन तत्कारणत्ववादस्यापि निंदाप्रसगात् ॥

यदपि ॥ न्यूनताव्युत्पादन । तदसत् । नानामतनिंदापरत्वेनैतस्याप्रवृत्तत्वेन न्यूनताया अप्रसगात् । तर्हि सर्वमतविषयतया व्याख्यानस्याकृतत्वात् न्यूनतेतिचेत् तर्हिटीकारीत्याअप्रतिष्ठितपदव्याख्याने विज्ञानवादालाभेन तत्रापि न्यूनतानुक्तौ बीजाभावात् । नच कामहेतुकपदमात्रस्यासदुक्तरीत्यार्थवर्णने सर्ववैदिकमतलभोभवतीति तत्रैवन्यूनता दोषउद्भावित इति वाच्य । तर्हितेनैव सर्ववैदिकमतलाभे असत्यमित्यादिपूर्वभागस्य वैयर्थ्यापत्ते । शून्यवाद्यादिभिरपि स्वेच्छानुसारेणैव जगत्कारणस्य कल्पितत्वात् । नच विशेषरूपेण तन्मतोपन्यासार्थ पूर्वभाग इति वाच्य । जैनादिमताना विशिष्टरूपेणानुपन्यासेन त्वन्मते न्यूनतापातात् । किंच जगति प्रयुक्तासत्यादिपदाना अन्यार्थप्रदर्शनपूर्वक प्रवृत्तव्यासस्मृतौ असत्यमप्रतिष्ठं इत्यादिपदाना सद्भिन्नार्थत्वमेव । तत्रापि प्रसिध्यतिक्रमे बीजाभावात् । प्रत्युतजगतोसत्यत्वे तत्र प्रयुक्तानामसत्यादिपदानामर्थातरवर्णनस्यानुपयोगेन सत्यत्वाभिमतैरेव स्मृतिकर्तुरावश्यकतया मतांतरानु-

वादकवाक्ये स्वाभिमतविरोध्यर्थकत्वस्यैव युक्तत्वात् तादृशवाक्यानुरोधेन टीकोक्तव्याख्यैव युक्ता । नचभवद्व्याख्यानेकिंपदास्वारस्यमितिवाच्य । तस्यार्जुनकृतप्रश्नतया किंपदस्वारस्यापरित्यागात् । किंच त्वन्मतएव किंपदास्वारस्य किंचिन्मभावितस्यानुपपत्यादिक प्रदर्श्य कैमुत्यान्याय तदपेक्षयानुपपन्नार्थं दर्शयति । यथा पंडिता अपि मुह्यंति किमु प्राकृता जना इति । प्रकृतेच अत्यंतवेदविरुद्धसौगतादिमत प्रदर्श्य किंचिद्विरुद्धपरमाणुकारणत्वादिमतस्य कैमुत्यन्यायेन प्रदर्शनस्य लोक मर्यादातिक्रमेणास्वरसत्वात् ॥

यदप्युदक्षरत्वमिमिति ॥ तदप्यसार ॥ अतोन्यदार्तमित्यत्र आर्तमित्यस्य ज्ञानबाध्यार्थकतया व्याकुर्वतस्त्वद्गुरोरप्युदक्षरत्वापत्तेः । नच-पीडितमात्र तदर्थ । पीडाच स्वरूपोपघातकव्यापार ततश्च कार्यकारणादिसकलरूपैर्जगदुपघातप्रयोजक ज्ञानमेव मुख्यपीडेति वाच्य । अत्राप्येकरूपापगमेपि अंतत एकरूपेणस्थितिरूपप्रकृष्टस्थित्यभावबोधने कारणात्मनाप्युच्छेदलाभेन ज्ञानोच्छेद्यत्वस्य पर्यवसितत्वात् । अन्यथा अप्रतिष्ठितपदेन स्थिरत्वाभावमात्रबोधने त्वदभिमतविज्ञानवादस्याप्यलाभात् । यदप्यपरस्परसभूतत्वस्येति । तदपि मंदं ॥ अपरस्परसभूतत्वव्याघातेन कामहेतुकत्वस्यानवतारितत्वात् । त्वदुक्तरीत्यास्वभाववादपरत्वे परसंभूतमित्यस्यैव वक्तव्यतया परस्परेत्युक्तेरसांगत्यापत्ते । अपिचोक्तवचनस्य नानामतपरत्वे एतांदृष्टिमित्येकवचनायोगः । जात्येकवचनत्वेपि तत्पदास्वारस्यमेव अस्तुवा त्वदुक्तरीत्यैव गीतावाक्यार्थ । तावतापि स्वन्मतस्यैतद्वाक्यनिंद्यत्वमव्याहतमेव । दृष्टिसृष्टिपक्षे जगतो विज्ञानसमकालिकत्वेन विज्ञानवादाविशेषात् । एवमनीश्वरवादनिंदापि त्वन्निंदैव । एकजीववादे ईश्वरस्यापि स्वप्नदृष्टराजादिवत् जीवकल्पितत्वेन सर्वस्यापि स्वाविद्याकल्पितत्वांगीकारेणेश्वराभावात् । नहि स्वरूपत. परिकल्पित निव-

त्यैश्च श्रीकृष्णसम्मत ईश्वररूपो भवति । तेन यो मामजमनादिंच यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वर । उत्तम पुरुषस्त्वन्य. परमात्मेत्युदाहृत । ईश्वर सर्वभूतानां हृद्देशेर्जुनतिष्ठति इत्यादिना ईश्वरस्यानादित्वाव्ययत्वसर्वोत्तमत्वादिकथनात् । एकजीवसबधिज्ञाननिवर्त्यस्य तदज्ञानकल्पितस्य त्वदंगीकृतत्वात् । एवं स्वभाववादनिंदापि त्वन्निंदैव । अविद्यारोपस्य स्वत एवांगीकारात् । ननु तस्या अनादित्व मयांगीकृतं नतु स्वतोजातत्वमिति वाच्य । आरोपसामान्यस्यापि दोषजन्यत्वेन दंडं विना घटांगीकारवदुक्तानादित्वस्याप्यप्रामाणिकस्य स्वभाववादपर्यवसानात् । कामहेतुकत्वोक्तिस्तु स्फुट त्वन्निंदैव । त्वया जीवाविद्याकल्पित एव सर्वप्रपंच· । ब्रह्मतु तत्स्वरूपत्वात्तथोच्यते इति । अक्षरादिकमीश्वरमायाकल्पित दु खादिक जीवाविद्याकल्पित । मायाब्रह्मणीसितासितरज्जुवज्जगत्कारणे मायैव जगत्कारण ब्रह्मतु तदधिष्टातृत्वात्तथोच्यत इतिच स्वेच्छानुसारेण सर्वश्रुत्यादिसिद्धेश्वरकारणत्वादेरुपचरितत्वादिकल्पनया तत्कारणत्वं विहाय जगदुत्पत्तेरंगीकृतत्वात् । तथाच सौगतविषयसंवेतिरिक्तत्वच उपेक्ष्यमेवेति ॥

यत्तु ॥ ऐतदात्म्यच यदिदमिति वचनमापातज्ञानमात्रेण सर्वब्रह्मभावव्यवहारायोगमेव गमयतीति । तन्न ॥ भारते मोक्षधर्मे ऐकात्म्यंनामेति पाठस्य प्रमितत्वेनान्यथानुवादात् । अस्तुवा तथापि तत्रैव "शास्त्र तत्वमविज्ञायेति याथातथ्यमविज्ञायेति ब्रह्मस्तेना इति । यत स्वरूपतश्चान्योजातितश्श्रुतितोर्थत" इतिच स्पष्टमुक्तत्वेन तस्यापातज्ञानमात्रेण ब्रह्मभावव्यवहारो न भवतीत्यर्थकत्वस्य त्वदन्येन केनापि सचेतसा वक्तुमशक्यत्वेनानादरणीयत्वात् ॥

यदपि ॥ जिज्ञासाशब्दो रूढ इति महताडंबरेण समाध्य पुनस्तत्रैव लक्षणाश्रयणेन श्रवणादेर्ग्रहणे मुख्यार्थबाधादेरपरिहारात् । तत्र-

यग्रहणे सूत्रकारविवक्षाज्ञापकाभावेन लक्षणादोषस्यापरिहरणीयत्वादित्यादि । तदपि मृतमारणमेव ॥ प्रकाशदमर एव निरस्तत्वात् । सुधातत्त्वप्रकाशिका-श्रवणाद्यप्रतीतिविरोधपरिहाराय मननमात्रे शक्तस्याजहल्लक्षणया श्रवणादि-परत्वस्योक्तत्वेन तत्र टीकाविवक्षाज्ञापकाकाङ्क्षायामपि सूत्रकारविवक्षाया अप्र कृतत्वात् । नहि सूत्रकार कचिज्जिज्ञासामननमिति कचित् श्रवणादि-त्रितयमित्याह । येन तद्विवक्षापेक्षितामवेत् । किंतु टीकाकारेरेव तथो-क्तत्वात्तद्विवक्षैव ज्ञापनीया । अस्तुवा तथापि "श्रुत्वा मत्वा तथा ध्यात्वा तदज्ञानविपर्ययौ । मशयच पराणुद्यलभते ब्रह्मदर्शनमिति" सूत्रकारवचनमेव विवक्षाज्ञापकमिति मनोष्टव्य । त्रितयेपि शक्तिपक्षेनोक्तशङ्कावकाशोपि । तस्मान्मतान्तरोक्तार्थस्यात्यन्तायुक्तत्वात्पदवाक्यप्रमाणविदामग्रेसरै सर्वज्ञतमर-सद्भाष्यकारैरुक्त एव सूत्रार्थो हृद्योनवद्यश्चेति सिद्ध ॥

यत्तु ॥ क्रतु शब्दप्रयोगमात्रेणाहीनद्वादशाहस्य श्रेष्ठता न ज्ञाप-यितु शक्यते इति तथा भावदीपोक्तिरयुक्तेति । तन्न ॥ अहीनपद-स्थाने क्रतुपदप्रयोगे सति क्रतुशब्दयज्ञशब्दयो पर्यायत्वेन स्वपर्याययज्ञश ब्दघटितश्रेष्ठयज्ञोवति श्रुतिस्मरणद्वारा तत्रोक्तश्रेष्ठत्वस्योपस्थापनसंभवेनोक्त रीत्या ज्ञापकत्वस्याक्षुण्णत्वात ॥

यदपि ॥ लिङ्गभूयस्त्वाधिकरणे यागीयहिंसायामिति कर्तव्यताया एव प्राबल्यदर्शनादिति भावप्रकाशिकाप्यपास्तेत्यादि । तदज्ञानमूल ॥ अस्य टीकावाक्यत्वात् । एतेन भावदीपवाक्यानामन्यथाव्याख्यानमपि प्रत्युक्त । मोहमूलत्वात् । यागरूपहिंसाया पापजननस्वाभावत्वेपि तत्स्वरूपनिष्पा-दकवेदमन्त्रोच्चारणतदर्थानुसंधानादिपूर्वक क्रियमाणत्वेन मन्त्रादिरूपस्वरूपोप-कारकसहकारिरूपेतिकर्तव्यताया हिंसाया पुण्यजननशक्त्याधायकत्वपरस्य भावदीपवाक्यस्य यागरूपहिंसानिष्ठपुण्यजनकत्वस्य तादृशाङ्गानिष्ठेतिकर्तव्य तात्वप्रयुक्तत्वार्थत्वाकल्पनाया विहेयत्वात् । इतिकर्तव्यताप्रयुक्तमित्य-

स्येतिकर्तव्यतात्वप्रयुक्तमित्यर्थकल्पनात् । हिंसाया एवेतिकर्तव्यतारूपत्वे पापजनकेतिकर्तव्यताया पुण्यजनकत्व कथमित्यस्येतिकर्तव्यतात्वादेवेत्युक्ते- रनुत्तरत्वात् । तत्र स्वभावसिद्धस्येतिकर्तव्यतात्वस्य तत्रैव स्वभावसिद्ध- पापजननशक्तिपरिभावकत्वपुण्यजननशक्त्याधायकत्वयोरयोगात् । किंच पुण्यजननशक्ति खलु परमापूर्वोत्पादकत्वं तदाधानंच करणभूते याग एव ननु उपकारकमात्ररूपेतिकर्तव्यतात्मकत्वदभिमतहिंसाया तथाच हिंसा न यागरूपेति त्वत्पक्षे यागनिष्ठापूर्वोत्पादकशक्त्याधायकत्व इतिकर्त- व्यतारूपहिंसाया इति वक्तव्यं । ततश्च पापजननस्वभावया हिंसया अन्यत्र तदुपकार्ये यागे पुण्यजननशक्ति स्वयं संपद्यत इत्युक्त स्यात् । इदंच नोपपन्न चर्मद्वारकपादरक्षादानागगोवधस्यापि तत्र पुण्यजननशक्त्या धायकत्वप्रसंगात् । हिंसातिरिक्ते यागे पापजननशक्तेरेवाभावेन तत्परि- भावकत्वायोगाच्च । किंच हिंसानिष्ठा पापजननानुकूला सहजशक्ति परि- भाव्य तत्रैव तद्विरुद्धपुण्यजननशक्तिसंपादन तदुपकारकमंत्रादिसहकारिशक्त्या भवति । सहकारिणोहि सहजामपि शक्ति प्रतिबध्य विपरीता शक्तिमा- दधाना बहुल दृश्यंते । दावदहनदग्धवेत्रबीजस्य कदलीकाडजनकत्वदर्श- नात् । योगजधर्मसहकारेण योगींद्रियाणा अतीतादिविषयकज्ञानजनकत्व- शक्तिसंपत्तेश्च । एवंच म्लेच्छादिभि स्वजीवनार्थ कृतहिंसाया एव पापज- नकत्वं होमागताबुध्याविधिसिद्धमंत्रोच्चारणतदर्थानुसंधानपूर्वकयागीयहिंसायातु स्वोपकारकमंत्रादिरूपसहकारिसंभूतैव पुण्यजनकत्वशक्तिरिति स्फुट भावदीपे व्यक्तस्यार्थस्यापरोपेनात्यन्तहेयार्थवर्णन सहजत्वानसिद्धमेव । अन्यथा हिंसाया अन्यत्र पापजननशक्तिपरिभावकत्व पुण्यजननशक्त्याधायकत्वञ्च पापजननस्वभावाया कथमित्यस्य हिंसात्वादेवेत्युत्तरं कथं सचेतसा वक्तुं शक्य स्यात् । परिभाव्यशक्तेराधेयशक्तेश्च सहचरितत्वेन स्वस्मिन्नपूर्वोत्पा- दकत्वाभावेन तस्यच करणनिष्ठत्वात् । तत्रैव पापशक्तिपरिभावकत्वं

हिंसाया वक्तव्यमिति हिंसानिष्टपापशक्तिप्रतिबन्धेन करणनिष्टपुण्यशक्तिसंपादकत्व इतिकर्तव्यतारूपमंत्रादेरिति त्वद्व्याख्याने भावदीपोक्तिः कथमुपपन्ना भवेदिति भवानेवालोचयतु ॥

यत्तु ॥ हिंसाया न यागरूपत्वमिति । तन्न ॥ मरणानुकूलव्यापारोहि हिंसा - तथाच वपाहोम पश्वङ्गहोमश्च भूयादितीच्छया वपाद्यङ्गकयागोद्देशेन मन्त्रपूर्वकं पशुमरणे प्रवृत्ते स्वर्गादेरिव प्रवृत्तिप्रयोजकेच्छाविषयत्वेन तादृशवपाद्यङ्गकयागस्योक्तमरणानुकूलत्वेन हिंसारूपत्वस्याकामेनापि वक्तव्यत्वात् । मन्त्रपूर्वकसंस्काराभावे पशुमरणायोगेन मरणानुकूलव्यापाररूपहिंसास्वरूपोपकारकत्वेन तत्रेतिकर्तव्यतारूपत्वं मन्त्रादेरक्षुण्णमेव । मंत्रादेः सिद्धार्थत्वेपि सहकारित्वेनेतिकर्तव्यतात्वस्याविरोधात् । भावदीपे मन्त्रादीनिकर्तव्यताया हिंसादिरूपयागस्वरूपनिष्पादकत्वेनचेति पाठापलापस्तु तद्व्याख्यमूल इत्युपेक्ष्य एव । न केवलं पुण्यजननशक्त्याधायकत्वेन किंतु तत्स्वरूपनिष्पादकत्वेनचेति समुच्चायकत्वेन वैयर्थ्यशङ्काप्यज्ञानमूलैव । स्वरूपोपकारकत्वतूक्तमेव । भागवतादौ यागस्य हिंसादिरूपतायास्तत्र प्रतिपादनात् । यद्वा भावदीपे हिंसादिरूपेत्यत्र रूप्यते अनेनेति व्युत्पत्त्या हिंसादिरूपत्वं तज्जनकत्वं । अत एव तत्रैव यागीयहिंसाया इत्युक्तिरुपपद्यते । ततश्च यागीयहिंसारूपव्यापारे स्वभावभूतपापशक्तिं परिभाव्य यागनिष्टापूर्वोत्पादकत्वशक्त्याधायकत्वं मन्त्रादिरूपहिंसेतिकर्तव्यताया इति न किंचिदवद्यं ॥

यदपि ॥ ज्योतिष्टोमवदे तत्पुरुषानुपपत्तिचोदनं तत्प्रकाशनसमय एव निरस्तं ॥

यदपि ॥ यजमानपदस्य लक्षणेति तन्मंद । दीक्षास्थस्यायजमानानामित्यस्य यजमानभिन्नानामित्यर्थकत्व.योगेनयजमानपदेन गृहपतिर्विवक्षित तत्र गृहपतिशब्दमप्रयुज्य यजमानशब्दप्रयोगे निमित्तं तु गृहपतेर्गं

द्रव्यादिमत्त्वर्युर्यजमानस्यैवाधिकफलभागित्वेपि तदतिरिक्तानामल्प फलमिति गौण्यावृत्त्याधिकफलबोधतात्पर्येणैवेति गौणप्रयोगस्याप्यदुष्टत्वात् । ... शब्दस्तु अन्यत्र व्याख्यात इति न भावदीपे विवृत । ... नेन क्रियापर इत्यपि प्रकाशप्रसरणेवोक्त यत्र कुत्रचिद्गौणप्रयक्त ... पीति यत्किंचिदेतत् । किंच त्वया विशिष्टशक्तेनापि ब्रह्मपदेन ... मात्रबोधाङ्गीकारेण प्रकृतेपि दीक्षारूप संस्कारविशिष्टयागीयाधिकफलभागिनि शक्तेनापि यजमानपदेन शक्त्यैव दीक्षाशून्यतादृशविशेष्यमात्रभूतस्य गृहपते प्रत्यायनसम्भवनात्र लक्षणादोषकथनमयुक्तमेव । एवं वैदिकसर्वशब्दाना चैतन्ये लक्षणामङ्गीकुर्वन् क्वचित् क्रतुशब्दे योगाश्रयणे दूषणकथन कथनाम न लज्जाकर इति संक्षेप । तस्मात्परोक्तमयुक्तमिति न तत्ववादिमते कापि मीमांसाविरोध इति सिद्ध ॥

यदपि ॥ पूर्वतंत्रे कस्याधिकार न तावदधीतब्रह्मतन्त्रस्य । अनुपयोगात् ॥ अज्ञस्याप्यनधिकार निरधिकारिक तदापद्यतेति प्रसरोक्त मस्मन्मतस्वरूपाज्ञानविजृंभितमनुक्तोपालंभन चेति । तदेवाज्ञानमूल ॥ स्वेनैव कर्मतंत्रे नाधीतब्रह्मतन्त्रोऽज्ञानी अधिकारीत्युक्तत्वेनाज्ञस्यानधीतब्रह्मतन्त्रस्याप्यनधिकारे निरधिकारित्वस्यावर्जनीयतया अज्ञाधिकारिकत्वस्यैव भाम त्यादौ व्यक्तमुक्तत्वेनाद्वैतमतसिद्धप्रमेयकथनं मताज्ञानमूलकत्वदूषणाभिधान- स्याभिधातुरेवाज्ञानकल्पकत्वात् । ततश्चाकोशत कस्य व्यक्तमिति मता- नेव निराग्रहा विचारयतु । यत्तु सर्ववेदस्यापि ब्रह्मपरत्वे अमुख्यार्थपरो वेदभाग क इति । नहि कर्मकाण्डस्यामुख्यार्थत्व ज्ञानिनोपि कर्मनियमा- भावप्रसङ्गादिति । तदपि मंद ॥ अपरममुख्यवृत्त्या अन्यपरत्वे निरवकाशब्रह्मश्रुतिलिंगादिबाधकरहितस्य धर्माधर्मदेवतास्वरूपादिप्रतिपादक- वेदभागस्यैव तथात्वात् । नहि ज्ञानिनोपि कर्मानुष्ठाने कर्मणा वेदमुख्यार्थत्वनियामक किंतु तत्प्रमापकश्रुतिस्मृत्यादिप्रमाणप्रमितत्वमेव ।

अधिकमाकरे व्यक्तं । ततश्चेद दूषण तत्ववादिसिद्धांताज्ञानविलसितमेव ॥

यदपि ॥ कर्मब्रह्मविचारयो कथमपि हेतुहेतुमद्भावाभावे भामतीसम्मतिकथनं तदुक्तं भामत्यामिति । तदप्यज्ञानमूलमेव ॥ भामत्यांहि "क्रमेणैवच नित्याना कर्मणा नित्याहितेनोपात्तदुरितनिबर्हणे१ पुरुषसंस्कारेण ज्ञानोत्पत्तावंगभावोपपत्तौ न सयोगपृथुक्त्वेन साक्षादंगभाव इयुक्तत्वेन तयोर्हेतुहेतुमद्भावस्यैवागीकारात् । तत्ववादिमतेपि अंत करणशुद्धिद्वारैव कर्मणां ज्ञानागताम्वीकारात् । इह जन्मनि अननुष्ठितकर्मण पुरुषस्यैतस्यापि प्राग्भावीयकर्माधीनविशुद्धसत्ववत एव ब्रह्मतन्त्राधिकारोक्तया सर्वथा इह जन्मनि जन्मातरेवा कर्मानुष्ठानसाध्यसत्वशुद्धये कर्मतंत्रविचारस्योत्तरतन्त्रविचारपूर्वत्वस्याकामेनाप्यंगीकर्तव्यतया ब्रह्मविचारानतरमकर्तव्यस्य कर्तव्यत्वेन सम्मतस्य च पूर्वतत्रविचारस्योत्तरतंत्रविचार पूर्वत्वमेवसिद्धमिति अद्वैतमते सर्वथा कर्मविचारानतर्यमथशब्दार्थो युक्त एव ॥

यदपि ॥ विशिष्टाद्वैतमते तमेतमितिवाक्ये इष्यमाण वेदनमुपासनात्मकमेव । यज्ञादीना तदितिकर्तव्यतात्वमेव । सूत्रेतु जिज्ञासापदेन विचारमेव मन्यंते । नहि विचारेतिकर्तव्यतात्वमपि कर्मणामिति तन्मतेपि तदुपपत्तिरिति । तदेतत्तन्मताज्ञानविलसितमेव । श्रुतप्रकाशे इष्यमाणं विचारात्मक ज्ञानमेव विधेय । तर्कानुगृहीतवाक्यजन्यप्रमितिरूपज्ञानतु फलत्वान्नविधेयमित्युक्तत्वेन जिज्ञासापदेनापि तमेतमित्यत्र विवक्षितज्ञानस्यैव तन्मते विवक्षितत्वात् । अधिक प्रकाशप्रसरे व्यक्त ॥ यत्तु । ये तु कर्मणा ज्ञानेप्युपयोगमुपयति तेषा कर्मविचारानंतर्यमथशब्दार्थ इत्यास्याभ्युपेयमित्यादि । तन्न ॥ तत्ववादिमतेपि त्वन्मत इवात करणशुद्धिद्वारैवोपयोगागीकारेणसाक्षाज्ज्ञानोपयोगस्यानंगीकारात् । अधिकं चंद्रिकाया ॥

यदपि ॥ चंद्रिकायां श्रुत्यर्थपाठस्थानादीनां क्रमप्रमाणानामप्रसंगादिति वचनं । कर्मज्ञानयोर्हेतुमद्भावस्यासिद्धत्वादसभवदुक्तिकमिति । तदप्येतेन परास्तं ॥ साक्षादंगांगिभावासिद्धेरिष्टत्वात् तथात्र तत्ववादिमतेसामान्यत पित्राद्युपदेशेन धर्मशास्त्रविमर्शादिनावा ज्ञातस्य कर्मणोनुष्ठानेन सत्वशुद्धिद्वारा ब्रह्मविचारप्रवृत्तौ अधीतब्रह्मतंत्रस्यापि "अन्यार्थंतु जैमिनि"रित्यादिसूत्रार्थपर्यालोचनया विशेषज्ञानायानंतरमपि विशेषतो कर्मानुष्ठानार्थं कर्मतत्रविचारसंभवेपि परमते एवं वक्तुमशक्यत्वेनाद्वैतमत एव कर्मतंत्रविचारानतर्यमथशब्दार्थ इत्युपेयमिति अकौशल परस्य वज्रलेपायितमिति । तस्मात्परोक्तमयुक्तमिति सिद्धं

यत्तु ॥ नित्यानित्यवस्तुविवेकादेरधिकारिविशेषणत्वं पूर्वमेव विवेचितमिति । तत्प्रकाशप्रसर एव व्यक्तं निरस्तत्वादुपेक्ष्यमेव ।

यदपि ॥ आपाततो अनंतस्थिरफलत्वसंभावनाया विचारहेतुत्वोक्तिरयुक्तेत्यादिकमनुक्तोपालभनमेवेत्यादि । तदपि । अधीतस्वाध्यायस्य विचारात्प्रागुक्तसंभावनोत्पत्तौ मानाभाव अतएव नियामकादुक्तसभावनोत्पत्तिसंभव इत्यादिखंडनकारवाक्यान्यनूद्य दूषितत्वेनानुक्तोपालभनवचनस्य खडनग्रथप्रकाशप्रसराद्यज्ञाननिबधनत्वादनादेयमेवेति । तस्मात्परोक्तमयुक्तमिति सिद्ध ॥

यत्तु ॥ विवरणमते तितिक्षापदेन सन्यासग्रहणं सचोपनीतस्येवानुपनीतस्यापि सभवति । अनुपनीतस्यापि आरण्यकाध्ययनसंभवात् । तथाच विरक्त कोपि यदि सन्यस्तो भवति तर्हि तस्यापि विप्रत्वादुपनयनातरेण वेदाताध्ययने सति विचारो युक्त इत्यादि । तदपि मद ॥ विवरणे "तदेवमध्ययनविधिसामार्थ्यादुपदीयमानेसत्याचार्योपगमने तदाश्रितोपनयनविधिजन्यसस्कारस्यापि तद्द्वारेणाध्ययनविधिस्सव स्योपनयनविधिसामार्थ्यादेव सिद्धेरुभयविधविध्युपादानसामार्थ्यादध्ययनागमुपनयनमिति

अधिकमाकरे व्यक्तं । ततश्चेदं दूषण तत्ववादिसिद्धांताज्ञानविलसितमेव ॥

यदपि ॥ कर्मब्रह्मविचारयो कथमपि हेतुहेतुमद्भावाभावे भामतीसम्मतिकथनं तदुक्तं भामत्यामिति । तदप्यज्ञानमूलमेव ॥ भामत्यां हि "कृत्स्नेनवच नित्यानां कर्मणा नित्याहितेनोपात्तदुरितनिबर्हणे पुरुषसंस्कारेण ज्ञानोत्पत्तावंगभावोपपत्तौ न सयोगपृथुत्त्वेन साक्षादंगभाव इयुक्तत्वेन तयोर्हेतुहेतुमद्भावस्यैवांगीकारात् । तत्ववादिमतेपि अंत करणशुद्धिद्वारैव कर्मणां ज्ञानांगतास्वीकारात् । इह जन्मनि अननुष्ठितकर्मण पुरुषधौरेयस्यापि प्राग्भावीयकर्माधीनविशुद्धसत्ववत एव ब्रह्मतन्त्राधिकारोक्तया सर्वथा इह जन्मनि जन्मांतरेवा कर्मानुष्टानसाध्यसत्वशुद्धये कर्मतंत्रविचारस्योत्तरतन्त्रविचारपूर्वत्वस्याकामेनाप्यंगीकर्तव्यतया ब्रह्मविचारानंतरमकर्तव्यस्य कर्तव्यत्वेन सम्मतस्य च पूर्वतन्त्रविचारस्योत्तरतन्त्रविचार पूर्वत्वमेवसिद्धमिति अद्वैतमते सर्वथा कर्मविचारानंतर्यमथशब्दार्थो युक्त एव ॥

यदपि ॥ विशिष्टाद्वैतमते तमेतमितिवाक्ये इष्यमाण वेदनमुपासनात्मकमेव । यज्ञादीनां तदितिकर्तव्यतात्वमेव । सूत्रेतु जिज्ञासापदेन विचारमेव मन्यंते । नहि विचारेतिकर्तव्यतात्वमपि कर्मणामिति तन्मतेपि तदुपपत्तिरिति । तदेतत्तन्मताज्ञानविलसितमेव । श्रुतप्रकाशे इष्यमाणं विचारात्मक ज्ञानमेव विधेय । तर्कानुगृहीतवाक्यजन्यप्रमितिरूपज्ञानतु फलत्वान्नविधेयमित्युक्तत्वेन जिज्ञासापदेनापि तमेतमित्यत्र विवक्षितज्ञानस्यैव तन्मते विवक्षितत्वात् । अधिक प्रकाशप्रसरे व्यक्त ॥ यत्तु । ये तु कर्मणा ज्ञानेप्युपयोगमुपयन्ति तेषां कर्मविचारानंतर्यमथशब्दार्थ इत्यस्याभ्युपेयमित्यादि । तन्न ॥ तत्ववादिमतेपि त्वन्मत इवांत करणशुद्धिद्वारैवोपयोगांगीकारेणसाक्षाज्ज्ञानोपयोगस्यानंगीकारात् । अधिकं चद्रिकायां ॥

यदपि ॥ चंद्रिकायां श्रुत्यर्थपाठस्थानादीनां क्रमप्रमाणानामप्रसंगादिति वचनं । कर्मज्ञानयोर्हेतुमद्भावस्यासिद्धत्वादसंभवदुक्तिकमिति । तदन्येनेन परास्तं ॥ साक्षादंगांगिभावासिद्धेरिष्टत्वात् तथाच तत्ववादिमतेसामान्यत पित्राद्युपदेशेन धर्मशास्त्रविमर्शादिनावा ज्ञानस्य कर्मणोनुष्ठानेन सत्वशुद्धिद्वारा ब्रह्मविचारप्रवृत्तौ अधीतब्रह्मतंत्रस्यापि "अन्यार्थंतु जैमिनि"रित्यादिसूत्रार्थपर्यालोचनया विशेषज्ञानायानंतरमपि विशेषतो कर्मानुष्ठानार्थ कर्मतंत्रविचारसंभवेपि परमते एवं वक्तुमशक्यत्वेनाद्वैतमत एव कर्मतंत्रविचारानतर्यमथशब्दार्थ इत्युपेयमिति अकौशल परस्य वज्रलेपायितमिति । तस्मात्परोक्तमयुक्तमिति सिद्धं

यत्तु ॥ नित्यानित्यवस्तुविवेकादेरधिकारिविशेषणत्वं पूर्वमेव विवेचितमिति । तत्प्रकाशप्रसर एव व्यक्तं निरस्तत्वादुपेक्ष्यमेव ।

यदपि ॥ आपाततो अनंतस्थिरफलत्वसंभावनाया विचारहेतुत्वोक्तिरयुक्तेत्यादिकमनुक्तोपालभनमेवेत्यादि । तदपि । अधीतस्वाध्यायस्य विचारात्प्रागुक्तसंभावनोत्पत्तौ मानाभाव अतएव नियामकादुक्तसभावनोत्पत्तिसंभव इत्यादिखंडनकारवाक्यान्यनूद्य दूषितत्वेनानुक्तोपालभनवचनस्य खडनग्रंथप्रकाशप्रसराद्यज्ञाननिबंधनत्वादनादेयमेवेति । तस्मात्परोक्तमयुक्तमिति सिद्ध ॥

यत्तु ॥ विवरणमते तितिक्षापदेन सन्यासग्रहणं सचोपनीतस्येवानुपनीतस्यापि संभवति । अनुपनीतस्यापि आरण्यकाध्ययनसंभवात् । तथाच विरक्त कोपि यदि सन्यस्तो भवति तर्हि तस्यापि विप्रत्वादुपनयनातरेण वेदाताध्ययने सति विचारो युक्त इत्यादि । तदपि मद ॥ विवरणे "तदेवमध्ययनविधिसामार्थ्यादुपढीयमानेसत्याचार्योपगमने तदाश्रितोपनयनविधिजन्यसस्कारस्यापि तद्द्वारेणाध्ययनविधिस्सब रस्योपनयनविधि सामार्थ्यादेव सिद्धेरुभयविधविध्युपादानसामार्थ्यादध्ययनाङ्गमुपनयनमिति

सिद्धं । उपनयनाध्ययनयो परस्परमाकांक्षत्वस्य दर्शितत्वादिति । तस्माद्युक्तं संस्कारश्चस्वाध्यायाध्ययनार्थं" इत्यादिना अध्ययनसामान्य-स्यापि उपनयनसापेक्षत्वाभिधानात् । अनुपनीतस्यारण्यकाध्ययनं प्रमा-णाभावाच्चायुक्तत्वादिति । अधिक प्रकाशप्रसरे व्यक्त ॥ विरागा-तिरिक्तस्यापि तत्र सन्यासाधिकारिविशेषणताया समर्थितत्वादिति । ततश्च दुराग्रहमूलकमेवासद्दूषणाभिधानमिति । तस्मात्परोक्तमयुक्तमिति सिद्ध ॥

यत्तु ॥ न ह्यद्वैतमिथ्यादिषु यादृशं न्यायामृतादिखंडनकृत तन्नि रासपर कोपि ग्रथ केनापि बहिरानीत इत्यादि । तदेतत्तत्ववादिमता-करग्रथाध्ययमूल । तादृशाकरोक्तीरुपजीव्यत्वदीयैतादृशदुराशयनिरासायाद्वै तसिद्धिअद्वैतचद्रिकादिखडनप्रकारस्यात्रैवप्रथमत तत्रतत्रचोपदर्शितत्वात् । कंटकोद्धार गुर्वामोद मक्षिकाव्यजन न्यायामृतमाधुरी महावाक्यार्थखडन वनमालिमिश्रीय द्वैतदिवाकर न्यायामृतप्रपचनादिग्रथाना त्वदीयाद्वैतमिथ्या-दिनिरासकाना सुप्रसिद्धत्वात् । तथाच ज्ञानदौर्बल्यैकनिबंधनमिद प्रल-पनमकिंचित्करमेव । एतेनाद्वैतसिद्धिकारीय श्लोकलेखनमपि प्रत्युक्त । प्रागेवकिंचिद्विकारेण त्वाप्रत्यपि प्रहितत्वेन स्वविघातादिति । तस्मात्परोक्त-मयुक्तमिति सिद्ध ॥

यत्तु । ब्रह्मजिज्ञासा धर्ममीमासानिरूपितैकशास्त्रत्ववती तत्समगतार्थ त्वात् । तद्व्याख्येयवेदव्याख्यानत्वात् । तदुद्देश्योद्देश्यकप्रवृत्तिविषयत्वात् । तदर्थतात्पर्यकशैलीवटितत्वादित्यत्र । प्रकाशप्रसरे तत्समगतार्थ मीमासा-शास्त्रत्वादित्युक्तमयुक्त । व्यर्थविशेषणत्वादिति । तन्न ॥ वात्स्या यनविचार कामतत्र व्यभिचारवारणार्थत्वाद्विशेषणस्य । मीमासांतरे पक्षीकृतमीमासयाभेदेपि मीमासात्वोपपत्या अप्रयोजकताशंकावारणद्वारा-व्याप्त्युपयोगित्वाच्च । परस्परसमगतार्थत्वस्यैवैक्यप्रयोजकत्वाच्च । एते

मात्राप्रयोजकत्ववर्णनमज्ञानमूलमेव ॥

यदपि ॥ तदर्थतात्पर्यकशैलीवत्तित्वस्यतद्व्याख्येयव्याख्यानत्वस्यच तादृशाधुनिकश्लोके व्यभिचारकथन । तदपि मंद ॥ तत्रापि तादृशमीमांसात्वस्य विवक्षयोक्तदोषवारणात् । यच्च योगसांख्यमतयोर्मोक्षस्वरूपवैलक्षण्यव्युत्पादन तदप्यज्ञानमूल ॥ सांख्यमते योगमतेच मोक्षसाधनाना विलक्षणत्वेन तत्साध्यमोक्षस्यापि वैलक्षण्यप्राप्त्या तयोर्मोक्षभेदस्य तत्र तत्र सुव्यक्तत्वात् । अत एव एतेनेत्युक्त परास्त ॥

यदपि ॥ प्रकाशप्रमेयचतुर्थहेतोरपि दृष्टान्तासिद्धिपराहतत्व पूर्वमेवोक्तमिति तदपि अज्ञजनव्यामोहकमेव । धर्मजिज्ञासाघटकाख्यायादिरूपदृष्टान्तस्य जागरूकत्वेनेत पूर्व कुत्रापि तन्निरासस्याकृतत्वात् । तदसिद्धेर्दुरुपपादत्वाच्च । तथाचेदमपि ज्ञानदौर्बल्याधीनमेवेति । तस्मात्परोक्तमयुक्तमिति सिद्ध ॥

एतेन ॥ सर्वार्थसंग्रहेणोपसंहारोपि पराहत । अस्मिन्नद्वैतदीपिकाख्यातागमे परोपसंहृताना सर्वेषामपि विषयाणा सम्यग्दूषितत्वेनाद्वैतदीपिकाया श्रीमत्सर्वागमसमयाख्यजन्मजातागमेन सामस्त्येनोन्मूलितत्वात् । यथाचाय दीपिकाग्रन्थोऽतिनिर्दलत्वात्प्रेक्षावद्भिरुपेक्ष्यस्तथा प्रागेव विवेचितमित्यत्र अपहसनीयप्रक्रियानिराक्रिययेत्युपरम्यते । तस्मात् श्रीमत्तात्पर्यचन्द्रिकोक्तानि अद्वैतमतसंश्लिष्टानि सर्वाण्यपि दूषणानि वज्रलेपायितान्यर्वाचीनस्वल्पप्रज्ञदुराग्रहग्रस्तैर्मंदेन माणवकेन मंदर इव नोद्धर्तुं शक्यानीति सुस्थानेवेति सिद्ध ॥ अत

"प्रतिसूत्र प्रकाश्यन्ते घटनाघटने मया ।
स्वीयान्यपक्षयोस्सम्यग्विदाकुर्वंतु सूरय" ॥

इति सावूक्त पक्षास्यप्रमाणविदामग्रेसरै स्सर्वतन्त्रस्वतन्त्रैर्हृद्यानवद्यवादिभिर्ग्रन्थकारैरित्युपसंहरामः ॥

आनंदतीर्थवरदे दानवारण्यपावके ।
ज्ञानदायिनि सर्वेशे श्रीनिवासेस्तु मे मनः ॥ ॥ १
वेदव्यास गुणव्यास विद्याधीश सतां वश ।
मां निराश गतक्लेशंकुर्वनाश हरेनिश ॥ श्री ॥

इति श्रीमद्विदितप्रभावानां पंडितप्रवराणां गौडगिरि महीगिर
कुलावतंस वासुदेवाचार्याणामात्मजेनाल्पज्ञेन पूर्वाचार्य
निबंधोपजीविना वेंकटरमणाचार्येण संपादितो-
यमद्वैतदीपिकावातागमनामा निबंध
समाप्त

